

ЛЕОНІА ПОЛТАВА

ТИСЯЧА
СІМСОТ
ДЕВ'ЯТЬ

ІСТОРИЧНИЙ
РОМАН

"КНИГОСПІЛКА", НЬЮ-ІОРК

ЛЕОНІД ПОЛТАВА

1 7 0 9

Літературна редакція Івана Крилова
Обкладинка Петра Сидоренка

ЛЕОНІД ПОЛТАВА

1709

Історичний роман з часів
гетьмана Івана Мазепи

UKRAINIAN FREE UNIVERSITY
FOUNDATION, Inc.
P.O. BOX 1028
NEW YORK, N.Y. 10276

diasporiana.org.ua

Видавниче Товариство
„К н и г о с п і л к а”
Нью-Йорк 1961

LEONID POLTAVA

1709

HISTORICAL NOVEL OF THE TIMES
OF HETMAN IVAN MAZEPA

Copyright, 1961, by Autor and
Knyho-Spilka Publishing Co.

diasporiana.org.ua

Published by
KNYHO-SPILKA PUBLISHING CO.
NEW YORK 1961

Printed in U.S.A.

*Ukrainian Printing A. Orel,
363 Grove Street, Perth Amboy, N.J.*

ГАРМАШІВ ХУТІР

Борітеся — поборете,

Важ Бог помагає...

Тарас Шевченко

Року Божого 1687 небачена й нечувана дсти подія сталася на Гармашевому хуторі, що сховався у вибалку недалеко від Роменського шляху: хтось у полі вкрав плуга!

Бували всякі крадіжки, від кількох яблук у чужому садку аж до цілого табуну коней у Писках, викраденого циганами; траплялося, що й дівчину викрадав хлопець у незгідливих батьків та мчав з нею буйними степами аж на вільне Запоріжжя або й на Чорномор'я, де ставили собі хату й виховували дужих синів. Розповідали люди, що колись один татарин наважився був у Білій Церкві по хрест Божий сягнути, аж тут грім з ясного неба вдарив і згоріла церква, разом із нечистим бусурменином...

А тут украдено плуга, усю зброю, всю надію, всю силу селянську, — і ні тобі грім не вдарив клятого хапугу, ані земля не тріснула під ним. Тільки й залишилися на чорноземлі сліди копит чужих коней, та й вони побігли до битого шляху, хіба ж знайдеш? Господи, та тим шляхом колись татари вовчими тічками пробігали, і козаки з піснями проходили, і польські загони проска-

кували, а московські драгуни, немудро в Україну Хмелем раз покликані, від часу до часу ще й досі з'являлися; брели тим шляхом і колишні татарські люди, втікачі з азійської чи турецької неволі; шкандибали ним і незрячі кобзарі-нетяги... Інколи отакі й на хутір заходили, і тоді Гармашиха завжди знаходила в холодному льоху чим підживити людину в лихій годині. Але такого ще не було, про таке ще й не чули, щоб серед білого дня, у святую неділю, та хтось украв плуга!

Жили Гармаші, — а їх було тільки троє: Олекса, Марія та ще молоденький синок їхній Остап, — жили по-християнському закону й звичаю. В неділю їздили в село до церкви, хоч воно було й далеченько, а в будні орали й сіяли, косили й молотили, звозили, продавали на ярмарках у славному місті Ромні. А на випадок неврожаю, — не дай того, Боже! — завжди вирощували кілька пар породистих татарських коней із самого Криму, бо то завжди певні гроші. Доводилося пильно стерегти скакунів; при тому ділі стояв чорноокий стрункий підліток Остап. Він так любив коней, що після кожного ярмарку аж плакав.

Так жила ця родина на хуторі, під витьохкування сиров'ів весною, під медово-солодке дзигчання бджіл улітку, у велетенській задуманій тиші осени, коли вся земля вже звільнялася від незліченних плодів; так жили і під холодне завивання сніговію та вовків узимку, коли часом Остап не наважувався йти пішки в сусіднє село, до свого приятеля Сидора, а сідлав доброго коня.

І ось цю родину, в якій рідко коли загоювались пооббивані й натерті від праці руки, а на покуті завжди блимала Божим очком лямпадка в товаристві дерев'яних голубів на блакитних ниточках, — оцю родину отак безбожно хтось пограбував: украв плуга!

Та мабуть легше було знайти вітра в полі, аніж того простого залізного скарбу, без якого селянин, як той човняр без весла! Оглянули все навколо, обходили, побували із скаргою і в пана писаря Іваненка-Деригуза, що в сусідньому селі проживав. Той пан писар був та-

кий, як приказка каже: „Як схоче — то й на гору скоче, а не схоче, — то й з гори не злізе”. Чи це не через нього й село назване Писарівкою (та люди оповідають, що то від писанок, бо дуже вже гарно там уміли писанки розписувати).

У Писарівці Остап на хвилику забіг до свого вірного приятеля Сидора Вовка, що його батько не раз бував на Запоріжжі, а Сидір тепер перед кожним хизувався викладеним сріблом козацьким пістолем. Сидір був трохи старший за свого приятеля. Користуючися повесняним затишшям на полях, юнак кудись поїхав, а куди — до ладу й батьки не знали... Почекавши трохи сина на вулиці, зайшов до Вовків і Олекса Гармаш.

— За нашого нинішнього гетьмана вже скоро й дущі почнуть красти, — почувши новину, обізвався старий запорожець Вовк. — Податки он які накладає, а Москві коли б тільки поклони слав, а то й добро наше.

— Та що ви, дядьку, про гетьмана, — обізвався, глянувши на понурого батька, Остап. — Ми про плуг, а ви про гетьмана!

— Дурний ти ще..., — повагом відповів Вовк, пригладжуючи білу чуприну, посивілу замолоду, з часів запорозьких виправ на турка. — Плуг і гетьман — це наші багатства. Та ось плуга хтось украв, а гетьман як здурів на старість, занадто старається, про таке вже й у Переяславській умові не було сказано!

Обое Гармашів мало розуміли мову Вовка. Їх турбувала доля плуга, а все інше було далеке й мало цікаве.

— Візьміть отам у повітці мій, у мене їх аж три, — сказав на закінчення відвідин Вовк. — Доки є чим — будемо ділитись, а як не стане — будемо битись. — Гармаші засміялись, а запорожець, що випадково тут у селі осів на землі, додав: „Битимемо того, хто до такого життя доводить.”

Вийжджаючи з подвір'я з новеньким плугом Вовковим, Гармаші побачили, як пан писар у яскравому лансердаці городському кудись пильно поспішав, вима-

хуючи сукуватим кийком, що служив йому за паличку. А на півдорозі до хутора Гармашам здалося, що на полудрабку гей би задзвенів позичений плуг. Ні, то долітали дзвони з Писарівки! І чого б це їм, та ще отак радісно, дзвонити в будній день?!

Але пояснення того послала сама доля: з вибалку вилетів на сивому від піни румакові Сидір Вовк, товариш Остапів. Його бистрі очі відразу влізли на шляху Гармашів; юнак круто повернув коня й помчав до підводи. — „Оце справжній козак росте!” — любуючись вершником, подумав Гармаш. Дійсно, молодий Вовк сидів у сідлі, як сам король на троні: рівно, упевнено, гордо, і здавалося, що й сама куля не змогла б вибити його із сідла!

— Здорові будьте, дядьку Лексію! Здоров, Остапе! — гукнув Сидір, підскачівши конем до воза. Обличчя його було спітніле й припорошене курявою довгої дороги, а гарно зшита брунатна свитка здавалася зліпленою із самої куряви, аж сизою.

— Здоров, синку! Здоров, Сидоре! — привіталися Гармаші, спиняючи воза. — Плуг від вас веземо, бо нашого, з новим лемешем..., украли!

— Знаю вже, знаю! Так то ваш був?.. — викрикнув Сидір і скочив з коня.

— Як то ти знаєш? Ти ж у селі не був!

— А знаю, бо бачив... Тільки мені і в голову не стрельнуло, щоб то ваш був! — пояснював Сидір. — Біля Пісків назустріч мені їхав драгунський обоз, самі вози, вершників і не бачив. А на одному возі зверху на лантухах бачив я плуга — мабуть то й був ваш!

— Чортові діти! — вигукнув і собі старий Гармаш. Так це його москалі вкрали? Обозники!..

— Мабуть і не обозники, дядьку Лексію, а таки самі драгуни, бо до Пісок далеченько, тільки на швидкому коні туди могли плуга довести! Та що там той плуг, нехай уже його тягнуть, як схопили! Ось яку я новину везу, а може вже й чули в селі: Україна нового гетьмана собі вибрала!

Ця вістка вразила і старого Гармаша, бо досі як жилось, так жилось під Самойловичем.

— Кого ж це й чого? — залитав Гармаш.

— Кримські татари і його, й московського генерала Голіцина побили, поламали ребра спільникам... Скільки нашого люду там загинуло! І все по-дурному. От козаки взяли й скинули, бо їх право! І вибрали, кажуть, такого, що нікому нас на поталу не дасть...

— Кого ж це? Та й звідки, Сидоре, ти про таке знаєш?

— Ясновельможного пана гетьмана Івана Мазепу! — повагом вимовив юнак десь почуту формулу величання.

— Мазепу так Мазепу, — не дуже то поділяв радість Сидорову старий Гармаш. — Як він мого плуга в злодіїв відбере, отоді і я признаю чоловіка і гетьмана...

Завчасу постаріле від праці обличчя селянина покряпали зморшки, що нагадували скиби землі. І він знову подумав про свого плуга, про злодіїв. І даремно із села у вечоріючому небі плив радісний дзвін, що сповіщав степам України про прихід нового володаря: старий Гармаш думав про своє.

— Сидоре, я прийду в неділю, так розкажеш! — вигукнув на прощання молодий Гармашенко, і вони роз'їхалися так швидко, як і стрілись, бо Вовк погнав коня назустріч радісним дзвоном.

В той час попередній гетьман України, старий і депотичний Самойлович, уже трясся в московському тарантасі в дорозі на Москву й заслання. Народ не шкодував за ним. „Хай і гірше, аби інше!“ — говорили люди, але всі сподівалися кращого: у народі вже віддавна ішла чутка про Івана Степановича Мазепу, тоді ще генерального осавула; казали, що він дуже вчений, бував і в Парижі, та що нав'язав посваривсь із усім ненависним польським королем...

ШАБЛЯ ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ

Взувшись у свіжо наваксовані чоботи, новенькі лапті й шкарбуваті сандалі та поновивши позолоту на кількох банях присадкуватих, грибастих церков, — Москва очікувала високого гостя з України. Дзвонарі вже стояли на дзвіницях при дзвонах; підохочувані посильними з Кремлю булочники понапікали найкращих кренделів і завалили ними столицю; свічкарі за шажок давали по три свічки; а в оточеному мурами й вежами Кремлі напівбожевільний цар Іван задумав будувати ще одну вежу. Його проект відкинула царственна Софія й радники, а вже особливо князь Голіцин, овіяний славою переможець під Кримом. Голіцин готувався до урочистої зустрічі гетьмана Мазепи, пам'ятаючи, що без козацької допомоги нічого б не втяла його армія того гарячого 1689 року.

Літнього ранку розцяцькована золотими орлами царська карета при десятиох машталірах, запряжена шестериком білих коней, уже чекала на гетьмана за ворітьми Москви, на шляху, що йшов із Калуги. Стояв гомін. Сотні людей комарями юрмилися навколо, і стрільці мали повні руки праці, розганяючи занадто цікавих. Кликуші та юродиві, яких у ті смутні роки наплодилося в Москві особливо багато, гвалтом кричали про великі переміни, про швидку загибель Івана, про наближення нової, ще страшнішої комети, яка цього разу таки спалить усіх грішників...

Нарешті в сизуватій від спеки далечині піднялася хмарка куряви, що росла, наближалася: порох, збитий трьома сотнями добірних коней гетьманського почту, заслав пів неба, і здавалося, що й справді на Москву насувається щось недобре.

Назустріч козакам помаршували загони московської кінноти й піхотинці з довгими алебардами з ножами

на три кінці; перед вів сивобородий боярин, але царська карета їхала порожняком: ніхто не міг сісти в неї першим за гетьмана-гостя.

Здалеку обізвалися веселі козацькі сурми.

З Москви відгукнулись вітальні гармати. Вдарили в дзвони. Кликуші та юродиві завили з радости чи з переляку. Повільно й велично відчинилися важкі московські ворота.

Першим зіскочив із своєї карети на землю сам гетьман; двоє козаків даремно хотіли його підтримати. Він — стрункий, гострозорий, з високим білим чолом, зодягнений у блакитний жупан із золотими застібками біля шиї, — здавалося, ніяк не почував утоми після далекої дороги.

— Ура! Ура!.. — загриміло аж за Москва-рікою.

— Слава! Слава! — відлунило з козацького боку.

Біля гетьмана скупчилася старшина: генеральний обозний, генеральний писар, який тримав на вишитій золотом і сріблом подушечці гетьманську ознаку влади: булаву та клейноди; були тут ніженський, глухівський, чернігівський, полтавський та інші полковники, зодягнені в барвисті жупани, жовті, червоні та малинові чоботи й при блискучій зброї. Глянувши на цю мальовничу, небачену картину, натовп завмер і тільки якийсь юродивий кричав, вилізши на похиленого ліхтаря: „Комета наближається, комета наближається!..”

Сивобородий боярин вийшов наперед і, як велів давній візантійський етикет, запитав від імени царів і цариці Софії про здоров'я могутнього гостя.

Добірною московською мовою гетьман коротко відповів на привітання й пересів у царську карету, в якій розмістився з боярином та кількома своїми достойниками. Знову заграли сурми, загомонів натовп, знову загриміли вітальні гарматні сальви, і довжелезний почет потягнувся вслід за каретами аж до Москви-ріки. Через річку переправилися тільки гості та їх супровід з албардників; хмара лапотників залишилася по цей бік річки, дивуючися з побаченого й вигадуючи від себе те,

що не вдалося почути під час виголошення привітань достойниками.

Гетьман із своїм великим почтом зупинився на славному Постоялому дворі в палатах, що їх приділяли тільки для володарів інших держав.

Серце Москви — Кремль — билосся за тих часів важко, з напругою. Кликуші не даремно вигукували про близьку смерть Івана; сьогоднішня сотня чуток породжувала тисячу завтра. Ковалі, золотники, теслярі, ганчарі, дячки і просто собі міщани в ті дні покидали працю й юрмилися поблизу Кремлю, очікуючи надзвичайних подій: збірний народний розум уже щось передбачав. Натовп, що складався з дивної мішанини білих, сірих і майже чорних облич з рівними, опуклими й цілком кривими вилиццями, у найрізноманітніший, але завжди сіруватий, пригашеного кольору, одязі, — радий оказії, бачив, як наступного дня під звуки сурем і літавр багато козаків з їхнім гордим гетьманом в'їхали на чудових конях у Кремль і як ще на воротах Кремлю гетьмана вітав князь Голіцин.

У довгій золотистій кремлівській залі, освіченій тисячами свічок, відбувся велетенський, на східній лад пишний, царський бенкет на честь гетьмана Івана Мазепи і його оточення. Сам гетьман був у душі вражений таким прийняттям, адже він після Переяславської угоди, складеної попередником, гетьманом Хмельницьким у 1654 році із московським царем, являвся сюди, в Москву, не як повний володар, а якоюсь мірою залежний від царя. Хоча народ і сам гетьман трактували ту умову як тимчасову, необхідну для звільнення України з-під Польщі, однак московські царі не думали відступати від пунктів, а навпаки, намагалися умову по змозі поширити, тлумачити її так, щоб Україна обернулася в московську провінцію.

Нині ж про ту умову неначе б усі забули. Маючи труднощі, Москва ніколи не нагадує будь-кому про якісь не дуже приємні умови. Князь Голіцин, московський полководець, сидів праворуч гетьмана на підвище-

тому місці за першим столом. Улюбленець і муж довір'я царственної Софії, Голіцин особливо бучно вітав гетьмана. Та як і не вітати того, без кого провалився б і третій московський похід на татар!

Від імени царя Івана, якого вже не виводили на люди, гетьманові врочисто передали коштовні дарунки: важку срібну вазу й широкий золотий пояс, прикрашений зоряними брилянтами. Все, здавалося, йшло добре, хоча дехто з козацької старшини й не почував себе певно у високих і вузьких московських кріслах: куди певніше почувалися вони в широкому, повному небезпек, степу на вірних конях! Гетьман, вихований при європейських дворах, кинув суворий погляд на свого старшину, який наважився й собі брати м'ясо руками, наслідуючи господарів.

Від імени гетьмана були передані коштовні подарунки всій царській родині та московському патріярхові. Генеральний обозний був, одначе, здивований, коли гетьман чомусь наказав приховати кілька жіночих золотих прикрас та прегарної роботи шаблю. Завбачливий гетьман вирішив приберегти ті коштовності в своїй залізній скрині, помітивши, що не всі з царської родини були на бенкеті. Не раз і не двічі Мазепа непомітно обшукував зором залю, шукаючи в ній молодого Петра: його не було і про нього не згадували! Досвідчений політик відчув порох у повітрі, але їв і пив, не подаючи й знаку. Про здібного й допитливого юнака Петра гетьман чув ще в Батурині від проїжджого голляндського посланця, який поспішав у Порту.

Після виголошення тостів на честь царів, гетьман добірною російською мовою, не вплутавши ні одного українського слова, виголосив тост на честь князя Голіцина, сподіваючися надалі мати в ньому підпору при дворі чи бодай не мати потенційного ворога. Щоб показати оцим, аж надто поважним бороданям свою ученість, гетьман голосно додав:

— Давні хронікарі кажуть нам, що перський цар Дарій, ідучи завойовувати Крим із хмарами війська, не

міг узяти Перекопу, бо забракло води, а відступаючи, поклявся, що ніколи не повернеться в Крим.

— Але ми Крим, ясний гетьмане, здобудемо! — весело вигукнув князь, підіймаючи чару й розхлюпуючи з неї звичайний вишневий сік (тільки для гостей було подане міцне вино, але козаки, на своє щастя, вміли пити, не п'яніючи).

— Бо є ви, князю! — шанобливо сказав гетьман і докинув голосно латинською мовою: „Magna spes Romae!“*

Мало хто з бояр і думних дяків зрозумів ті слова; всі зберігали поважний вигляд і хоча іноді й кидали ласкаві погляди на гостя, та все ж мало, чомусь дивно мало припадало таких поглядів улюбленцеві Софії.

Гетьман знову й знову шукав очима молодого Петра. Прийшли ще кілька визначних гостей, між ними й царський ключник; їх усіх підвели до гетьмана для привіту. Але Петра між ними не було.

В кінці бенкету гетьман виголосив останній тост: за спільні перемоги України й Московського царства, за розвиток двох націй, як про це сказано в Переяславській умові. Козацтво високо підняло чарки, високо підняв свою чару й князь Голіцин та кілька його прибічників, решта присутніх тільки пригубили чарки, так і залишивши їх недопитими комусь на горе.

Після того тосту обережність гетьмана зросла вдвічі: він одразу прозондував ґрунт — ґрунт був хиткий, щось будувати було тяжко. А все ж гетьман ще не втрачав надії привезти якісь запевнення для України, і приховані золоті прикраси та чудова шабля дамаської крици очікували черги на дні залізної скрині.

Мазепа відчував, що чиясь зірка тут падає: його або князя Голіцина. По-жіночому гостре чуття підказувало йому шукати негайного зв'язку в Москві з кимось певним і обізнаним з дворовими інтригами.

Наступної ночі Іван Мазепа довідався від болгар-

* „Велика надія Риму...“

ського православного єпископа, який проїздом тимчасово перебував на Постоялому дворі, що в Кремлі заноситься на переворот. Тоді ж, зібравши старшину на таємну раду, гетьман тихим голосом сказав:

— Панове! На світі є дві найбільші цінності: для людства — Бог, для народу — молодь. Наслухайте, може довідаємося, де перебуває Петро?

А через кілька днів у Кремлі все змінилося, майже так, як і віщували юродиві попід незчисленими московськими церквами. Софію зачинили на ключ у Дівочому монастирі, напівдіот Іван зник, немов ніколи його й не існувало, а фаворит Софії Голіцин помандрував у Сибір.

Щойно вістка про це долетіла до гетьмана, він наказав негайно ж розпрягати вже готові в дорогу коні. Він відклав від'їзд, хоча старшина й радила йому скорше виїздити до рідного краю, де вони почували себе господарями.

Новий государ Московщини, молодий цар Петро I, приймав чолобитні в своїй тимчасовій резиденції — в Троїцькому монастирі. Гетьман ледве добився авдієнції, і ось із усім почтом він прибув на монастирське подвір'я. Троє міцної будови запорожців-краснів несли за гетьманом розцяцьковані подушечки, а на них — дарунки новому государеві від гетьмана України: викладений самоцвітами золотий хрест, золоті нашійні прикраси для царської родини та чудову дамаську шаблю.

У похмурій залі монастиря, напівдитина-напівмуж, сімнадцятилітній московський государ Петро I дрижачими від захоплення руками схопив із подушечки криву, небаченої краси шаблю. Досвідчений політик і дипломат (гетьманові тоді вже перейшла сороківка) знав, чим найкраще можна заімпонувати молодому цареві, а в подарунках умів бачити ваговиті символи. Напевно він тоді таки прагнув воєнної співпраці України з Москвою на правах Переяславської угоди, бо щиро запевняв государя у відданості, вірності й шані.

Здавалося, що всі ті заяви мало цікавили юнака — міцної кости, з крутим опуклим чолом і великими бань-

куватими очима. Петро розглядав шаблю, що її ефес і піхви аж сяяли від лорозого каміння, і ніздрі його роздималися, мов у молодого коня в передчутті галоу.

Лише час від часу молодий цар немов із подивом чи недовірям поглядав на українців, так барвисто зодягнених; на кількох запорожців із дивними зачісками — короткими жмутками волосся на голеній голові; такі не схожі були ці люди на його, государевих лапотників, бороданів, кликуш і юродивих...

Гетьман знав ціну цього побачення. Він став перед юнаком-царем і повів поважну розмову, як дорослий з дорослим і володар з володарем. Він оповідав про свої відвідини Парижу та бачені там збірки зброї; про Варшавський збройний музей. Із блиском вояка в очах гетьман оповідав про пицалі, аркебузи, алебарди, про мортири, про фортифікації, про гармати на кораблях, вплітаючи в оповідь і дані про те, що його козацька армія нараховує до п'ятидесяти тисяч вояків, що українське військо бореться проти татар і турків, захищаючи спокій Європи...

— Європа! Європа! — раптом вигукнув цар, вимахуючи подарованою шаблею й милуючися вже не її самоцвітами, а холодним, смертельним переливом відгостреної кричі. — Ми підемо на Балтик! Підемо вчитися, будемо вчитися — розбити Швецію, Швецію, вийти в Європу! Ми приборкаєм Польщу, да, Польщу... — говорив спокійніше, про щось інше думаючи, цар і несподівано закінчив: „А четвертому Римові не бувати!”

Високе, круте чоло царя напружено працювало, темні очі наливалися блиском майбутніх битв. А гетьман вів далі, пересипаючи оповідь цитатами з Горація, Тацита, Вергілія, Овідія; говорив уже про чудові європейські школи й університети, про мистецтво складання географічних мап, про запорізьку фортецю Кодак... — і тим розпалював жадобу юнака припасти до цілющих джерел науки.

— Так, нам треба вчитись! Треба стригти бороди! Треба, замість лаптів, — ботфорти! Треба ось таких ша-

бель нам, ваша світлосте, господине гетьмане! — несподівано звернувся до гостя цар; звернувся не як самодержець до васаля, а як учень, певний своїх здібностей.

Юнак-цар не без заздроси дивився на вже сивіючого на скронях гетьмана, такого блискучого в рухах своїх, у цитатах із стародавніх, у всій своїй поставі володаря. Ці люди прибули сюди з Києва — матері городів руських. Молодий цар кипів бажанням ставити на ноги велику Росію. А що „четвертому Римові не бувати” — то не в Києві, а тут, у Москві, новій і великій у майбутньому, буде центр імперії з багатьма народами й племенами, з довжелезними кордонами, з широкими морями у світ!.. Оці козаки допоможуть йому, молодому цареві! Їх п'ятидесятитисячна гартована в боях армія — це ж справжня знахідка! Петро ще не мав певних плянів, може й не думав, що буде далі з цими козаками, з Україною... — треба було вчитись і братись до будівництва імперії, а він, тоді вже імператор — укаже кожному своє місце!

Останніх думок, хоч молодий, але обачний Петро I не висловлював у голос, як не всі думки висловлював і гетьман. Зброя, війсьکو, воєнна допомога, — ось що цікавило Петра. Обоє були вдоволені. Мазепа мав те, чого добивався: нехай цар покличе пару полків, за те гетьман матиме свою владу в Україні, ставитиме церкви, плекатиме українську аристократію, воздвигатиме школи, буде збирати воедино державні землі, — а там побачимо, скільки ще Римів існуватиме на світі!..

Обидва володарі розпрощалися найкращими приятелями, з довір'ям один до одного, з відчуттям потреби один в одному. Завдяки тактові, досвідові й красномовству Іван Мазепа не тільки не поїхав услід за Голіциним, а навпаки — повертався в Україну з царським підтвердженням вільної руки обраному народом гетьманові.

З Москви гетьман виїздив у ще більшій славі й блискові. На Батурин мчав володар України, порадник царя Московського, гроза Польщі й Татарщини, аристо-

крат з кості й крові, патріот своєї Батьківщини, що прикрився, як щитом, з боєм здобутим довір'ям царя. Тільки глухівський полковник, коли вже стихли голосисті московські дзвони, дозволив собі запитати:

— Ясновельможний пане гетьмане, чи ти справді задоволений з цієї виправи?.. Бо я — ні.

— За один козацький полк — кілька років спокою?!. — відповів запитанням Мазепа. — Коли б таке мав Хмельницький, ми не їздили б у Москву.

Генеральний обозний, що їхав у тій же кареті, і собі встрияв у розмову, згадуючи, як зачарував Петра вигляд чудової дамаської шаблі:

— Аж говорити почав!.. Ловко ж ти його, гетьмане..

— У подарованих речах прихована особлива сила, — відповів Мазепа. — Петро виросте і все краще зрозуміє... — Кажучи це, гетьман думав про символи, любив абстрактне мислення: його гостра уява не раз малювала поетичні картини там, де стояв сивий дим від люльок, чи і в голому степу, де тільки вигоріла трава та небо. Молодим він сам писав вірші і тепер щиро опікувався студентами в українських школах, а вже найбільше цинив кобзарів-поетів. Мав з ними турботу — надто вільнолюбний був той народ, різав правду в очі й там, де треба помовчати, — а таки щиро їх любив.

Коні, запряжені у важку карету, фиркали, видно, хотіли пити. Уся кавалькада на наказ генерального осавула спинилася, всі триста коней. Гетьманові й старшині піднесли кришталевого яблуневого соку. Козаки пили „земляне вино“, як вони казали — воду. Пили й нарікали, бо їм не до смаку була вода з чужої болотистої землі.

Похід рушив далі. За ним котилося важке, розпечене сонце. Чорні ізби, необсажені й нічим не обгороджені, також не подобались козакам. Розбита глеювата дорога засохла, коні ступали сторожко, боячися побити копита. В кінці валки сотник сердюків дозволив пісню.

Гей, не дивуйте, добрії люди,
Що на Україні постало:
Ой за Дашевим, під Сорокою
Множество ляхів пропало!.. —

Гриміла пісня над козацькою колоною. А козаки поглядали навколо, нехай цю пісню чують, і тужливими очима вдивлялися на південь: чи ще не видко біленьких хаток, чи не стримлять у небі вершки сторожєвих тополь?.. Що було під Сорокою — про те всі знають, а що тут буде — про те мабуть і сам ясновельможний не відає...

Дорога зійшла в ліски, помітно покращала, а за хвилину гетьман з товаришами вже сиділи на арабських скакунах. І вирвалися вперед мальовничі вершники, і засяяла на сонці їх дорога зброя. Вихром помчав уперед загін, тримаючи шлях на Київ. І полетіли на північ чорними птахами непривітні ізби, і помчало вперед велике сонце...

Аж через дев'ятнадцять років збагне московський імператор, що символізувала собою шабля, подарована українським гетьманом!

ГОСТІ

...Минуло майже три роки, а на Гармашевому хуторі й досі не забули злої пригоди з плугом. Правду кажучи, Гармаші не дуже й побивалися за ним: мали не тільки землю, а й закопаний під коморою глечик із золотими за скакунів. Уже в повітці стояли два плужки чернігівської роботи: самі приїхали на це, обсажене вартовими тополями, подвір'я, тільки но Гармаш відкопав на часинку глечика. Ні, не плуга було жаль — образа допікала: украли ж драгуни не залізо коване, а святу річ для селянина, та ще в степовому краю.

А може й не драгуни? Хто там що знає? Сидір Вовк бачив якогось плуга на московському возі, та хіба плуг на світі один? Ніхто ж не чув і розмови двох хурщиків, з яких один картав товариша, що взявся везти в армійському обозі крадене, а другий боронився такими словами: „Мій батько навіть не знає, що це таке, бо оре дерев'яною сошкою. От возрадується!“ — і при цьому брутально вилаявся.

Ніхто тієї розмови не чув, крім хіба вітру. Десятки разів він облітав уже землю, і ось знову війнув із півночі, гнівався, мчав над молодими полями, рвучко пригладжував свіжу зелень невидимою шорсткою рукою, немов намагався ввігнати її назад у землю. Долетів той вітер і до Гармашевого хутора, аж шиби в хатах забряжчали. Марія Гармашиха була сама, перехрестила вікна і вголос промовила: „Мабуть чиясь чорна душенька преставилась, он як трясє!“

Марія Гармашиха завжди говорила і майже завжди — про себе, мовчки, сама собі, тому й видавалася навіть мовчазною. Батько із Остапом пішли з нагоди неділі в Писарівку та й забарилися мабуть на всенький день. Бурхливі весняні дні вже перекип'їли, притихла ро-

бота в полі — чого б і не відпочити? І справді, помолившись у церкві, обоє Гармаші побували у Вовка (і знову юнака Сидора не було вдома на прикрість Остапові) та ще в кількох знайомих, а над вечір зайшли в шинок, що при дорозі, майже на царині. Гармаші завжди обходили стороною „питейное заведение” Гершка, але старому треба було купити нову люльку, бо давня, вишнева, прогоріла. І що не кажіть, — у шинку кинеш слово — увесь світ знатиме, бож там завжди товчуться проїжджі та перехожі. І сам скажеш, і щось почувеш. Олекса Гармаш і про плуга розповів, чого ж не скористати з нагоди: нехай люди знають!

Гармашиха довгенько виглядала своїх, вітер бив кулаками в стіни просторої мазанки, побрязкували шиби віконець, а мати сиділа на лаві, прибрана в темнозелену керсетку та хрестиками вишивану сорочку, в картату кольорову плахту, а на голові мала очіпок. Немолода вже Марія. Наробилася й натерпілася, ще коли б Господь Бог дав Остапа щасливо одружити, як підросте. Може ж тоді вона й відпочине трішки, на молоді руки частина безнастанної селянської праці зійде. На їхню врожайну землю і до коників треба було рук. Треба дітей. Проти волі так сталося, що Остап одинак у них, проти волі. „Думали про десятьох, а прийшов один і то пізенько, — говорила до себе Гармашиха, схрестивши руки на грудях. — А двічі молодим не бувати, ой, не бувати!..”

У чисто вибілену хату почали заповзати вечірні сутінки: слалися по вимазаній жовтою глиною долівці, пригашували яскраву фарбу блакитних із червоним півників, що ними була розмальована піч, ховалися по кутках. Господиня не світила. Вона сиділа на лаві й продовжувала розмову: „Один-одинак росте, а люди знову про війну говорять... Одна головешка і в печі гасне, а дві і в полі тліють! Не дай Бог, забере гетьман і Остапа на війноньку!” — сказала вголос і сама злякалася. Встала, засвітила каганець.

Цього разу шиба в вікні задзвеніла особливо, не-

наче об скло не вітер ударив, а хтось постукав. Перехри- стившись, Марія наблизилась до вікна.

У вечірньо-сизому вікні вона помітила не тільки розгойдані тополі: близько притуливши лице до шиби, вона побачила, що біля вікна стояв старий чоловік, очі мав дивно заплющені, сиві вуса його рухалися, він щось говорив.

Гість у хату — Бог у хату! Хоч була сама, Марія не злякалася незнайомого, мабуть, кобзаря, бо ніби ручка кобзи з-за спини темніла. „Хто ж на світі боїться кобзарів?” — запитала, сама себе підбадьорюючи, Гар- машиха.

Дерев'яна завертка в сінях рипнула, темний вітер влетів у хату, гойднув голубів на ниточках і подався геть, а в світлиці стояв кремезний чолові'яга в кобеня- ку й тримав за руку худенького хлопчика. Гармашиха збагнула, що кобзар — сліпий і що його привів сюди оцей білявенький хлопчик. Дитина дивилася на госпо- диню так благально, з такою печаллю в чистих синіх о- чицях, що в Марії аж серце здригнулось. Хлопчик-пово- датар стискав правицею важку теплу кобзареву доло- ню, а в лівій тримав невеличкого солом'яного брилика- саморобку. Біла торбина, перекинена через плече хлоп- чика, висіла непомітно ззаду: вона була худа, як і її вла- сник. Все це за мить помітила Гармашиха і щиро зра- діла гостям:

— Так сідайте ж, сідайте — нехай ноги для доро- ги! — заходилася Марія.— Ось сюди, — сажовила вона кобзаря й поводитаря при столі. — А я оце сама, а ві- тер же такий, що аж страшно...

— Спасибі тобі, добра жінко, — промовів густим басовим голосом незрячий кобзар. І хлопчик додав то- неньким голоском: „Спасибі вам, добра пані!”

— Завіщо там дякувати!..

— За тепле слово й теплу хату, — повагом відпо- вів кобзар, обережно обмацуючи кінець столу. Хлоп'я й собі звело вгору білі брівки й промовило поважно: „І за те, що впустили.”

— А хіба є такі, що й не пускають?! — здивоване запитала хуторянка, гостинна з діда-прадіда.

— Є й такі, — відповів кобзар, повагом скидаючи з плеча кобзу, обмотану внизу старенькою китайкою. А хлопчик, кладучи кобзу в куток, додав: „Буває й таке, тітонько...” Лагідно обізвалися струни. Вітер даремно бив об хату невидимим кулаком: тут було затишно й приємно, солодко пахли польові квіти.

— Побила б їх сила Господня, таких непривітних! — широко обурилася господиня, дивлячись чорними, колісь такими гарними очима на хлопчика-поводатаря.

— Не кличте біди на їхні голови, — повагом відказав сліпий. І, розгладивши скуйовджені вітром довгі сиві вуса, додав: — Їх уже Господь покарав злим серцем...

Хлопчик, стежачи за виразом обличчя кобзаря, раптом пожвавішав і похвалився: „От як захочете, так дідусь вам заспівають про трьох братів Озовських — так тоді й побачите, які є...”

— Почекай, почекай, дитино, з піснями... Ви ж обое, мабуть, і голодні з дороги? Попоїсте, а там і мої хлопці прийдуть (Гармашиха і чоловіка і сина звала „хлопцями”).

— Та не турбуйтеся, матінко... — влячно сказав кобзар. Голос мав міцний і молодий — ніяк не пасував до його сивої чуприни, до широких темних брів, що звисали, злегка прикриваючи ями очей.

— От як почувете дідуся, тітонько, так і побачите!.. — немов запевняючи господиню, що не дарма буде їх частувати, потихеньку сказав хлопчик-поводатар. Він сидів біля діда край столу, а в руці все ще тримав припорошеного бриляка. Марія підійшла до дитини, взяла того бриляка й якось несподівано для самої себе — поцідувала хлопчика в голову. Той знітився, схилився, руки йому впали на коліна... Було видно, що він уже відвик від материнської ласки.

— Ну, дорогі гості, що хата має — тим і приймає! — весело обізвалася Гармашиха приказкою, а знала їх вона, треба сказати, море силенне ще від бабусі своєї.

По цій мові господиня почала заставляти стіл. Доки гості мили руки в череп'яній великій мисці, стіл уже був заставлений на десятьох: високі полив'яні миски з пахучим борщем із м'ясом та молодою кропивкою, на широких дерев'яних тарелях — підсмажене м'ясо з жовтливими гірками підпеченої рум'яної картоплі, политої п'дливою з підсмаженою цибулі; за ними виступали: узвар, шулики з медом і молоком, тугі тілісті пироги з начинкою... Перед кобзарем господиня поставила мисочку з оселедцем і розмальованого райськими птахами опішнянського кухлика — на оковиту. Незрячий пізнавав з пахощів усі страви. Радів, що дитина зможе добре підживитися з дороги, та радів і сам нагоді трохи відпочити. Кобзар не почував себе боржником за людську добрість, бо й сам частував людей, хоч по-своєму — зворушував їх душі, на хвильку відривав їх піснею від безнастанного порпання в землі. Марія, дарма що ніде й ніколи не вчилася і за все життя бувала тільки в Пісках та в Ромні на ярмарку, вміла приймати гостей, як веліла відвічна традиція її роду й народу, розважала їх розмовою, оповідала та припрохувала до страв. Вона була дуже рада оказії: і новини почує, і людей подорожніх приютить, тепер і не страшно, і не сумно, а там і хлопці повернуться з Писарівки.

Кобзар і хлопчик перед їдою встали і, тричі перехрестившись, проказали „Отченашу” півголосом, аж тоді взялися до страв. Марія легенько цокнула пляшкою об кухлик; кобзар посміхнувся й згідливо кашлянув: чому і не випити чарки з дороги?

— Світ великий, було б здоров'я... — об'їзався незрячий немов до себе.

— Та ви вже їжте, а тоді й розкажете, — припрохувала господиня. — Ось хлопці прийдуть, хай послухають бувалого кобзаря!

Доки гості підкріплялися не гірш від молотників, бо останній перехід робили полями й живилися тільки сухим хлібом, Марія залишила їх і подалася в присінок. Уже стемніло. Господиня навпомацки знайшла в кутку

надтріснуте старе жлукто, в якому тепер зберігалися старі недоноски. Між ними знайшла й Остапчиків сорочечки та штанцята дитячі: Остапа вигнало вгору за останні два роки так швидко, що не встиг і зносити — і буде дитині. „Не та мати, що народила, а та, що вигодувала”, — думала вона приказкою про поводитаря. „І звідки воно, і чого воно таке блаженське? Мабуть не доїсть і не доп'є в дорозі”...

— А мати ж у тебе є? — запитала Марія поводитаря, увійшовши в світлицю з дитячим одягом та смушевою шапкою для діда. Малий швидко глянув на господариню і так само швидко потупив у полумисок очиці:

— Та є... — відповів тихо.

— А де ж вона?

— Та в кожному ж селі.., — немов виправдуючись, повагом сказав за хлопця кобзар. — Сирота він, значить. Дали мені люди його за водія аж під Кримом: пропали його батьки, кримчаки вигубили. таке сталося... Отак і живемо з Яремкою, — вів кобзар низьким голосом. — Хоч без роду, та не без племені: велика, ой велика наша Україна, велике в неї й серце. — Так складно говорив кобзар, що Марія слухала б — не наслухалася! Та схаменулась, почала припрошувати знову. Дідусь погладив малого по льонової голівці, дитина ожилла, взялася за ложку.

— Не журися, Яремку! Гарного дідуся тобі Бог послав. А оце я для вас і сорочок чистих принесла, і ще де-що для переїни, — по-господарському мовила Марія Гармашиха. — Бо воно весною завжди так: удень хлющить, а вночі тріщить...

Скінчивши вечерю, кобзар і хлопчик підвелися за столу. Вони повернулися до ікони Матері Божої Пренепорочної Діви Марії, заступниці Козацького Краю, і кожний подумки проказав свою вдячну молитву.

Які прегарні були їхні лица в ту урочисту хвилину! На круглому, милому обличчі Марії, із слідами чарівної краси й немилосердного степового сонця, вимальову-

дався побожний, молитовний настрій; блакитні оченята малого сироти були широко розкриті, а чолко зосереджено зморщене; обличчя сивоусого кобзаря було неначе висічене з білого каменю. Тільки густі брови, що підіймалися над високим чолом, показували, що сліпий дивився кудись угору, вище від ікони, до самого Бога. Рівне високе чоло, вірлиний ніс, випнуте непокірне підборіддя й могутня шия, обрамлена сердиком вишитої сорочки, свідчили, що ця людина побувала під сонцем багатьох країн і зазнала в козацькому житті не однієї пригоди. Багато десятків літ ніс кобзар за широкими плечима свою найвірнішу товаришку - кобзу багатострунну. Вже кілька десятків мовчки ніс своє найбільше нещастя — сліпоту... Та ніщо не ломило цього велетня; ані роки, ані незрячість, ані довгі мандрівки піхотою. Ось озветься Яремка соловейком, ось піде гомін по всій громаді, що принишкне, слухаючи його думу, ось заспіває жайворон у небі, а ще як почує, буває, козацьку пісню з далекого байраку наш кобзар сивоусий — так знову й молодшає, і радіє життям, мов дитина, і — як сам не раз казав, — цьому роду нема переводу!

Саме кінчали молитву, як у хату ввійшли батько й син. Вони спинилися на порозі, не перебиваючи гостей. Кобзар відчув, що в хату ввійшли, але не перервав молитви. Закінчивши, всі обернулися. Гармаш привітав людей. Хлопчик, вклонившись, швидко вимовив завчене речення:

— Спасибі від дідуся й від мене, маленького, за теплу хату й тепле слово!

— Дай вам, Боже! — відповів старий Гармаш, переглянувшись з Марією, якої лице аж сяло від задоволення, і сказав Остапові: — Оце бачиш, сину, велика честь нам: кобзар із поводитарем у нашу хату завітали!

Остап був вражений несподіваними гостями, пильно вдивлявся в діда, в незрячі очі його; хлопчик викликав в Остапа співчуття.

Не минуло багато часу, як кобзар уже знав про давню історію з плугом, довідався від Гармаша й про

чутки, що, мовляв, Петро збирається в Київ приїхати, на Україну задумав подивитись... — про все, що почув Гармаш у Гершковому шинку.

— Таки наважується Москва на Україну... — голосно сказав кобзар, і відрухово рука його потяглася в куток, до кобзи, до тієї улюблениці народньої, що про все вмiла розповісти.

— Хто знає, що ясновельможний Мазепа думає... — додав кобзар, беручи подану хлопчиком кобзу. — У Києві він нові будинки кам'яні ставить, монастирям підпомагає, дай йому, Боже, довгого віку, ще й школи ставить! А хто зна, куди воно йде? Наварив пива Хміль, тепер треба куштувати, яке воно... Та й то правда: самим нам проти Польщі тоді було не встояти, а з татар спільники, як весняна крига... Може й треба з Московщиною потриматися вкупі до слушного часу, — вів далі, потишеньку перебираючи струни. Оповідав, немов співав — довго протягував слово, вимовляв слова ритмічно, ніби творив пісню:

— Кажуть люди, що не буде скоро спокою, сам король французький воювати буде з Московією...

Зачарованими очима дивився на кобзаря підліток Остап, присів у кутку на кований скрині, забув навіть і світу зняти. Не все він розумів, але відчував, що це не звичайні собі гості... Згодом, утомлений цілоденним перебуванням на селі, хлопець почав кліпати очима. Його долав сон. Та Остап аж кинувсь, коли кобзар ударив по струнах:

Зажурилась Україна,
Що нема де дітись:
Витоптала орда кіньми
Маленькі діти!.. —

Сон з очей Остапових як рукою зняло: сам ще напівдитина, він відчув, що сліпець співає про велике горе чиясь, про щось незвичайне...

Під ударами дужого весняного вітру, від яких аж деренчали шиби, в затишній хаті сиділа, освітлена золотавим миготливим світлом каганця, група людей. Це вже

не були господарі й гості, про яких кажуть у народі: „Гість — як невільник, де посадять, там і сидить”. Це була одна родина, однієї долі люди, однієї крові й мови. Чого тільки кобзар — цей невтомний мандрівник, цей носій новин, народній віщун не переслухав. чого тільки не оповів людям! А скільки переказів, легенд, казок, пісень, дум, приказок, загадок, примовок, скільки предивних історій міцним клином засіли в його пам'яті! Скільки ховає в собі оця, різьблена з білого каменю, сива голова, що не гнеться під тяжкими ударами долі!

Поруч із дідом, знову й знову слухаючи пісень, як нових, — сидів, обіперши реченнями голівку, хлопчик-поводатар. Личко його висловлювало гордість і радість за дідуся, в оченятах відбивалися картини, про які оповідав кобзар: то грали високі хвилі Чорного моря, між якими пірнали відважні козацькі чайки, пливучи на Туреччину; то слався сухий степ, серед якого вмирав поранений козак; то відбивалися химерні турецькі мечеті й палаци, з яких славна бранка Маруся Богуславка козаків-невольників на волю випускала; то сміялися сині дитячі очі — люстро душі дитячої — коли кобзар, швидко пригравуючи, співав веселої пісні про Руданя...

Вже не раз чував Остап про запорожців від свого приятеля з Писарівки — Сидора, та ніколи вони його не вабили: ну як його ночувати в степу взимку, не пасти лошат, не орати й не сіяти, а жати ворожі голови?!. А тепер, слухаючи кобзаря, і в Остаповій душі щось ожило, засяяли його темні очі. Помітив цю перемену старий Гармаш, зрадив, а мати вже й злякалася: наслухається та ще згодом, чого доброго, майне на Запоріжжя!

Скінчивши пісню й подякувавши господарям, кобзар хотів збиратися, але Гармаші стали упрохувати: чи заночуйте, чи й поживіть з тиждень — а тепер іти в глупу вітряну ніч і не думайте! До Полтави ще далеченько, а воно ж і мале, і слабеньке... А про те, щоб залишити хлопчика в себе назавжди, не заїкнулися ні Гармаш, ні Гармашиха: видко було, що він дуже потрібний дідові і той не змінє хлопчика ні на що в світі!

Зрадів кобзар запрошенню Гармашів і заспівав на останок славною на весь світ думу про втечу трьох братів із гора Озова, з неволі турецької:

Ой, у святую неділеньку
Рано-пораненьку
Не сизії тумани уставали,
Не буйнії вітри повівали,
Не чорнії хмари наступали,
Не дрібнії дощі накрапали,
Коли три брати із города Озова,
З турецької бусурменської
Великої неволі утікали.
Два ж то брати кінних,
А найменший — піший-піхотинець,
За кінними братами уганяє,
За стремена хапає,
По білому камінню,
По сирому корінню
Свої козацькі молодецькі ноги оббиває,
Кров'ю сліди заливає,
Піском рани засипає...

Голосить вітер за хатою, голосить і сердечна кобзар в хаті, і в усіх уже сльози на очах, тільки один кобзар не плаче, бо немає вже чим і плакати. А як недовірки-брати таки покинули брата загинати в степу, як не послухали благань його та як думали між собою добро напів паювати.. — закипіло на серці в старого Гармаша, згадав він знову про плуга; заплакала Гармашиха, важко зідхнув хлопчик-поводатар, а Остап почував, як мужніє, як прощається він десь у глибу душі з дитинством: світ великий, і треба вже його пізнавати! Не дурно ж старший Сидір конем далеко від села від'їжджає, щоб більше світу побачити, бо ні цей хутір, ані Писарівка — це ще не світ!.. І признався, — співав далі надхненно кобзар, — середульший брат, як вони наймолодшого в степу запропастили, і вигнали отець-нецька найстаршого брата геть, в'їдали його на суд громаді, а громада присудила застрелити: бо хто в б'їді брата по-

кидає — нехай краще смерть приймає! Покаявся окаян-
ний найстарший брат, та запізно:

„Лучче мені було, брате,
У турецькій великій неволі тебе
доглядати,

Аніж мені, брате,
Між своїм народом,
У своїм безрідді
Смертю постраждати!”

Співав кобзар!

Не бачачи світу, він показував людям піснею вели-
кий світ!

Вправні пальці незрячого миттю знаходили потріб-
ні струни, брали то сумовиті, то грізні акорди... Затиш-
 надворі вітер. Білолиций місяць припав до віконця ху-
тірської хатини, в якій розливалася чарівна пісня: при-
бів він із собою тисячі ясних зір з усього неба, і все за-
слухалося, все завмерло!

Слава тобі, народе, що вилонив із вічності своєї
отаких Боянів!

ЖАН КАЗІМІР БАЛЮЗ

Пожертвувавши головою повсталого хвастівського полковника Семена Палія, який славно виступив проти зазіхань Польщі, гетьман Іван Мазепа зайняв своїми військами й Білу Церкву, і всю Київщину. Польські магнати, кривлячись, тільки дивилися, як козацькі частини хвилями змивають їх, мов непотріб, з ласого шматочка української землі. Але протестувати не могли: недолугий Август Саський сам же покликав, за домовою з московським царем, українського гетьмана для захисту від повсталого Палія! Так, віддавши на поталу ворогам одну голову, учень Макіявеллі, політик і дипломат Мазепа здобув для своєї держави всю Київщину, що, окупована Польщею, віддавна кликала українського гетьмана.

Але в народі засуджували гетьмана за втрату Семена Палія, бо народ так часто мислить серцем, і один Господь Бог відає, як треба.

Людям було жаль славного лицаря Семена, який від поляків край свій боронив. Тим то чутливе серце не давало зрозуміти, що, замість гинути мільйонам, загинула тільки одна людина-мученик.

Гетьман не мав вибору. Підтримувати й далі проти-польського повстанця у Хвастові означало накликати в Україну польського й московського війська. За необхідне довір'я гетьман заплатив Петрові I головою Семена Палія. Старий макіявелліст був непохитний — він не хотів мислити серцем.

Київщина ганьбила гетьмана за свого героя, а в той час у Києві спудеї вже складали хвалебні вірші та оди на честь Івана Мазепи, бо дотепер мабуть ніхто з гетьманів не дбав так ревниво за школи, книжки й науку.

Гетьмана саме сподівалися з Києва, коли сюди, в Батурин — гетьманську столицю — прибув проїздом з

Москви представник його християнської величності короля Франції Людовика ХІУ Жан Казімір Балюз — випещений пан з коронковим жабо, в сурдугі фіялкового кольору з білими лілеями.

В Батурині, у величному замку ясновельможного пана гетьмана, так же рясно обсадженому деревами, як і обставленому гарматами, Жан Балюз зупинився в розкішних апартаментах, а кілька козаків прислужували йому просто й зручно. Аж тут високий посланець міг вільніше дихнути і, змиваючи дорожній порох, він з насолодою змивав і неприємний присмак, вивезений з Московського царства. Спогади про отих похмурих бороданів-бояр, про насуплених і завжди підозрілих дяків, про юрми стрільців, п'яних і розгнузданих, про сліпу покірність „Помазанникові Божому”, про чорні ізби, що безладними купами розкидані по зеленому килимі землі, серед лісів... — все з радістю змивав посланець-француз, звиклий і до версальських менуетів і до варшавських польонезів.

Найприємніше вразило Балюза те, що в замку-палаці, у великій залі, обвішаній портретами чужоземних монархів, він побачив у володаря Країни Козаків... портрет Людовика ХІУ, великий розміром та ще й на найвизначнішому місці! Поруч, у меншій залі козак показав посланцеві-гостеві велику бібліотеку, і не мало здивувався витончений європеєць, побачивши отут, в Україні, майже на кінці світу, як йому здавалося, — Таціта й Горація, Вергілія й Овідія в оригіналах, всього Макіявеллі, а його „Мистецтво війни” ще й у французьким перекладі! Тут же на полиці, прикрашеній горорізьбою, посланець знайшов ще з запахом свіжої фарби книжку Ріко про Турецьку імперію: хтось уже поробив на її берегах помітки. „Звичайно, — міркував Балюз, — Україна пильнує турецької історії більше, ніж ми там, у центрі Європи”...

Жан Казімір Балюз, славний нащадок Антуана Балюза, першого в почті Марії Люїзи, коли та відвідувала Варшаву, — ще в далекому дитинстві мав нагоду бачи-

ти володаря України: це було у варшавському дворі, давно вже, давно... Був тоді пан Іван, а точніше — Ян Мазепа високий і стрункий, з буйним волоссям, що обрамлювало бліде чоло, а вже особливо чомусь запам'яталися Балюзові пальці його руки: білі, тонкі й довгі, випещені, як у панни, а міцні, наче в пруського рейтара.

Чи пригадає аж тепер, у 1704 році, Жана Балюза цей новий могутній володар? Чи зуміє здобути прихильність короля козацької нації, як поговорюють — вірного союзника Петра Московського?

Отак міркуючи, французький дипломат поволі йшов повз полиці з книгами. На жаль, слабо знаючи слов'янське письмо, не міг прочитати назв багатьох книг кийського видання. Любителя поезії, його особливо зацікавила збірка віршів, та, Боже, чим тільки не цікавиться людина, але не все їй пізнати! „Як Україна й Московщина можуть бути союзниками? Таж гетьман на кращому місці в галерії дав портрет короля Франції, носія європейської культури і ворога ростучого Московського гібридного царства чи, не дай Боже, — імперії!..” Взагалі оця Країна Козаків дуже відрізняється від Московщини, як писав Боплян, про що згадував і Ріко. Інтуїцією політика Жан Балюз відчував, що тут, у батуринському замку, в гетьманській столиці України, є для чого і над чим попрацювати: тут крилися великі перспективи для здійснення європейської політики.

Закінчуючи побіжне ознайомлення з бібліотекою, Жан Балюз несподівано для себе сконстатував, що він, ще не добравшись і до Варшави, — уже потрапив в Європу.

Джура-козак увійшов, попередливо кількаразово кашлянувши, в залю. Це був молодик, з ледве пробитим вусиком, у малиновому жупані, у вузьких блакитних шараварах і жовтих, немов дівочих, прегарної роботи чобітках. Його молоду й дужу шию обрамлювала безковнірна сорочка, обшита навколо веселим плетивом дрібних блакитних квітів. Парадна, елегантна шабелька доповнювала стрій джури. Козак, попереджений старши-

ною, звернувся до Жана Балюза з легким поклоном, однак повним величі й самоповаги: польською мовою він попрощав високодостойного гостя на прийняття до гетьманської канцелярії.

Джура-козак запитав ще, чи не потребує якої допомоги високодостойний гість. Посланець передав йому кілька вибраних наніч із бібліотеки книжок, щоб відніс до його покоїв. У тій хвилині з'явився й інший джура, вилита копія першого. Він і супроводив Жана Балюза до приймальні гетьмана України.

Перед приймальнею стояли двоє козаків без зброї. Двері були широко відчинені. Посланець увійшов до першого покою, що його стіни вабили око прегарними кольоровими малюнками; на бічній стіні висіла чимала колекція старовинної зброї. Жан Балюз мав іти далі, аж тут із бічних дверей вийшов чорнявий, гарний з лиця, молодий чоловік в європейському придворному убранні і, коротко привітавшись по-французькому, пропустив посланця в бічну кімнату.

Це була й не кімната, а чимала зала. Попід вікнами, затягнутими венеційськими шторами з мережкою, стояли газони з квітами. В кінці залі — великий, накритий блакитною скатертиною, стіл, кілька вигідних крісел навколо нього, а в куті на етажерці пильне око посланця помітило купу часописів.

Гетьман стояв біля столу. Стрункий, підтягнутий, пешена рука на різку стола; малиновий гетьманський жупан був розшитий на грудях золотом, а золоті стяжки блискали самоцвітами. Гетьман був поважного віку, сивий, очі трохи запали, але горіли молодим блиском. Однак його струнка постать не зраджувала років, тільки на чолі лягла печатка бурхливого життя й великих турбот. Сиве волосся не старило обличчя гетьманові, а радше додавало якогось чару: такий людині можна було дати і сороківку, і сімдесятку; можна було сказати, що це — обличчя вояка, і так же безпомилково — політика, вченого, поета.

— Вітаю ясновельможного пана гетьмана! Запи-

тую, — продовжував посланець, — ясновельможного пана гетьмана від імени відомого йому могутнього короля християнської держави про найцінніше здоров'я. — Останні слова посланець договорив у глибокому поклоні.

Гетьман легким, бадьорим кроком ступив до посланця, відповів на привітання також латинською мовою і відразу ж відрекомендував Балюзові молоду, в європейському вбранні людину — Пилипа Орлика, тоді вже генерального писаря. Не меншим поклоном привітав Жан Балюз і його — міністра закордонних справ України, бо звання генерального писаря це й означало.

Всі сіли. Орлик відірвав червоні сургучеві печатки з переданого Балюзом листа від Петра І. Гетьман Мазепа обізвався по-польському:

— Не маю більшої приємности, як одержати милу вістку від государя московського, нашого приятеля й заступника... — а сам у той час пильно стежив за обличчям Балюза. Жодне з облич трьох присутніх не виявило нічого: тоненький льодок невідомого, на який ступили розмовці, легенько потріскував, і кожний волів ступати найобережніше.

— Навіть їх королівська величність, — думаючи про Версаль, — сказав посланець, — може не знати про цього листа...

— Ах, його королівська величність може все знати, що діється на нашому дворі, — посміхнувшись, відповів гетьман, — бо ми завжди його вважаємо за великого приятеля нашого народу.

Гетьман знав про вислів Людовика XIV: „Я покладаю край московській амбіції!“ Він зручно натякнув про це Балюзові. Тоді й посланець французького короля у Варшаві Жан Казімір Балюз дозволив собі завважити:

— Молодий шведський король уже б'є саксонського електора — царського союзника... Петро І напевно покличе козаків на допомогу?..

Але гетьман одразу ж змінив тон:

— Ми дамо московському государеві все, що зможемо. — Трохи подумавши й краєм ока глянувши на генерального писаря, він докинув:

— У жодній комбінації Україна не піде під Польщу, ні під Туреччину, ні до кого...

Гетьман то подавав надії, то рішуче їх заперечував, і Жан Балюз зрозумів, що тут він може тільки інформувати, але не інформуватись. В кінці авдієнції, коли вже подали вино, гетьман передав посланцеві французького короля подарунок: обтягнену в шкіру, із золотим тисненням на твердій палітурці, книжку — збірку Таціта.

— Дарую вам частину моєї душі, — із щирістю в голосі промовив гетьман, і здогадливий посланець зрозумів, що цей володар провадитиме європейську політику: московські бояри про Таціта не чули...

В кінці тижня у батуринському замку дві ночі підряд світилися вікна в апартаментах Жана Балюза: посланець писав листа. Із Батурина його відвіз козацький старшина у Відень, а з Відня приблизно через два місяці лист прибув до Парижу. Ось уривки з того листа:

„Із Московщини я поїхав в Україну — в Край Козаків, і був кілька днів гостем гетьмана Мазепи, володаря цієї країни. Для нього я мав листа від московського царя. На кордонах України зустріла мене почесна варта і з великими почестями ввела в місто Батурин, де стоїть замок володаря Мазепи. Колись він, хоча козацького походження, але із славного шляхетського роду, мав придворну рангу при королі Казімірі. Мій батько добре знав його, навіть я в юні літа сам бачив пана Мазепу при дворі — гарного й стрункого.

„...Він любить прикрашувати свою розмову латинськими висловами і справді у знанні цієї мови може легко суперничити з нашими найкращими отцями-езуїтами. Взагалі його мова вибаглива та добірна, але говорити мало, воліючи більше слухати.

„При його дворі є два лікарі німці, із ними він роз-

мовляє по-німецькому, а з майстрами-італійцями, яких у замку є кілька, — говорить по-італійському. Я розмовляв із володарем України польською та латинською мовами, бо він твердив, що не дуже добре володіє французькою, хоч оповідав мені, що бував у Парижі та на півдні Франції; був навіть на прийнятті в Люврі, коли святкували Піренейський мир. Я сам бачив у цього мудрого володаря французькі й голландські часописи.

„Володар Мазепа вже поважного віку, мабуть на десять років старший від мене; вигляд має суворий, очі блискучі, пальці рук тонкі й білі, немов жіночі, але тіло його міцніше від німецького рейтара...

„Його дуже шанують у Козацькій Країні, де народ взагалі свободолюбний і гордий і недолюблює тих, хто ним володіє. Мазепа привернув до себе козаків твердою владою, великою військовою відвагою та пишними бенкетами для козацької старшини у своїй резиденції. Я був на одному такому бенкеті, багато в чому схожому на польський придворний бенкет.

„Розмовляти з володарем дуже приємно, бо він має великий досвід у політиці; протилежно до москалів — слідкує за подіями в чужих країнах. Він показував мені свою збірку зброї, одну з найкращих, що я взагалі будь-де бачив, а також добірну бібліотеку, в якій так багато книжок латинських.

„Неодноразово я обережно зводив розмову на сучасне політичне становище, але мушу визнати, що від цього володаря не зміг витягнути нічого певного. Він належить до людей, які воліють мовчати, або говорити, — нічого не кажучи. Однак думаю, що він ледве чи любить московського царя, бо не сказав ані слова, коли я нарікав на московське життя. Щодо Польської корони, то тут пан Мазепа не приховував своєї думки: вона йде, як колись Рим, до занепаду. Про шведського короля говорив шанобливо, хоч і вважає його ще замолодим. Особливо був мені приємний вияв пошани володаря Мазепа до особи Його Величності, про якого багато роз-

питував і якому прохав мене засвідчити свою пошану й відданість...”*

Відіславши листа-звіт, Жан Балюз лаштувався в дорогу. З прикрістю на серці прощався з гостинною гетьманською столицею. Провожав його генеральний писар Орлик. Саме тоді в Батурин прибув православний болгарський єпископ, який, на таємне прохання гетьмана, постарався не забути ні однієї новини про збройні успіхи шведського короля Карла XII на території Польщі. Гетьман звелів прийняти єпископа негайно.

В супроводі ескорти кінних козаків, легка карета Жана Балюза викотилася на пагорби. Батуринський замок білів у високих хвилях зелені; група селян працювала в полі й допомагала собі гучною мелодійною піснею. Швидко йшли коні, плавко погойдувалася карета, з-за пагорбів то випливали, то зникали золоті хрести церков. Посланець французького короля вдивлявся прощальним поглядом у пейзажі цієї милої країни, що колись, ще в одинадцятому сторіччі, дала із свого древнього Києва королеву Франції Анну, доньку князя Ярослава Мудрого, дружину Генріха I з роду Капетингів.

*Оригінал зберігається в Національній Бібліотеці в Парижі — Fonds Baluze, vol. ССІІ; його віднайшов там для українського читача проф. І. Буршак.

ОСТАПОВА НАУКА

...З Остапа Гармашенка виріс міцний рослий парубок, охочий до праці, спокійний, як навколишні поля, зрівноважений. Навіть із вечерниць опівночі додому побертався. Спочатку дуже раділа отакій статечності сина Марія, аж якось старий Гармаш віч-на-віч сказав дружині: „Ні, Маріє, неповорткий він якийсь у нас... Погано пізно дітей мати, так потім чогось і чекай... Не хлопець, а солом'яний сніп! Ти ж помовчуй, бо він справді гарний син — а до козаків таки не підходить!”

Відтоді Марія, зрадівши в душі, що Остап „до козаків не підходить”, все ж почала побоюватися: її син, чого доброго, ще й дівчини собі не знайде... А вже й час.

Колись Остап дуже товаришував із трохи старшим Сидором Вовком з Писарівки. З того справді козак хоч куди виріс: смолистий кучерявий чуб, карі очі так і сміються, а плечі такі вигнало, що треба довго прями на сорочку. А як одягне ще смушеву шапку, нову тугу свитку, а широкі штани в ковани чоботи заправить, — вилитий тобі козак, справжнісінький запорожець-очайдух, тільки шаблю в руки дай!

Ой, не одна вже дівчина в селі тужливими очима, повними любовного вогню, крадькома поглядала на Сидора Вовка! Не одна вже й хустку йому вишила-помережила, потай від батьків, від козака, від самої себе! Так ні: Сидір у вільний від поля час братався з вітрами, летів конем кудись далеко, навколо в нього знайомства завелися. Батько цьому навіть потурав. Син виріс одвертий, щирий і чесний. Поділитися міг останнім, але кривди не терпів — у батька вдався, запорозька кров. Якось з'явився на Спаса — храмове свято в селі — в товаристві двох запорожців. Дива було на все село, а галасу, а сміху-жартів!.. Двоє запорожців частували все село, о-

повідали, як билися під Кримом з татарами, як ходили в Київ на прощу; один умів трохи по-турецькому й дивував людей отаким знанням. Селяни, з яких більшість народжувались і вмирали в Писарівці, а вже особливо хлопці, із заздрістю дивилися і на запорожців, і на парубка. Тоді Сидір Вовк міг би легко стати ватажком сільських парубків, але не став: зникав із села. Запорожці погостювали в селі три дні й подалися кудись, залишивши Сидорові на згадку важку козацьку шаблю, бувалу в боях, бо вже в двох місцях надщерблену. Стала та потайки схована бойова шабля найбільшою цінністю Сидоровою.

— Що кому на роду написано, — говорила про Сидора Гармашиха. — Наш щось уже не дуже з ним, охолола дружба. От і сталося — характери не однакові: „те к лісу, а те к бісу”. Всім здавалося, що Сидір з Остапом розминулись, розійшлися назавжди.

Та й справді, саме тоді, коли на хуторі отак журилися старі Гармаші, Остап і Сидір розходилися в селі, відходили один від одного ще далі.

З того краю Писарівки, куди найближче підходить лагідна срібна Сула з мальовничими берегами, покрита білими лілеями рівнинна річка, розмовляли на березі двоє друзів. І розмова, і постава, і голоси — все говорило про їхню відмінність, ледь помітну колись у дитячих роках: Сидір сидів у сідлі на ще мокрому, недавно скупаному коні, зодягнений у святкову сиву чумарку, у незмінній смушевій шапці; Остап прикривав від сонця голову широким брилем, в руці тримав довге вудлице, в другій черепочок з червою.

— У вас же коні які!.. Кримчаки ж у вас є, Остапе! — з заздрістю говорив Сидір, похитуючись на коні. — Щоб мені хоч один такий! — світ здивував би! Їдьмо на хутір, — аж прохав Сидір, — візьмеш коня й подамось у Вітрову Балку. Там і козаки бувають, і сивий-сивий кобзар є: як же він гарно-любо про Україну співає!..

Не дурно ж прізвище в Сидора — Вовк: говорить,

а карі очі аж горять, аж блискають, як і справді у вовка. Кінь відчуває нетерплячку господаря і теж крутиться, гребе копитом вогуку прибережну землю, передчуває до-рогу.

— Ні, Сидоре, їд сам. Та й чого мені наніч їхати? Я завтра йду до церкви. А сьогодні ще й до пана писаря хочу зайти.

— До писаря?! — здивувався Вовк. — Чого? Та в нього ж на язиці медок, а на думці — льодок!

— Нічого, я маю діло.

— Туди й без діла тільки ступни — то вже й плати! От я б туди, Остапе, зроду не пішов! Начальство з Деригуза ніяке, а не підступи!

— То нічого, — лагідно вів Остап. — А я діло маю.

— Ну так присихай із своїм ділом! — спересердя випалив Сидір, обернув круто коня і, ошкіривши в по-смішці міцні блискучі зуби, — додав: „Помолися в церкві й за мене — може скоро пригодиться! Бувай здоров, Остапе!”

Вовк зник миттю. Остап ще трохи постояв біля човна, потім сховав у кущах вудку, а червяків висипав у траву: „Нехай собі живуть, — подумав, — а я таки піду до пана писаря, бо вже й до вечора недалеко.” Стягнув тугіше блакитний шнурок, що з'єднував на шиї краї вишитої безковнірної сорочки, й підійшов до води. Наче у великому люстрі, він побачив гарного, поставного хлопця з поважним, немов задуманим, лицем. „Ну що ж, не всім і в козаки, — ніби виправдувався сам перед собою хлопець. — Треба комусь і на землі сидіти. А ще ось як навчуся... Хоча б Псалтиря навчився читати — то й зовсім щасливий буду і батькам помагатиму...” Ще раз поправив блакитний шнурочок, підрівняв китички, обережно відійшов від води, потім обтер пучком трави заглинені чоботи й рішучою ходою попрямував на другий кінець села, туди, де фортецею височіла в зелені садиба пана писаря Іваненка-Деригуза.

Зайдімо ж ми туди скоріше, заки ще прийде наш герой, та гляньмо краєм ока на сільську владу: пан пи-

сар Іваненко-Деригуз, хоч і був лише писарем, верховодив усім селом, бо виборного голову він трохи підкупив, трохи залякав. Славився і в Писарівці, і в поблизких селах своїм чорнильним хистом-грамотністю, і великою спритністю до всяких судових „бамаг” та розправ, та ще й тим, що мав у хаті власного заморського птаха — справжнього папугу із червоно-зеленою головою!

— Так, так, прошу пані писареву! Хочемо в Батурин! Хочу в Батурин — і тут всі пункти! Бо в Батурині... Ет, що там „із'ясняти”... Сказано ж бо: великому кораблю і плавання велике. Я в цій Писарівці, як чорнило, піском присипане. Дальні верстви одділяють мужа вашого од великих діл! Набрав наш ясновельможний Іван Степанович дрібної рибки, щоб самому побільшати... Хочу в Батурин, бо вже ясно і гласно загибає наша корпорація, а ясновельможний і в ус не дме! Його полковники зацному міщанству кривду чинять, земельку скуповують за наші податки, а пан гетьман подарунки в Московщину пакує... Що мені з тих його Могилянських Академій, що їх ясновельможний Мазепа по Україні ставить?.. — багатьом премудрости науки й не треба знати... Ми все бачимо (пан писар частенько любив називати себе у множині), все чуємо, хоч і не в Батурині, а в Писарівці перебуваємо...

Закінчивши отаку незвичайно довгу тираду, пан писар Іваненко-Деригуз пройшовся вздовж великої світлиці, потім присів на різьбленого стільця, глянув на дружину і милостиво перевів погляд на папугу. Пан писар мав вузькі груди, обтягнені яскравим жупанцем, зате голову таку велику, що пані писарева дивилася на свого мужа то з подивом, то з благоговінням. У них не було дітей. Велика, простора хата могла б напевно вмістити й пів куреня, та долі заманулося, щоб у пана писаря водилася в хаті лише повненька дружина, кілька котів і гордість усього цього дому, ба навіть усієї Писарівки — закордонний справжнісінький папуга.

Папуга сидів біля своєї позолоченої сухозлотицею клітки. Зеленокрилий і червоноголовий, із масивним, не-

мов череп'яним, дзьобом, він теж неначе благоговів перед своїм господарем. Можливо, приваблений барвистими, пришитими до жупанця, смужками, птах невідривно слідкував меткими очима за паном писарем. Та й пан писар умів платити птахові любов'ю за любов: він „зволів іноді брати паугу на плече, а зворушена господиня в таку хвилину не раз відчиняла вікно в світлиці, щоб і випадкові перехожі могли побачити живе заморське диво!

Світлиця служила панові писареві й за вітальню й за канцелярію. Зацікавлених у різних справах завжди було подостатком: той листа одержав, але Бог не поблагословив грамотою; той переорав межу, той з купчею мав історію, ще інший — із корчмарем Гершком, що не хотів віддавати пропитої свитки... Приносячи під полою курячі яйця й учтиво — для вияву пошани до писаря — називаючи їх крашанками, кілька в'їдливих бабів часто навідувалися до цієї канцелярії із поважними справами, хоча й не державної ваги: непорозуміння, наклепи, обмова, пристрій, ворожбитство тощо. Пані писарева відбирала від „просящих” вузлики й вузли, а пан писар мусів найрізноманітніші життєві вузлики, вузли й вузлища розплутувати. Одного разу з далекого хутора принесла якась баба скаргу навіть на шуліку, що вкрала вже аж четверо курчат. Хутір підлягав Писарівці, тож пан писар (дарма, що голова села про те й слухати не хотів) дав розпорядження десяцькому шуліку вбити, що б там не було, що той і виконав. Щоправда, вбили мабуть не ту шуліку, бо курчата гинули й далі.

Та годі перелічувати всі важливі справи пана писаря. Не зверталися по його значущу допомогу й розсуд хіба тільки старенький місцевий священик та кілька селян, що побували на Запоріжжі, не витримали там суворого життя військового табору й прибились до Писарівки, де й поселились. Це були горді хлібороби, з козацькою кров'ю в серці.

Пан писар Іваненко-Деригуз мав грошики, знав також, де краще їх сховати. Його поїдом їла не дрібнота

інтересів селян, не забобонність багатьох жінок та неписьменність майже всього села... Ні! Неписьменність села годувала пана писаря, та ще й як! Гризло його те, що гетьман Мазепа в керуванні країною ставив ставку не на „писарську корпорацію”, не на чиновників, а таки на військо, на старшину. Дарма, що Іваненко-Деригуз розумів, що для дружби, хоч якої-такої, з Московщиною треба мати сильну армію, інакше та дружба швидко скінчиться та ще й кепсько для України. Петро I не боявся писарів, але косим оком дивився на українських полковників, а слово „Запоріжжя” викликало в царя напади люті. Залізним кільцем відданости оточила старшина гетьмана, бо й мала від нього найбільше. Навіть Запоріжжя, хоч як на Мазепу нарікало, трималося його, бо не хто, а Мазепа — найвища влада України. Та що там усі такі міркування для пана писаря, коли не його „корпорація” йшла вгору і замість судити-рядити може й у самому Батурині, — мусив пан писар платити в Батурин податки із своїх, не при людях кажучи, значеньких прибутків, бо село було заможне.

Пані писарева, огрядна, колись гарна з себе, жінка із ніженських міщанок, вирішила, що настав саме час відчинити вікно в світлиці: муж її вже кілька хвилин сидів у задумі з папугою на плечі. На жаль, за вікном не було нікого. Гули монотонно бджоли, порався в садку важкий лахматий джміль, зозуля кувала десь за Сулою. Божа благодать! І чого йому в той Батурин, коли тут ось (уже пообіцяв їй муж!) скоро й наймичку собі візьмуть? Що далі, то тяжче самій пані писаревій вести господарство, а що вже й казати про збирання ягід та безконечне варіння в мідній таці варень та павидел! Всюди вже стоять слоїки, багато й зацукрілих, ще з минулих років: і в хаті, і в льоху, і в коморі на полицях. Пані писарева, якщо й мала колись у житті пристрасть, так це — до варень та їх готування. Чого ж лише тепер у неї в слоїках не було: і рожева малина, і темна ожина, і сизий агрус, і червоні та білі порічки, і блакитні сливи, і золота мореля, і павидло з гарбуза на патоці, і павид-

ло з гарбуза без патоки, і десять сортів варень із яблук... Воістину, багата ти, земле полтавська!

Пані писарева довгенько побоювалася й заїкнути-ся про наймичку, бо пан писар у минулії роки полюбував у неприсутності й підщипнути сусідку... Пан же писар назаріз не хотів наймита, бо часто бував у роз'їздах, а папуга, хоч і вмів говорити, та не все. І так вони мирно жили, аж почали старітися, почали пригасати підозри й ревності, — і ось вирішили таки взяти наймичку. Ще й городську обов'язково, щоб усе вмiла приготувати „по-панському” (пан писар, хоча й жив із села — до „селянської корпорації” приставати не думав).

В цей час хвіртка скрипнула, за кущами бузку ритмічно загойдався солом'яний бриль.

Спали після ситого обіду пси, солодко гули бджоли, Остап ступав повільно, шанобливою ходою. Крізь відчинене вікно він помітив і пана писаря в яскравому жупанці, і пані писареву, і знаменитого в околиці папугу. Папуга теж завважив гостя, зірвався з плеча господаря, підбіг до клітки і, трахнувши дзьобом об дзвіночок, раптом викрикнув гарқавим голосом: „Хочу в Бар-рин!”

— Замовкни! — аж зашипів з несподіванки пан писар. Мудрий птах збагнув його волю й замовк.

Парубок нічого того не чув, бо був саме в сiнях. Шанобливо знявши бриля, Гармашенко став на порозі.

— Приглашаем, — по-вченому сказав пан писар Іваненко-Деригуз. Сам він уже встиг сісти в плетене з лози крісло-гойдалку; у правиці тримав довге, поживкле від часу гусяче перо.

— Приглашаем, — повторив писар, не встаючи.

— Добрий день, — привітався Гармашенко, — вам і вашій пані.

Парубок був явно збентежений: він побачив на столі велетенського розміру розкриту книгу, що й справді займала сливе пів столу (це була книга актів про народження й смерть у Писарівці й навколишніх селах, в якій записи велися вже понад півстоліття). „Невже ж та-

ку книгу можна колись перечитати?” — з острахом подумав парубок і несміливо промовив:

— Та я оце... по науку...

— Із яким прошенієм? — перепитав пан писар, крутнувши гусячим пером.

— Я не з „прошенієм”, а так, щоб пан писар навчили мене читати, грамоти.

— Читати?! — з несподіванки голосно викрикнула пані писарева, а папуга від того окрику вскочив у клітку. Скільки років подружнього життя минуло, а такого „прошенія” пані писарева ще й не чула!

— А то ж для ч é г о? — завернув з-польська пан писар, щоб приголомшити прохача вченістю.

— Та щоб читати ж... Бо тепер пан ясновельможний наш гетьман і книги в Києві звелів печатати, Сидір мені оповідав. А я хоч би навчитися для церкви, хоч Псалтиря щоб прочитати, чи й вдома, взимку, бож довга-довга та зима... — Не все вмів вражений розмірами писаревої книги Остап оповісти...

— Так ти Гармашів Остап, син Олекси. Ну, сідай. Прошеніє твоє трудне, — почав писар і раптом гостро глянув на папугу, який знечев'я почав вимовляти „р-р-рин!” Заспокоївшись, продовжував: „Наука чтенія суть наука складати докупы ази і буки. А що написано пером, то не витягнеш і волон...”

Пані писарева причинила вікно, сіла на лаві і, вже цілком по-старечому підперши голову обома руками й сперши лікті на коліна, сиділа, нагадуючи повний вузлик. Вона з благоговінням слухала мудрих мужевих речей. А той вів далі:

— Наука чтенія, сиріч грамоти, дається не кожному. Понеже ти... — вів писар, помахаючи пером... Він тягнув довго-предовго, додержуючи старої чорнильної засади: заверни прохачеві голову, а він виверне кишеню. В кінці вони таки домовились: Остап приходитиме по науку „чтенія” кожної неділі, пан писар учитиме його науки тільки „задля ужитку церковного”, а за все те Остап Гармаш має р'ддячити зерном, борошном, пряди-

вом та подібним селянським золотом. Остап легко погодився, знаючи, що батьки не перечитимуть: на хуторі було того добра, хоч і як важко запрацьованого, повно.

З радісним серцем повертався Остап додому: навчитися читати стало його палкою мрією. „Не всім і з шаблею”... — думав він про Сидора Вовка.

На битому шляху парубка обминула мальовнича кавалькада: кілька десятків вершників-козаків супроводили мальовану блакитним карету на високих ресорах. За склом віконця, напівприкритого мережаною фіранкою, Остап устиг помітити лише капелюх якогось великого пана. Парубок сповільнив ходу, карета прогуркотіла, останній козак із почту, порівнявшись з Остапом, помітив хлопчаке здивування, вправно перегнувся з коня й відповів на німий запит:

— Француза веземо!.. Від гетьмана!

Остап відрухово зняв бриля: вітати француза чи козака — і сам не знав. А вершник розсміявся розгонистим сміхом і пірнув у хмару куряви наздоганяти своїх.

— Француз... — подумав Остап і аж спинився: його пронизала думка, що на світі ж є багато країн, чужих земель, про які мабуть не доводилося й чути! А ось навчитися читати — тоді й він знатиме!..

„Так, я навчуся читати!” — вирішив остаточно наполегливий парубок. Він поспішав додому навпростець, полями, що вже куталися у вечірні тіні, готуючись до сну.

— Остап уже йде, — з нотками суму сказала Марія, глянувши в почорніле вікно. — Навіть на колодках не забарився.

Старий Гармаш підковував чобота. Цвях не йшов. Вдарив спересердя — зігнув.

— Нічого, нічого, Маріє. Він ще приведе невісточку. А підганяти в такому ділі не можна: хто дуже простує, той в дорозі ночує.

Так же спокійно вислухав батько сина.

— Гарне діло задумав, хлопче, — вчитись. Дуже

похвальне. Жаль тільки, що ми з поля їмо, та й поле нас їсть.

— Що ж, мамо, скажу вам щиро, — наважився Остап (він же все розумів): — Придивлявся я вже, та моєї судженої в Писарівці немає.

— Так ти б із Сидором Вовченком проїхався б... — лагідно відказала Марія, заплітаючи наніч майже сиву, але ще довгу й важку косу. — Сидір пів світу вже знає...

— Колись, мамо, може й проїдусь. Хоч Сидорів світ на Вітровій Балці й кінчається, там йому й межа. А в книгах про таку мабуть і не пишуть, там — великий Божий світ, — і як на долоні!

— Із тим світом не одружишся, — не втерпіла Марія: її покривлені пальці, слабіючі руки вимагали молоді дої допомоги.

Гармаш докірливо-непомітно зиркнув на дружину, підійшов до Остапа, поплескав приязно по дужому плечі.

— Якогось великого пана везли. І не нашого, а француза, з другої землі значить. Козак із супроводу гукнув мені... Каже: від самого гетьмана!

Старий Гармаш пожував рудого від люльки вуса й рішуче промовив:

— Добре, це добре, сину! Поле полем, а читати — це складно, діло!

Доки мати готувала вечерю, Остап напував худобу. У яслах, ледь притрушений сіном, лежав козацький пістоль: напевно вчора батько поклав після вечірнього обходу обійстя. Остап поважив на руці важкий холодний метал і відчув неначе б огиду. Парубок оглянувся, потім похапцем поклав пістоль назад, притрусив свіжою травою. „Ні, це не для мене,” — думав Остап. — „Нехай уже Вовк... хоч і чудно мені, бож і він при лощатах та плузі ріс”...

Повертався Остап у хату, а в густих літніх сутінках перед очима випливало велике й гарне, немов із білого каменю різьблене, кобзареве обличчя — а очі ж випалені! Скільки вже років минуло, як у них ночував

той кобзар, а й досі бачить його Остап. Може й не його, тільки великі випалені очі.

ГЕТЬМАНСЬКІ КУР'ЄРИ

Землетрус війни потрясав європейським континентом.

На полях Франції кипіла важка битва: французи хоробро відбивалися, але війська могутньої коаліції на чолі з англійським королем нагадували морські бурхливі припливи, що мусили настати й що їх нічим не можна було зупинити. Добре озброєні шведські війська, настільки здисципліновані, що нагадували якийсь монастирський чин (вояки й справді в перервах між боями читали Біблію), вже займали Саксонію. Карл XII примусив електора Августа Саського зректися польської корони. Орел, однак, не довго лишався безголовим: королем Речі Посполитої став Станіслав Лещинський — польський патріот, ворог Августа й Петра I. Весняною крижиною у всіх перед очима розколювалася недавно ще могутня Турецька імперія. Не рятувало й те, що козаки, маючи повні руки турбот із своїм московським союзником, нарешті припинили загрозливі морські виправи, від яких не раз зривався на ноги й сам Константинопіль.

Велетенський європейський казан кипів — і ніхто не відав, що в ньому звариться.

Генеральний писар Пилип Орлик закінчив переглядати пачку європейських часописів: хоч із значним запізненням, вони оповідали про важливі світові новини. Очевидно, Орлик, який практично виконував функції міністра зовнішніх справ Української гетьманської держави, — не йняв віри багатьом вісткам, добре розумів, що означали повідомлення „Газет де Франс” про перегрупування французьких військ для переходу на інший пляцдарм; не вірив запевненню в щирю приязнь до України нового польського короля Лещинського, бож справжня приязнь не базується на тактичних ходах... Скінчивши перегляд преси, Пилип Орлик, молодий чорнявий

красень, зодягнений за зразком французького двору, покликав дзвіночком голову придворної канцелярії: все, підкреслене в часописах, треба було коротко зреферувати й передати гетьманові.

Пилип Орлик — людина, з якою знайомство справляло не аби яку честь. Це була тінь гетьмана, і іншого сонця для генерального писаря не існувало. Зате й гетьман дивився на Орлика, як на сонце, що сходило. Їх в'язала найніжніша й найміцніша дружба: вчителя й учня, керівника й заступника, батька й сина. Гетьман любовно плекав і розвивав молодого українського політика й дипломата, знавця світової історії, мов, світової літератури, придвірних етикетів, українського патріота із старовинного чеського роду — Пилипа Орлика.

За вікнами високого Батуринського замку шаленіла метелиця. Зима 1705-6 року була особливо сувора. Снігом замітало сільські хати по стріху, доводилося пробивати тунелі, щоб вибратись нагору; над колодязями стирчали тільки обмерзлі журавлі — люди пили воду з топленого снігу. Батуринська варта поверх обв'язкового жупана вдягала кожухи: і військові закони поступилися перед холодом.

У палаці було важко напалено: дух від смоляків не давав дихати. В залі засідань джура відчиняв маленькі вирізи у вікнах — кватирки, зроблені недавно за пляном придворного архітекта-італійця. Простий винахід, але важливий. Гетьман постійно тримав при дворі кількох італійських архітектів і мистців.

По обіді у просторій залі зайдань, прикрашеній портретами гетьманів, а між ними найбільшим — Богдана Хмельницького, зібралися полковники: переважно літні, дехто і з шрамами на обличчі; курили люльки за військовим звичаєм: ворог вогню не побачить. Всі встали, коли ввійшов гетьман в супроводі генерального писаря.

— Чолом, гетьмане! Чолом! — залунали привіти з-за столу.

Гетьман легко вклонився, пружним кроком підійшов до свого крісла, але не сів:

— Панове старшини, — промовив він, окидаючи зором присутніх. — Ми зібралися не на раду, а тільки прослухати листа. Орлику, прочитай, будь ласка.

Пилип Орлик розгорнув маленького папірчика, доти непомітно затисненого в руці. І присутні довідалися з листа полковника Горленка, який стояв разом із московськими військами на півночі, що москалі негідно поводяться з козаками, зневажають їх та навіть украли в нього, старого полковника, власного його коня! Як тільки Орлик закінчив читати листа, всі полковники підвелися з-за столу, немов на команду.

— Пане гетьмане! — залунав чийсь обурений голос. — Чи ти не бачиш, що москалі хочуть нас знищити?

Руки гетьмана дрібно дрижали: ніколи цього ніхто не помічав раніше. Він схилив сиву голову й обперся руками об стіл, можливо, щоб не видавати свого хвилювання. Орлик зловив гетьманів погляд і оголосив:

— Панове старшини! Нині не буде наради. Була тільки інформація.

— Дякую, панове-товариство! — приглушеним голосом сказав Мазепа. — Прохаю вас забути про цього листа. *Veritas in silentio...**

Гетьман відступив від столу, неначе б хотів відходити, і несподівано докинув:

— Наш приятель — цар московський, прохає нас прибути до Менську. Позавтра ми виїдемо з трьома тисячами шабель.

Голоси обурення зринули тут і там, але гетьман із Орликом уже зникли в бічній кімнаті, де гетьман наказав: „Орлику, спали цього листа!“

Генеральний писар спалив листа на свічці. Він мовчав. Гетьман був задоволений його мовчанкою. Потім, відходячи до себе, Мазепа попрохав Орлика прийняти посланця від Молдавського господаря:

* „Правда в мовчанці“...

— Якщо в справі союзу, скеруй його до царя московського.

На запитливий погляд генерального секретаря гетьман відповів:

— Ми можемо говорити про союз тільки з міцнішими від нас. До завтра, мій Орлику!

Сьогодні був день листів. У гетьманській канцелярії кілька довірених писарів переписували-копіювали листи-відповіді. За вікнами сипало снігом, безнастанно пропливали білі лапаті сніжини, що теж нагадували маленькі ковертики без адрес. Більшість листів із канцелярії гетьмана і не мали адрес: їх відвозили спеціальні розсильні-козаки, найчастіше зашитими в шапку, в сідлі, в халяві.

Увечорі довірена особа принесла гетьманові книжечку, загорнуту — від снігу — у вишивану хустинку. У книжечці гетьман знайшов два сухі золотаві кленові листки, зв'язані червоною ниткою, що нею була вишита й хустина. Тільки такого листа й змогла нині передати гетьманові його найбільша за все довге життя любов — Мотря Кочубеївна! Щоб позбутися поговору, гетьман відіслав її з Батурина додому, як того бажали батьки. Але зустрічі їхні не припинялись. Дарма, що мав понад шістдесят років віку — не втратив ще нічого із свого крицевого здоров'я, ані із своєї обдарованої високими почуттями душі. Любов до Мотрі, ця осіння буря, полонила його, гнала вперед, не дозволяла старітись. Багато корив Іван Мазепа жіночих сердець, та ні одно не покорило його: аж Мотря стала для Мазепа тим святом, що його судилося зазнати чоловікові тільки раз у житті.

Гетьман відпустив довірену людину з розкішним подарунком для коханої, яка нудьгувала світом у батьків, — перської роботи намистом і маленьким листом без підпису.

Кур'ери гетьмана, треба сказати, завжди були найактивнішими тоді, коли стояла найгірша негода. В люту хуртовину цього ж дня гетьман послав двох козаків, передягнених під студентів Києво-Могилянської Академії

(обое колись там і починали науку, та широкий степ полонив їх більше, ніж книги): вони подалися аж у Крим, везучи кожний по копії того ж самого листа, вклеєного в тверді палітурки „Граматики” Мелетія Смотрицького.

Найважливішого кур'єра гетьман тут не сподівався. Це й була одна з причин, чому він наказав старшині негайно приготуватися в дорогу до Менську: там уже чекав Івана Мазепу не лише Меншіков, а й лист, про якого не знав навіть утаємничений у багато справ Пилип Орлик.

До Петра I допливали невтомні доноси на гетьмана, мовляв, він веде і листування, і переговори з іншими країнами, і щось задумує... — та цар тільки реготав з тих доносів, а при лихому гуморі донощиківі летіла голова. Якщо коли тінь недовір'я й мигнула перед очима Петра, то сам мусив її відганяти. Становище в його Московщині було тяжке, шведи обкраювали поля майбутньої Російської імперії на півночі: Петрові доводилося довіряти гетьманові Мазепі, в якого за плечима стояла велика армія, що її частини допомагали Петрові на фронті.

На щастя, заметів вранці трохи вщухла. З Батуринського замку виїхали три тисячі кіннотників на чолі з гетьманом. У кінці обозу четверо коней везли легку похідну гетьманську карету, але гетьман сидів на сивому коні на чолі колони. В коротенькому синьому кошуку, високій шапці з перами, при шаблі, що її піхви поблискували самоцвітами так, як і свіжий сніг на сонці, — гетьман здавався юнаком, радісним і збудженим. Він нишком навіть пожартував з Орлика, якому не дуже то подобалося хитке сідло і надто свіже морозне повітря. Орлик, власне, не розумів, чому він був потрібний у Менську: якщо гетьман зустрінеться там із царем, то Орлик однаково нічим не зможе вплинути на хід розмови, а гетьман (це вже знав генеральний писар) погодиться на всі вимоги царя. Генеральний писар відчував, звичайно, що гетьман має якісь власні пляни, однак Орлик не звик довіряти почуттям та відчуттям, постійно

годований від самого гетьмана вченням Макіявеллі. Кожному було вже видно, що Петро I поволі витягає з України силу, викликаючи нові й нові полки в Московщину. „Напевно, — міркував Орлик, — гетьманові вигідніше послати ще кілька полків, аніж мати в Україні додатковий загін московських драгунів.”

Підковані чудовими знавцями справи — запорозькими ковалями — козацькі коні все таки сковзалися на промерзлій сніговій дорозі; сірого жеребця довелося дострелити, бо, послизнувшись, переломив ногу. Гетьман, що за свій вік бачив немало крови, відвернувся, помітивши, як козак націлюється пораненому коневі в голову, вдарив нагаєм свого гнідого й вибився наперед, аж до сотні передової стежі. Її вели три запорожці. Один із них, із чорною наклейкою на лівому оці, побачив гетьмана й спинив коня:

— Чолом тобі, пане гетьмане! — голосно привітався він, а за ним і його побратими та сотник. — А я й не знав, що ти такий молодий! — по-простому звернувся старий запорожець. — Слава Богу!

Гетьман засміявся: очі його й справді іскрилися юначим вогнем, а сиві короткі вуса не можна було розпізнати — сиві вони чи лише побіліли від паморозі. Мазепа пустив коня поруч з однооким запорожцем:

— Що, пане-товаришу, знаєш ці місця? — запитав гетьман.

— Знаю, ясновельможний пане гетьмане: я ляха тут бив, і мене лях бив тут.

— Люблю запорожців за правду, — посміхаючись, мовив Мазепа.

— Хоч я чоловік убогий, та слово моє чисте, — з повагою відповів запорожець-провідник.

Гетьман скерував коня так, що він ішов обіч запорожцевого.

— Це на вас трьох, — показав оком гетьман на запорожців-провідників, — погуляєте після діла. — І гетьман дав запорожцеві маленьку шкіряну торбинку.

— Спасибі тобі, пане гетьмане, від мене й товари-

шів! — весело сказав запорожець. — Погуляємо, ох і погуляємо — за твоє здоров'я!.. — Запорожець радісно махнув рукою, хитро кліпнув своїм єдиним оком — вже й сивий, а щось було в ньому радісне, аж дитяче. Та раптом споважніло обличчя старого воїна:

— Даруй мені, ясновельможний пане гетьмане! Велику ласку робиш, що зі мною в розмову вступив... От кажуть на Запоріжжі про тебе не дуже гарно... Та й справді: куди ж ми оце ідемо? — до царя з поклоном, аж у Білу Русь?.. Ех! — вирвалося зідхання, глухе й важке.

— Нічого, пане-товаришу, — лагідно відповів гетьман: — Добрий козак побаче, куди отаман покаче... — з цими словами Мазеца притримав скакуна, пропускаючи авангард і милуючися злютованими з кіньми вершниками з блакитними шличками на смушевих шапках.

Аж тепер двоє сердюків з особистої охорони гетьмана наблизилися до свого володаря: вони були привчені слухати тільки тоді, коли звертались до них.

Розлилися круті бережечки

Гей, гей, на роздоллі;

Пожурились славні козаченьки

Гей, гей у неволі!..

— Припинити пісню! — Припинити пісню! — Припинити... — понеслося вздовж довжелезної колони кіннотників. Старшина наказала припинити цю смутну пісню, дарма, що її почали співати як маршову. Чолові сотні почали іншої:

Ой на горі та женці жнуть,

А попід горою,

Попід зеленою

Козаки йдуть!

А попереду Дорошенко

Веде своє військо,

Військо запорізьке

Хорошенько!

Глибоко вдихали морозне чисте повітря широкі ко-

зацькі груди. Над колонами стояла пара: дихали люди й коні. В самому кінці кілька сотень не почули хорунжого й вели першу пісню, свою, рвалися сідлати вороній коні, розбивати червоні намети, йти по славу:

Гей, щоб наша червона китайка

Гей, гей, червоніла,

А щоб наша козацькая слава

Гей, гей, не змарніла!..

А ми тую червону калину,

Гей, гей, та підіймемо,

...А ми ж свою славу Україну

Гей, гей, розвеселимо! —

Степовим орлом звивалася могутня пісня над сніговою рівниною, і гетьман, що вслухався саме в цю, відчував, як тужать його люди за правдою, за свободою, за народньою правдою.

Гетьман уже сидів із Орликом у кареті, завішаній ведмежими шкурами. Як бджоли біля матки, так старшина петляла кіньми побіля карети гетьманської, що йшла в кінці колони, по протоптаній трьома тисячами коней сніговій дорозі. Надвечірній мороз тиснув щодалі дужче, полковники вже послали своїх обозних вибирати квартири наніч. Але гетьман раптом відкликав наказу:

— Спинитися в трьох селах по тисячі людей, тільки на тригодинний відпочинок: не можемо гаятися й чекати, доки здійметься завірюха.

Старий полковник Апостол, що різав правду гетьманові в вічі, перекинувся з коня до гетьмана, щоб не чули інші:

— Пане гетьмане, та нехай той люципер почекає на тебе в Менську... Чого ж так рвешся...

— Ні, Апостоле. Мусимо поспішати.

А потім звирився Орликові:

— Мусимо поспішати, щоб не розминутися з кур'єром.

Завбачливий і занадто вже вишколений генеральний писар не виявив ніякої цікавості щодо кур'єра.

Гетьман кинув скісний погляд на свого учня: Пилип Орлик дивився поперед себе, і його гарний рівний профіль був наче вирізьблений на тлі сонця, що вже зайшло й світило з-за землі, перемінюючися на тривожне місячне сяйво...

В долині лежало кілька сіл, де впродовж тільки трьох годин відпочивало військо: піднесеним смолоскипом гетьман дав знак, і три тисячі коней рвонули вперед у посріблений місяцем сніг. Десь далеко попереду вили вовки. В далечінь відпливали села. Там світилося в кожній хаті, і в кожній було тільки й мови, що про військо козацьке, про нові війни, про нові податки, про нові вимоги московські; про те, що гетьман Мазепа сам пішов на службу Московщині ще й Україну повів... І ніхто в тих селах не знав, що між трьома тисячами їхав гетьман Іван Мазепа, як ніхто не знав, куди їхав і чого аж так поспішав.

Лютий лютував, але сили його вже пригасали. Березень застав козаків у дорозі, на землі Білої Руси чи, як дехто казав, на Кривицькій землі. Військо не дійшло до самого Менську: князь Меншіков, права рука Петра, прислав „почотний ескадрон” драгунів на чолі з бригадиром і прохання до гетьмана: спинитися для зустрічі в підменському селі Н. Із його листа гетьман довідався, що шведи остаточно зайняли всю Литву і що Петро — „їх імператорське величество очікують побачення з найяснішим паном гетьманом Іваном Степановичем Мазепою для обговорення воєнного пляну”...

В дорозі до недалекого вже села Н. стався інцидент, прикрий для гетьмана, як помітив спостережливий Орлик: легка козацька гарматна батарея, що йшла в обозі, не тільки не дала дороги московському ескадронові, а просто таки зіпхнула драгунів у півсаженний сніг. Бригадир драгунів їхав у кареті, поруч із Орликом, і нічого не знав про цей випадок. Драгуни відразу ж ошкірили зуби, і мало що не дійшло до перестрілки. До гетьманської карети підскочив на коні осавул і доповів гетьманові, що сидів сам у передньому відділку. Гетьман

зірвався на ноги, крикнув подати йому коня, і так же раптово махнув відмовно рукою та щось шепнув осавдові. Той галопом подався на чоло колони і з вигуком „Іменем ясновельможного пана гетьмана — спиніться!“ — врізався в гущу козаків і драгунів, готових стати до бою. Вийшло так, що сотню драгунів у синіх мундирах і височенних чоботях ввібгали в середину колони. Рух, затриманий на хвилину, відновився. Козаки не без цікарости поглядали на союзників, що їх худі й виснажені коні спроквола тупали по снігу й затримували ходу. Однак, драгуни сиділи на тих шкапах рівно й гордо, дивилися за приписом тільки поперед себе, на „затилко“ командира, їхали мовчки.

Біля села Н., розташованого серед засніжених і промерзлих боліт, військо зупинилось. Швидко запалали вогнища, тут і там вирости, немов подошвіні гриби, червоні козацькі наметики, стежі вийшли на край казково білого лісу. Гетьман із Орликом і старшиною зупинилися у великій хутірській білоруській хаті, побіленій снігом, але всередині просторій і теплій, з привітними господарями. Московський бригадир попрощався з гетьманом по-військовому й від'їхав до свого штабу, щоб завтра прибути й супроводити гетьмана на високе побачення. Як тільки москалі поїхали, гетьман нашвидку передягнувся з довгої дороги й послав до Менську своїх посильних козаків. Був він бадьорий і свіжий, крок його став ще пружніший, а очі немов зберігали блиск осяяних сонцем снігів.

Не минуло й години часу, ледве встигли відігрітись.

— Орлику, вийдемо пройтися, — запропонував несподівано Мазепа таким тоном, що було не до відмови. І Орлик, хоч як стомлений дорогою, вже вдягав довге хутро. Гетьман зодягнув керею і (за попереднім домовленням з посланцем княжни Дольської) взяв у руку книжку з витисненим золотом на палітурці заголовком.

Вони вийшли на втоптану кіньми дорогою, що пірнала кудись у тунель білого лісового просмику. Особи-сту варту гетьман залишив біля квартири, на немалий

подив козаків, адже під'їздили сюди з України до небезпеки. Однак про гетьмана всі говорили, як про хоробру й обережну людину, що на дурну смерть він не піде, отож вартові відклали гаківниці і, користуючися відсутністю пана, взялися до мирного підвечірку. Орлика, який ішов із гетьманом, знали всі й любили за чемність та освіченість, а все ж навіть старшина часом не знала, на яку ступити: чи він у гетьмана за довіреного справоводця й знавця чужих мов, чи він — майбутній наслідник української корони? Якщо справді тримає в руках усі закордонні зв'язки — так мусів би ж за Переяславською умовою вести закордонні справи через московську канцелярію, до якої Орлик не вдавався ніколи...

Тим часом дві самотні постаті вже кілька разів перейшли засніженою дорогою, яку вже й сутінки почали притрущувати, пополясті білоруські сутінки, особливі в болотисто-лісовій місцевості. Обое мовчали; гетьман в душі шкодував, що княгиня мала прислати свого кур'єра в Білу Русь. Орлик нічого не знав, але мовчанка гетьманова пригнічувала.

Посланці гетьмана знайшли в менському монастирі кур'єра княжни. Кур'єр не дав листа сердюкам, але наказав супроводити на невеликій віддалі його сани.

Легкі, запнуті від снігу сани з вигнутим козирком мчали на околицю, везучи ченця з накидкою на саме чоло й чотками в руках. Козацька варта двічі спиняла швидкі сани і щоразу нагрудний хрест та чотки служили найкращою перепусткою для ченця, а його болгарська м'яка вимова доказувала, що перед стежею — чужинець, православний болгарський чернець. На третій заставі довелося втрутитися й сердюкам-супровідникам, аж тоді варта пропустила ченця.

Вчетверте легкі сани затрималися самі. Могутньої будови візник спинив гарячого коня, скочив з передка й почав щось ладнати в хомуті. Крізь щілину в заслоні чернець побачив гетьмана, який повагом наближався, тримаючи в руках книжку. Золоті літери, витиснені на

галітурці, тьмяно поблискуваи. Сумніву не могло бути. та й православний болгарський єпископ, що чекав на гетьмана в санях, уже двічі особисто бачив володаря України.

Дві постаті під'їшли до саней, і з словами — „Боже благословеніє для тебе, вельможний володарю”, — єпископ передав Мазепі листа.

— Вітайте княгиню... Прохаю вас вітати її... — Гетьман не вжив титулу єпископа, хоча напевно фурман був довіреною людиною. Здалеку трое вершників галопом мчали до мальовничої групи. Візник в ту ж мить закінчив направляти збитий хомут, легкі сани із зачиненими шторами весело скрипнули кованими полозками. Гетьман знаком руки завернув козаків, ченцеві сани зникли в прорубові білого лісу, завертаючи там півколом на інший шлях — знову ж таки на Менськ.

— Орлику, — приглушеним, втомленим з дороги голосом сказав гетьман: — Ти був єдиним втаємниченим свідком великої події.

— Дякую за довір'я, мій гетьмане.

Вони перейшли на латинську мову. Гетьман запитав генерального писаря, чи той добре тямить старий шифр, що йому колись доручено вивчити? Діставши потакливу відповідь, гетьман обернувся, щоб пройтися ще раз самотньою дорогою, оберіганою з двох боків завбачливою гетьманською вартою, яку годі було й запримити.

— Читай півголосом.

Орлик розгорнув невеликий сувій цупкого паперу і з допомогою шифру прочитав листа від княжни Дольської — знатної польки, інтелігентної чарівної дами, що для її внучки Іван Мазепа був хрищеним батьком. Гетьман спостерігав за виразом обличчя Орлика: за надзвичайну витриманість Орлик був справді гідний похвали.

Княжна повідомляла, що її кур'єр уже повернувся з відомого гетьманові двору і що певний король пересилає йому, гетьманові, листа. Чи здогадався Пилип Орлик, про кого мова?

— Орлику, сховай і сам власноручно спали в хаті листа. Ось ти бачиш зразок безглуздя жіночого: княжна постаріла й закоханими очима дивиться на шведського короля!

У Орлика від тих слів тіпнулося серце! — судячи з тону й наказу свого володаря, генеральний писар уже знав, що Мазепа має або ж налагоджує зв'язок із Карлом XII.

— Так, гетьмане, я зроблю все, що ти звелиш, — у тон відповів Орлик. Він дійсно казав святу правду, і гетьман це знав.

— Аж тепер можемо їхати на аудієнцію до Петра, — промовив гетьман.

Гора турбот зсунулася з його неподатливих плечей: останній кур'єр відповів на багато питань, які турбували гетьмана перед побаченням із тим, хто заповзався кувати імперію, топтати народи, ламати присяги, відбирати вольності й права.

МЕЛАШКА

...А ще проживала в Писарівці одна молода вдова, на ім'я Мелашка: жвава, моторна, темноока, з очима-бісиками. Говорили про неї люди, що Мелашка — це „трошки гречки, трошки проса, трошки взута, трошки боса”. Солом'яною вдовою була Мелашка, бо як подався кілька літ тому її молодий муж точити млинові жорна аж у Ніжен, так і не повернувся, і один Господь Бог відає, яка з ним трапилася пригода!

Скільки ж людей безневинних гинуло в ті часи! Аж трудно ставало на чоловік'в, і з деяких сіл, особливо з Київщини, що ще недавно під Польщею терпіла, приїздили дівчата аж сюди на заробітки та, що правду крити, — щоб і заміж вийти. І справді, скільки ж то козаків складали свої голови і в Польщі, і в Лівонії, і на Криму, і в Туреччині, а тепер доводиться ще й у Білу Русь іти, бо така забаганка царя московського, а гетьман уже й противитися не в сил! Гинули козаки, та така вже їхня козацька доля. Але немало й простолюддя гинуло, то через мобілізацію, то з хвороби, то ні з того, ні з сього пропав десь чоловік у дорозі; до пропалих реєстрували й тих, хто на Запоріжжя втівав.

Питали, шукали мужа Мелашчиного, і скінчилося все тим, що пан писар Іваненко-Деригуз записав у свою велетенську книгу — „Пропав без свідетелів” ще й п'ятака із вдовиці за запис узяв. Мелашка була жінка не в тім'я бита: опинившись без чоловічих рук, вона здала жидам в оренду млина-вітряка, а в другому молола сама з дідом-помічником. Мала таку-сяку хату, щоправда, завжди дбайливо побілену й заквітчану, і жила собі та скучала за життям. Злі язики мололи, що то саме в неї ночував запорожець, один із приведених колись на гульню Сидором Вовком, — та чого тільки не наговорять на безборонну жінку! Чужа біда часто людям на сміх!

Як тільки Мелашка запримітила, що Остап Гармашенко почав щонеділі проходити повз її подвір'я по дорозі до пана писаря, — вона загорілася бажанням довідатися, чого туди парубок ходить. Та і взагалі накинула на нього оком, бо таки й було на що! Вже навіть у церкві кілька разів не побоялась вдова образів святих і стрільнула блискучим темним оком на статного хлопця-однолітка. Гармашів хутір славився працьовитістю й возможностью: коли б тільки Бог дав — Мелашка власними руками перенесла б обидва вітряки на хутірські ґрунти, і своє серце, і тіло, й душу. Однак, якщо вже говорити правду, то вона й сама не дуже вірила в поважну справу з молодим Гармашенком: мов квіток у лузі, так багато було в селі дівчат на виданні, щовесни гриміли весільні музики, а Остап немов чекав когось! Нехай своєї чекає, якщо хоче, але для Мелашки Остап був гарний і не такий, як інші.

— Остапе! І чого це ти з молитовником ходиш?!. — із таким запитанням звернулася Мелашка, стоячи на подвір'ї за тином, коли Остап порівнявся з нею.

— З неділею, Мелашко! — привітався парубок. — Це не молитовник, а книжка.

— А я думала, що всі книжки — це молитовники!.. — Мелашка, рада, що отак зачепила хлопця, підійшла ближче до тину, вся у вишиваному та мережаному, ще й із рожевим намистом на високих грудях.

— Чи й сьогодні до пана писаря йдеш? І чого ти внадивсь?..

— Іду. Я вже й читати почав. Сам! — привітно відповів Остап. — Читати вчусь.

— От тобі й Остап! — вигукнула вдовиця. — Бас гуде, скрипка грає, Остап мовчить, а все знає! — Мелашка голосно засміялася, а її смагляве миле обличчя стало ще гарнішим. — Я вже й у церкві не раз бачила... Чи сумний, чи задуманий?..

— Та й я помітив, що зиркнула. Може поговорити хочеш?

— Чому б і ні! — відповіла жартівливо, кокетуючи.

Остап не знав, що діяти: спинитися на розмову, чи таки йти далі, до пана писаря, бо вже й час. Щиро кажучи, Остап таки не звик до розмови віч-на-віч із жінкою, насамоті. Тому й сказав, що поспішає до пана писаря по науку на призначений час, на що Мелашка проворно відповіла, що пан писар від Остапових грошей не втече. Хлопець зупинився біля перелазу й не знав, що сказати. Вдовина хата стояла при царині, до садиби писаря звідси недалеко.

— Ну так ти мовчи, а я буду підтакувати! — жартувала Мелашка, і знову засміялася широко, дзвінко, з викликом, аж стиглі груди задрижали під білою вишиванкою. Не втримався Остап, розсміявся й собі:

— Тепер, Мелашко, мовчи ти, а я буду... слухати!

Жарти й сміх раптом зблизили їх, зруйнували тин, що відгороджував, знищили натягнутість неблизького знайомства. Мелашка попрохала показати книжку, бо дай тут, через перелаз, хоч глянути, яка воно та книжка. Жінка ступила однією ногою у високому черевичку на перелаз, гнучко перегнулася до Остапа, що й собі нахилився із розгорнутою книжкою, п'янку пахла рутам'ята з удовиною подвір'я, трав'яні коники виспівували любовних п'сень, під самим тином набухали молоді жоржини. Навіть темноруса коса Мелашчина якимось духм'яно й солодко пахла, і Остапові зробилося так не по собі, що аж глаголи на сторінках застрибали.

— Ось яка воша, наука... — І майже пошепки: „Народу тут, Остапе, багато, а людей мало... І я хотіла б грамоти. От здала млина в оренду, може й дурять мене, бо все на відсотки, що я розумію?! — Підвела голову, прикрашену в'нком коси, подивилася Остапові в вічі: — Не подумай, Остапе, про мене погано... — попрохала, — не подумай. Я так з іншим не говорила б.

До Остапа зненацька прийшла відвага парубоча: хотілося прихилитися ближче, обняти Мелашку: і вдова тужить за людським теплом. Та вона раптом грайли-

во повела ногою, блиснуло кругле лите коліно, і Мелашка вже відхилилася від парубка, стояла на подвір'ї:

— Навчи мене хоч трішки грамоти. Подякувати я мабуть не маю чим... — і опустила погляд униз, на пекучі багряні жоржини.

Остапові було душно, спітнілими дужими пальцями він міцно-міцно стиснув книжку, треба було поспішати до писаря, та й невже Мелашка — його суджена? Остапові за кілька років підійде тридцятка, він уже знав пекучі дівочі уста, однак, ідучи за голосом своєї покладистої зрівноваженої вдачі, не шукав пригод. Колодки з піснями й музикою міняв на відпочинок чи допомогу матері, а тепер і на склади в книжці; вечерниці охоче міняв на залізний сон, бо працював у полі тяжко, адже батько вже спадав на силі.

— Чи ж прийдеш?.. — прошепотіла Мелашка, немов п'яніючи від думок, від квітів, від темного парубкового вуса, від таємничого мистецтва читання, від чудового дня, коли сама радість та щастя на мирній землі... Та чи й сама жінка знає, що її раптом може зрушити з місця, кинути, мов хвилю, розбити об твердий берег!..

— Прийду. Сьогодні... — І, глянувши у її великі, налиті життєвим блиском, очі, Остап додав: — Сьогодні увечорі, книжку принесу.

Вона проводжала парубка довгим поглядом, кликала в думці, щоб оглянувся, аж нарешті жовтий бриль зник за зеленими кущами бузини.

Вікно в світлиці пана писаря було відчинене: в яскравому жупанці він сидів на плетенію з лози кріслі-гойдалці; червоноголової папуга мостився, як звичайно, на вузькому, стесаному плечики господаря. Почувши Остапову ходу, усміхнена й радісна пані писарева хутенько прийняла із столу дзбаночок з малиновим варенням; її муж похапцем пересів за стіл і взяв гусяче перо, а папуга поскакав сам до клітки — мудрий птах! Все було готове щоб розпочати науку.

Але ми забули згадати про найважливішу подію, що сталася сьогодні в цій шанованій господі: в темно-

му присінку, на дерев'яному ліжку спала в Іваненків-Деригузів нова людина. Дотепер відомо нам тільки те, що звать її Калиною і що це саме завдяки їй особливо люб'язно посміхається до мужа свого пані писарева: нарешті вона має служницю та ще й з города!

Як і щоразу, Остап шанобливо привітався, передав привіт від батька й матері (хоч батько його мало коли й не передавав) і з почуттям глибокої вдячності поклав на стіл позичану книжку. Дарма, що в ній писалося про життя святих, що не згадувалося про заморську землю Францію; дарма, що половини слів Остап взагалі не зрозумів, бо важко було читати по-старослов'янському, — парубок дякував з глибу душі, а пан писар приймав це з поблажливою посмішкою, яко належне.

Вчилися читати по складах, цього разу з Біблії. Не дослухавши притчі, пані писарева, перевтомлена радісною подією, підперла кулачками сиву голову і так непомітно задрімала, по-старечому прокидаючися щокілька хвилин і знову віддаючися „в об'яття Морфея”, як учено висловлювався її муж.

Пан писар, задля науки особливо виразно читаючи по складах „нас во іс- ку-ше-ні-є”... — думав про інші, земніші справи, якто: чи й справді король шведський наступає на Московщину; про Січову Раду на Запоріжжі, на якій, кажуть, запорожці вимагали йти походом на гетьмана Івана; то зненацька думка пана писаря, як проворна вивірка, стрибала недалеко — із світлиці в півтемний присінок, де після кількадечної дороги спала Калина — сирота з міста, із самої Білої Церкви, звідки прислали її сюди давні знайомі Іваненка-Деригуза, люди таки ж його писарської „корпорації”.

Задоволений успіхами здібного й наполегливого учня, пан писар відпустив Остапа надвечір, наказавши вивчити напам'ять кілька „стихів”. Всі вже тоді обсіялися, тож Остап міг вечорами довше, ніж звичайно, посидіти над наукою. Пан писар трохи й підганяв свого учня, бо йому платили не за кількість відвідин-лекцій, а за кінцевий наслідок — грамотність.

Вдячний і гордий своїми успіхами, Остап поклоном попросився з паном писарем і з світлиці через присінок вийшов навшпиньках, щоб не розбудити господині. Папуга подивився на нього меткими очицями, попривив зелену пір'їну, перескочив у клітці з ноги на ногу, але не сказав ні слова: птах був невдоволений явною гостевою неувагою.

Остап бережно ніс у міцній коренистій руці скручений аркушик паперу, на якому пан писар власноручно перепечатав „стихи”, щоб не давати на руки книжки (хоча за нового гетьмана почали друкувати в Україні чимало книг, а все ж кожний примірник становив неабиякий скарб).

Відразу ж за подвір'ям, під тополями, в захисті густих бузових кущів Остап узявся розглядати написане. До села він підійшов тоді, коли перші травневі зорі, великі й опуклі, почали завітчувати небо. Село ще не світилося, зате в хаті Мелашки, що при самій царині, — привітний зазивний вогник чекав і кликав Остапа. На той вогник і подався парубок.

І даремно довгенько ждав на Остапа Сидір Вовк, знаючи, що товариш повертається увечорі або додому на хутір, або на колодки. Сидір, зодягнений у нову чумарку й смушеву шапку, з підкрученим трохи вгору чорним вусом і вже з люлькою в зубах (подарованою козаком у Вітровій Балці), — хотів поділитися з Остапом кількома новинами, а між ними й кепською: в понеділок із Писарівки брали знову аж семеро хлопців на поміч до гетьманського війська... Це тільки так казали, що до гетьманського! Сліпий кобзар у Вітровій Балці казав людям, що гетьман бере — та Петрові віддає: кудись наших козаків аж у якусь Лівонію гонять!

Ще дещо знав Сидір, та не збирався про все казати. Тепер він дуже заприятелював із білявим хлопцем, який завжди при кобзарі перебуває, бож той сліпий і старий. Той хлопець-сирота, що з-над Чорного моря, казав, що сліпий його взяв і вигодував. Сидір уже знав, що сирота Ярема (так того білявого прозвали козаки) має тепер гроші на життя не так від кобзаря, як від одного козака,

який із самої Січі інколи у Вітрову Балку прибуває, новини розповідає, а вже кобзар про все пісню втне! Той запорожець при потребі й Яремі грошей перекине, так щоб кобзар і не знав! Боронь Боже, коли б хто сказав старому! Це вже одна з великих таємниць друзів — Сидора Вовка й Яреми-сироти, що кобзаря-діда собі за батька навіки обрав. Казав же: „Він мене маленьким узяв і приголубив — не покину ж і я його довіку!”

Очікуючи Остапа, Сидір Вовк закурив, як і личить козакові, довгу вигнуту вишневу люльку. Золотистий самосад шкварчав, припікав губи, але Сидір — хоч і як хотілось! — не сплюнув, бо козакові не годиться спльовувати при люльці. Ця люлька була, після шаблі, другим скарбом Сидоровим; всюди її бачили з господарем, а що вже та, бувала в бувальцях, запорозька люлька бачила на своєму віку, — то годі й оповісти! Не показував Сидір тільки своєї найбільшої гордості — шаблі козацької, дарма, що пощербленої, але ще на тисячу ворогів придатної. На яких же ворогів вона свисне в повітрі, затремтить і заспіває тонко, розкрає навпів небо?! Чи ще з татариним доведеться їй зустрічатися, чи може із зухвалим турком, що наважиться море переступити? Чи таки панка-ляшка поцілує останнім поцілунком? Чи може москаль під неї підскочить?.. Чи й не підскочив би вже той москаль!.. — так пішли ж на дурний союз, а тепер, виходить, у браття записалися. „Хто проти братерства? — міркував собі Сидір, знову набиваючи люльку. — Ніхто, ніхто в світі! Ну як же брат підведе — тоді діло й на п'ятому коліні не скінчиться!”

Сидір Вовк не дочекався Остапа. Їхні дороги розійшлися тоді ще ширше. Аби вони тільки одна проти другої не пішли!

А на Гармашевому хуторі, засвітивши гасничку, сива Гармашиха поралася біля печі й наслухала, чи не повертається чоловік з міста або Остап. Обое барилися. Марія знову повернулася до думки про одруження синове і знову говорила сама до себе: „Добрий знак, що Остап бариться!.. Бо таки без вірного друга — велика

сутуга. Воно ж, — міркувала Марія вголос, виймаючи з гарячої печі червоний розпарений борщ, — воно ж не так та справа — оженитись, як кого взяти! Не дурно ж народ каже: „Добра жінка мужеві вінець, а лиха — кінець!”

Далеко із села доносилися притишені співи; голо-
си скрипки та баса не долітали сюди, бож не близький
світ, зате бубон наче бив ось тут у вікна — гуп, гуп,
гуп-гуп-гуп!.. І думала Марія, що й Остапко її там, та не
там був син цього вечора.

ПЕТРО І. У КИЄВІ

Поблизу Золотих Воріт 1-го липня року Божого 1706 проходились двоє, з одягу можна було судити — теологи. І справді, це були визначні вчені: письменник-полеміст Теофан Прокопович, що мав стільки плянів зреформувати православну Церкву й піднести її аж до висот Божого призначення на землі, і ректор Могиланської Академії, теолог Стефан Яворський.

— Я не міг не скласти панеґірика на честь нашого славного гетьмана! — із щирістю в голосі промовив ректор Академії. — Половина моїх студентів одержують гетьманську фінансову підтримку; я видрукував у Лаврській друкарні вже сім книг, завдяки ясновельможному Мазепі.

— Пройдімось далі... — запропонував другий співрозмовець. — Ніколи не можу надивитися на Київ. Тут відчуваю Боже благословення для України. Чи не відчуває того й наш гетьман, бож, погляньте он туди, чи там не бачить ваша вченість славних рук гетьмана? Та ж оті бароккові кам'яниці, оті портали, оті золоті бані — все його стараннями. Мені цілком певно відомо, що десь в Арабії несе світло віри й науки чудова Євангелія арабською мовою, видрукувана на прохання гетьмана нашого для просвітлення арабів. Її шкіряні палітурки викладено брилянтами, такими ж чудовими, як і її думки!*

— Мені відомо суть про сю книгу, — відповів ректор. — На ній витиснено гетьманський герб, а напис гласить: *Dux Cosacorum Zaporoviensium*. Прегарну Євангелію нашою мовою пов'із із собою недавно наш Сошенко до Франції. Йому спомагає пан гетьман студіювати за кордоном. Ще тільки не відомо, опиниться той талановитий юнак у Сорбоні чи може вивчатиме науки в Празі.

— Тільки одного я не здібен збагнути, така воля Бо-

*Євангелія зберігається й тепер в Алепо.

жа: як знавець Цицерона й Лівія може вести дружбу із знавцем кнута й кайданів?

Вони обоє оглянулися. Вечірнє сонце достигало, тужавло, мов золото, на вулицях і площах; юрми народу проходили Хрещатиком, зграйка білих голубів купалася над містом у теплому повітрі літа, а золоті бані незліченних церков Київських застигли в німій молитві: пошли, тільки пошли, о Боже, миру цій країні!

Наступний день не приніс відповіді на запитання співрозмовника, навпаки — лише поглибив його: було оголошено, що за день-два в Київ прибуде з візитою цар Московії Петро I з великим почтом та що негайно треба якнайкраще прикрасити місто, щоб високий гість був задоволений з усього. Пішли чутки, що сам ясновельможний гетьман уже прибув з Батурина в Київ, а з ним і пан генеральний писар Орлик, а також Войнаровський, Немирич, полковники й старшина — уся Генеральна Рада — голова козацької нації.

За день Київ неначе й справді умився з Дніпра! Не місто, а лялька! Ченці, козаки, міщани, цехові майстри, дрібні торгівці, студенти Могилянської Академії та інших шкіл — все було на вулицях і площах: хотілося побачити гетьмана, хотілося побачити царя; кобзарі співали пісень, та все чомусь сумних, то про „Смерть козака-бандуриста”, то про „Трьох братів Самарських”... На площі біля прегарної церкви св. Миколая, гетьманом збудованої, бачили люди молоденького блявого кобзарика і аж дивувалися, бо завжди ж старих кобзарів бачили. А цей такий молодий, синьоокий, русявий, хуленький та ще й видющий! Йому мабуть і сам Бог приказав із кобзою дружити, а не з шаблею, бо чи таке синьооке й шаблю підійме?

Можливо ви вже впізнали в тому кобзарикові сироту Ярему, колишнього поводитаря сліпого кобзаря? Як ні, то придивіться, бо багато справ має наш молоденький кобзарик, що нині для народу співає, високо закинувши русу голову, широко пробігаючи по незліченних струнах кобзи своєї многострунної:

Оврахмиха, стара мати,
А три сини мала,
Гей, в доріженьку та великую
На ніч не пускала.
Тільки й пустила сина Данила
В Тавань-город погуляти.
„Прощай, прощай, стара мати,
Більше мене не видати!..”

І в слухачів у керях, у свитах, у жупанах, у вишитих керсетках, у чернечих рясах, у спудейських накидках — набігали сльози на очі:

... Ой, в городі у Тавані
Три квіточки сходить,
По городу по Келеберді
Овраменко ходить.
Ой, в городі у Тавані
Три квіточки в'ється,
За городом Келебердою
Овраменко з турком б'ється.
Ой, в городі у Тавані
Три квіточки звито,
За городом за Келебердою
Там Овраменка вбито.
Ой, не за великі гроші вбито —
За жупан голубенький,
Не потурав вражий син турчин,
Що він молоденький!

Посмутніла громада слухачів. Уже й не шаги, а копійки лягають у високу стареньку шапку кобзарика, а він устав, уклонився мирові й на прощання сказав:

— Так то ж турчин-бусурменин, а тепер то вже й православні такі! Чи ви не чули, люди добрі, що в Лівонії наших козаків молоденьких та москалі з світу зводять?!

Загуло в народі, немов перший порив вітру перед великою бурею.

Кинув кобзар золоте зерно на зорану болем ниву душі народньої, і пішов далі сирота Ярема вулицями української княжої столиці, і всюди співав він про стару матір Оврамиху та її сина, і всюди зривався пекучий вітер народнього гніву. Далі й далі йшов кобзарик русявий, від площі до площі, поволі наближаючися до палацу гетьмана.

Мало хто в Києві знав, що в палаці був уже не тільки гетьман, а й цар московський. Петро I із своїм великим почтом в'їхав у Київ уночі, швидко промчавши незначними вулицями міста. Раптом засяяли всіма вогнями вікна палацу, аж світло потоками потекло з вікон на викладене каменем подвір'я, обгороджене муром. А за тим муром аж тісно вже було від берлинів і карет, верхових коней, піших московських стрільців, метушливих дяків, різної холопської двірської челяді царевої

Люди довідалися запізно, кинулись ближче до мурів і на своє здивування побачили, що цього разу охороняють палац не козаки, а московські драгуни на конях! „Так вони й гетьмана вб'ють, а ми не знатимемо!” — ішло в натовпі. Інші перечили: „Цар гетьманові нашому орден святого Андрія почепив! Мазепа — другий, хто той орден дістав! Як же його цар...” — і не доказували до кінця. „Вони там нагорі завжди помиряться, це тільки нам податки плати...” Підійшовши аж під в'їздові ворота, молоденький кобзарик мовчав, слухав людей. Драгуни, лицем до народу, мовчки похитувалися на нетерплячих конях; високо над головами хиталися гострі жала списів, поблискували широкі палаші — небачена доти в Україні зброя.

А в палаці за довгим бенкетним столом, що саяв від золотого та срібного посуду, якого блиск тамували перські килими на всю височину стін, — гетьман вітав царя. Позаду московського „помазанника Божого” стояли, виструнчившись, колишній пекар, нині з волі Петра I князь Меншіков, царський улюбленець; генерали московської армії, кілька визначних бояр у соболиних накидках, не зважаючи на літо; думні дяки стояли в кінці

почту, за ними — носії скринь з подарунками для гетьмана. По боці Івана Мазепи зібралися Орлик і Войнаровський, полковники миргородський, прилуцький, полтавський, чернігівський, глухівський та інших міст; полковники гетьманської гвардії, кілька сердюцьких осавулів. На побачення з Петром I гетьман з якихось міркувань не покликав київського духовенства, до якого завжди виявляв найбільше уваги, — але цар не цікавився духовними.

Ніхто не благословив вечері.

Коли офіційна частина привітань закінчилась, а була вона голосною й дуже короткою, всі сіли за столи, поставлені півколом так, що вони майже оточували зелений стіл на підвищенні, за яким сиділи цар і гетьман. Побіч них князь Меншіков уже наливав сам, не чекаючи слуги, із великого полив'яного куманця оковитої (Меншіков гордився тим, що міг пити горілку без кінця й триматись); московські й козацькі слуги метушилися при столах, підносячи золоті таці із стравами; між столами застрибали двоє московських „потешних” людей, кумедно вдягнених у картаті штани й камізельки з жовтого, нагадуючи папуг. З лівого кута козацький хор гримнув „Многая літа” обом вельможам.

Відколи ми мали нагоду бачити московського царя — він дуже змінився. Годі було впізнати в цьому велетні в військовій уніформі з багатьма орденами на широких стрічках, з енергійним, але вже запливаючим товщем, великим круглим обличчям того юнака Петра, що колись так судорожно вчепився за подаровану гетьманом чудову шаблю! Тільки великі, опуклі темні очі, що дивились пронизливо й пекуче, нагадували про колишнього юнака. Тепер же в темному волоссі царя починала пробиватися сивина, на крутому чолі ворушилися товсті зморшки. Сміючися то до гетьмана, то до Меншікова, цар показував могутні білі зуби.

Коли випили за здоров'я государя, а потім за здоров'я гетьмана, Меншіков, розстебнувши ковнір мун-

дира, встав із-за столу й проголосив такий тост:

— Пійом за победу великого государства Россійско-ского.

Українцям, що не звикли до такої назви Московщини, видалося, що князь з притиском вимовив „Россійского”!

Гетьман підвівся й виголосив контртост, під виглядом додатку до меншікового:

— Вип'ємо за успіхи союзної зброї! За твоє здоров'я — государю!

Ура, слава й віват змішалися в один гук. П'ючи, всі встали. Грала оркестра. Тільки Петро I залишився сидіти. Раптом він швидко підвівся й, узявши велетенською п'ятірнею пещену гетьманову долоню, потиснув її. За царем і гетьманом всі знову зайняли місця. Замість козацького хору, московські хористи в лаптях і довгих червоних сорочках навипуск співали псковських пісень. Їм приграла група балабайників — невідомого в ті часи інструменту в Україні. Прислухавшись до балабайкової музики, полковник Апостол шепнув Войнаровському: „Роздайсь, море — жаба лізе”!.. Войнаровський, що добре почув кепкування, повернув гарну голову до полковника і (знаючи чуйне вухо бояр) поважно відповів, трохи голосніше: „Так, це кунштик...”

Але бенкет, хоч і який гучний, хоч і не бракувало на ньому ані напоїв, ані наїдків, ані похвал та багатств, — не тривав довго. Цар нетерпеливився, його не цікавили їжа й питво, ані всі музики на світі. Опанувавши різні ремесла в Голляндії, схопивши суть мореплавання й ґрунтовно вивчивши кораблебудування, ознайомившись з астрономією й математикою, загартувавшись у безнастанних походах в боротьбі з шведським королем, надірвавши могутні нерви частими смертними карами то стрільців, то смердів, то непокірних з-поміж духовенства, — він, сповнений невичерпної енергії, рвався й нині якнайшвидше перейти до ділової розмови, яку мав почати Меншіков.

Гетьман, приязно посміхаючися до високого гостя,

спокійно розмовляв з ним і, вкраплюючи голландські слова, від часу до часу піддавав ваги своїм міркуванням латинськими сентенціями. Але в душі гетьман був дуже стурбований. Сам собі нагадував мореплавця, що летить на вивіреному кораблі свого великого досвіду й знань, але в непевному, невідомому морі: тост за „государство Російське” показав гетьманові, що можна всього сподіватись, адже цар вбирається в силу й починає вголос говорити про імперію!

Та бенкет закінчився, а князь Меншіков — на знак царя, — так і не виголосив імператорського побажання.

Через два дні Києвом пішла чутка, що Карл XII збирається йти походом на Україну, розбивши частину саксонців — московських спільників! Петро I наказав негайно ж вислати кавалерію на фронт, а на чолі її призначив князя Меншікова. Щоб нагадати, що Україна й гетьман — тільки васалі, — цар призначив на командувача Меншікова, а гетьмана Івана Мазепу зробив йому підвладним. Гетьман був цим дуже вражений. Випробуваний у боях полководець, шеф великої козацької армії, озброєний досвідом і знаннями, визначний стратег, сивоголовий шляхтич Іван Мазепа мав слухати наказів недавнього пекаря! До складної політичної гри в гетьмана додалася ще й глуха особиста ненависть до Петра I. Гетьманові віддавна вже доносили, що в Кремлі пройшла поголоска, мовляв, цар хоче зробити гетьманом України свого фаворита Меншікова — але гетьман не йняв віри!

Тепер і це могло здійснитись.

Мазепа мовчки скорився, нічим не видавши свого обурення. Навпаки, він звелів передати цареві нові подарунки. Тим часом Карл XII пішов далі на Саксонію, все скінчилося тим, що Петро особисто наказав рити навколо Києва вали й робили огорожу. Военні невдачі навчили його думати наперед: цар хотів зробити з Києва фортецю. Тисячі козаків і міщан вийшли на околиці міста. Московська старшина з важкою лайкою наки-

далася на козаків за недотримання муштрових правил. Козаки, виховані в дусі свободи й самодисципліни у війську, зненавиділи московських наглядців. Там і тут доходило до сварок та бійки. На Подолі москалі відрубали козакові руку, коли той розмахнувся на причіпливого драгуна. Міщани не хотіли дати води зайдам. Прокльони й лайка повисли в повітрі, де ще так недавно сяло, здавалося, незахмарене сонце!

Довго стояв збоку та слухав молодого русявого кобзарика чернець. Коли ж кобзар скінчив, подякувавши людям, пішов вулицею далі, на Поділ, високий чернець поспішив за ним. За рогом, оглянувшись, чернець підступив до кобзаря, і між ними відбулася така розмова:

— Я ще ніколи не чув „Плачу невольників”, — сказав чернець, дивлячись пильно в блакитні кобзареві очі.

Ці слова були умовленим гаслом між кобзарем і посланцем із гетьманського палацу. Тому кобзар відповів також гаслом:

— Як співаю „Плач невольників”, то й сам плачу.

— Благослови тебе Бог, сину мій, — поблагословив чернець кобзаря, однак, без знаку хреста. — Відомий тобі пан сивий просить, аби співав уже поза Києвом — про волю Україні та підказував, що воля — це народня справа, а не самого гетьмана.

— Передайте мій уклін сивому панові моему. Зроблю все, як велено. Бо так і душа моя велить.

Чернець хотів ткнути кобзареві маленький капшучок. Але Ярема заперечив рухом, немов поправляючи кобзу, і пояснив, що зібрав у Києві досить грошей, щоб і самому жити, й сліпого годувати. „Поставте свічки... — попрохав кобзар на прощання, — помоліться за нас, грішних”.

А тим часом у київському палаці цар і гетьман, оточені найважливішими прибічниками, знову сиділи за спільним столом. Лише цього разу вийшло так, що Петро сидів із Меньшиковим, боярами, дяками й генералами насупроти гетьмана, коло якого праворуч був

Орлик, ліворуч — Войнаровський, а з боків — представники Генеральної Ради.

На гаптованій золотом скатертині цього разу майже не було їжі, зате італійські та французькі вина, угорські наливки, польська вишнівка поміж пляшками окочивої й жовтої зубрівки зайняли весь стіл. Високий гість особисто попрохав подати лише напої.

— Ми прибули сюди для воєнної ради, ваша світлосте гетьмане, — звернувся Петро I — Ми мусимо спільно думати, бо в нас одна Родіна. Ми вирішили, — не радився вже, а інформував цар, — побільшити кількість драгунів на Україні, бо шведи нас тривожать. Князь скаже тобі, дорогий господине гетьмане, про подробиці. Ми хочемо від тебе козацької допомоги для боротьби із шведом проклятим, за що Україна зберігатиме свої права, аж одного дня забажає повної згоди.

Немов не розуміючи натяків, гетьман відповів, що щасливий існуючою повною згодою між Україною та Російським царством. Меншіков при цих словах задоволено посміхнувся -- за визнання нової назви, але цар захмарив чоло: в його пляхах Російська держава включала Україну, як провінцію.

Мазепа вів далі: він вишле ще чотири полки, але треба зачекати кілька місяців, доки збере їх і підготує; він волею й правдою служив ось уже скільки й служитиме до смерти государеві, а український народ високо цінить цю ширу дружбу й службу; він, гетьман Іван Мазепа, сам поведе полки проти шведів, але якщо на те дозволить здоров'я, що весь час підупадає; він же, гетьман України, — нехай їх царська величність дарує, — здогадується, що в Москву йдуть на нього й старшину доноси, та нехай його ось тут скарають, аніж мають повірити бодай в одно чорне слово на його білу голову!

Сторона Петра I була вдоволена з промови гетьмана.

Коли вже всі трохи підпили, настав нарешті час сказати слово Меншікову. Він звернувся до гетьмана на ти:

— Ясний гетьмане Іване Степановичу! — голосно промовив Меншіков, і без надуми вів далі:

— Цар всеросійський тепер тут, у Києві, із своїми вибраними полками. Чи ж не надійшов день, щоб одним ударом знищити наших спільних ворогів?!

Заходило на якусь важливу таємну раду. Тому бояри, а за ними й полковники заворушились, дехто підвівся, щоб вийти й не заважати радитися найвищим.

— Ні! — різко вигукнув Меншіков і по-позерському склав руки на грудях, обвішаних відзнаками та орденами. — Ні! Будьте всі тут! Ми тут віримо тільки тобі, тільки тобі одному, гетьмане Іване Степановичу!

Гетьман сидів непорушно, трохи відкинувши назад сиву голову.

Цар дивився вниз, буйне темне волосся його спало на чоло, закрило обличчя, могутня масна шия блищала.

— Тебе будуть звеличувати росіяни, могутня Росія поставить тобі пам'ятники в усіх містах! Розчавмо ж гадину, що звила кубло на наших землях!

Гетьман не рухався. Тільки обличчя зблідло й немов постаріло за одну мить. Раптом Мазепа рвучко підвівся і, зловивши тамуючий погляд Петра, тихо, розтягаючи слова, промовив:

— Ні, князю, ти перебільшуєш. А навіть возвеличуєш своєю згадкою якусь нікчому.

— Я служу государеві нашому! — Викрикнув Меншіков. — Я вірю, що й ти, господине гетьмане, вірою й правдою його царському величеству служиш. Так не жаліймо ж ворогів государя нашого!

Петро I блискучим оком окинув присутніх. Полковники в святкових жупанах, при бойових шаблях, курили люльки, ховаючись в диму. Гетьман стояв на весь зріст, міцний, напружений:

— Тому, що я вірно служу з моєю старшиною цареві російському — я не почну й не допущу розпочати громадянську війну! В той час, коли надходять шведи!

Тепер цар зірвався з місця. Аргумент гетьмана видався йому цілковито переконливим. Петро рвучко мах-

нув над столом рукою, кілька карафок полетіли на килим, по скатертині побігли червоні жилки вогню. Цар показав рукою на двері, даючи знак, щоб присутні вийшли. Він злякався відвертості князя, яка могла викликати в одну мить жахливу катастрофу! Князь забув, що вони в Києві, що полковники при зброї, що за палацом не лише драгуни, а й козаки!

Не зрозумівши жесту, Меньшіков знову підніс руку, і тоді цар схопив його за плече з такого розгону, що тріснули шви сурдута. Об'знані з силою гніву Петра бояри, щойно такі поважнолиці, кинулися першими до дверей; упало крісло, задзеленчала перекинута кришталева чарка.

— І нині ти маєш рацію, гетьмане! — сказав цар з легким поклоном голови. А до Меньшікова: „Забірайсь! Ухаді! Ухаді, князь!”

Меньшіков і Петро I вийшли. За ними кинулися московські придворні.

Аж тепер гетьман, продовжуючи стояти, обвів запитливим поглядом старшину. Обличчя Орлика, як і завжди, не видавало хвилювання. Войнаровський, збавивши мовчазний наказ Мазепи, відійшов від столу, гукнув кількох козаків з варті й приставив їх по той бік дверей. Люльковий дим, що в нього кутались полковники, танув. Більшість полковників сиділи в кріслах, немов на бойових конях, підборіддя вперед, в очах — гнів і лють. Тільки старий миргородський полковник Апостол не витримав мовчанки:

— Гетьмане! Ми прокленем твоє ім'я, дороге нам, якщо залишиш отак Україну на поталу!

Апостол висловив думку всіх. Очі присутніх були звернені на Мазепу.

— Панове старшини, — спокійно промовив гетьман. — Я вже так давно не бавився з дітьми. Я забув, що на світі є діти... Ви були тут і все чули. Я керую вами, але ви ведете козацтво!

Звично махнувши на прощання рукою, гетьман пі-

шов швидкою, напруженою ходою. При дверях він узяв під руку Войнаровського, і вони пішли.

Генеральний писар призначив нараду через три дні. Прощаючись, Пилип Орлик побажав усім гарного відпочинку, але, на всякий випадок, недалеко від своїх полкових штабів. Такого наказу видав гетьман.

Полковники звелися з місць. Той прикусив вуса, в того рука лежала на ефесі шаблі, чернігівський полковник Полуботько озвався на прощання до бунчукового товарища Мировича: „Як і загинемо, брате, то не так просто, як той кацап думає!”

Цар ще довго докоряв Меньшікову за дурну невириманість. Він запевняв князя, що той таки стане гетьманом України, а Мазепа дістане титул князя, але найперше треба спекатися шведів.

У розмові з гетьманом цар знову й знову запевняв його, що вірить ясновельможному, що знає його відданість, та прохав якнайшвидше готувати козацькі полки для виступу проти Карла. Меньшіков уникав погляду гетьмана, а гетьман у думці поклявся повісити ту собаку на найвищому дереві в Україні при першій же нагоді.

Однак, Мазепа був врешті-решт задоволений з інциденту: старшина наочно побачила страшну загрозу, замах на права України, на народ, на культуру, яку так плекав гетьман, — на все, що вже оформилося в державу, нехай якоюсь мірою залежну після Переяслава, а все ж могутню й суттю своєю — до кісток українську.

Ще в Києві гетьман наказав своїм агентам вести відкриту пропаганду проти москалів. А сам мовчав, немов би й не помічав нічого.

Московські гості у важких берлинах поверталися додому без свого володаря. Населення плювалося вслід московській валці, часто лунав зловорожий свист, а то й вигуки: москалі поверталися з України як із держави, з якою розпочали війну.

Але цар вірив гетьманові, який із хистом надзвичайного дипломата вів гру. Виїжджаючи, Петро I наказав розвантажити велику повозку з соболиними хутра-

ми для старіючого гетьмана. На прощання він міцно стиснув руку Мазепи — м'яку, пещену, але вперту й сильну. Стиснув і засміявся, ощірівши блискучі зуби:

— Гетьмане Іване Степановичу! Ми ще їм усім покажемо Ціцерона! — і, задоволений своїм жартом, Петро І наказав рушати.

У Києві залишилися значні загони московської піхоти й драгунів: цар на всякий випадок забезпечував свій тил — не від гетьмана, а від підвладного гетьманові народу.

Сидячи в колісниці й поглядаючи крізь вікно на козаків, що рили під Києвом оборонні вали, Петро І сказав до Меньшікова:

— Бачиш, князь, який ти дурак?! З такими, як гетьман Мазепа, ми збудуємо могутню Росію! Бачиш, що он там, біля Дніпра, роблять козаки? Вони риють землю для окопів, кажеш, князю? Ні! То вони копають нам рови під могутній фундамент імперії Російської!..

Минув майже рік після тих відвідин. Осіння буря лютувала над стривоженим Києвом. Гетьман був у палаці, куди скликав найвищу старшину.

В залю нарад гетьман увійшов у супроводі Орлика. Це ж саме з ним вони щойно прочитали одержаного від княжни Дольської листа.

— Панове полковники! — звернувся гетьман, коли стихли привіти. — На останньому бенкеті в честь царя ви чули, що і як говорив Меньшіков. Ось лист, адресований мені..., але він стосується вас усіх. — І гетьман підняв угору невеликий згорток, принесений езуїтом Зеленським, наставником Вінницької Духовної школи. — Цар, Меньшіков, Долгоруков та інші вже плянують перетворити нашу державу на московську провінцію, і їм тільки шведи ще зв'язують руки!

Гримнула заля, немов раптово хтось відчинив усі вікна, і буря, що шаленіла за вікнами, ввірвалася в палац. Полковники зірвалися з місць, кілька підбігли до гетьмана, оточили його півколом, ніби він був уже в небезпеці.

— Так веди ж нас, гетьмане! — пролунав окрик.

— Україна гине, а ти чекаєш! — впало, як осуд.

— Славимо Хмеля, бо вирвав нас із ляхської неволі! Навіки тебе прославить народ твій, як визволиш із неволі московської!

Навіть завжди стриманий Мирович, начитаний і елегантний, голосно промовив:

— Вся Європа величатиме тебе, бо ти знищиш її майбутнє нещастя!

Представник Запоріжжя — Хмілько, ставши посеред залі й широко розкинувши руки, вигукнув:

— На Запоріжжі про такий бій тільки й мови! — і напіввисмикнув шаблю з піхов. — Веди нас, гетьмане, бо буде запізно!

Тепер уже все було готове для виступу й рішучого удару.

— Спасибі вам, брати! — чи не вперше вжив гетьман таке слово. І повторив: — Спасибі вам, брати! Орлику, відпиши негайно княгині, що ми вдячні їй за цінний подарунок!

Київський полковник Мокієвський, ступивши крок до гетьмана, тихо, але виразно промовив:

— Даруй, ясновельможний. А може б нам і до шведів написати?!

Всі переглянулись. Орлик поправляв жабо.

— Панове старшини! — уникнув відповіді гетьман. — Запрошую вас усіх на бенкет у нашій древній столиці! Завтра виїздимо в Батурин. А сюди, в Київ, якщо й повернемось, — то тільки на білих конях!

— Слава! Слава!.. — заgrimіло в залі й потонуло в перших буремних ударах бандур, що гримнули з протилежної залі, де мав розпочатись гетьманський бенкет.

Впродовж кількох годин бігав з кутка в куток почекальні московський бригадир Несмеянов, вимагаючи побачення з гетьманом. Уперше довелося йому зачекати. Нарешті, бригадирові оголосили, що ясновельможний гетьман України і кавалер Іван Мазепа нездужають.

ОСІНЬ 1707

...Навколо гула й тріскалась земля, але Гармашів хутір жив своїм, далеким від тих подій, життям, що нагадувало врівноважене хилитання маятника. Після сівби приходили жнива, після жнив — обмолот, потім продаж „кримчака” — одного з вигодуваних кримських скакунів; потім зима, що чудом Господнім оберталась у весну. У сусідній Писарівці трохи походила біда: минулого літа спека стояла страшенна, хто й скосив щось, то пішло на солому Та цього року знову вітали селяни багату осінь, знову чорнозем, понатужившись, вилонив із себе славу подяку за мозолі, піт і недоспані ночі. Вродило так, що й наймити дістали від господарів додатково по лантуху пшениці, а стільникового меду то вже ніхто й їсти не хотів.

Гармаші ж могли пережити й три посушливі роки, а може й більше, багато більше. У хаті й на господарстві все вже кричма-кричало: Дружини! Невістки! Молодих жіночих рук! Остап не вилазив з ріллі, завзято гатив ціпом, сам вів на продаж кримчаків і, продаючи, вже не плакав. Постаршав Остап. Допомогає у господарстві хатньому навіть. Та немов онім'їв, немов не бачив, що молододі дружини ніким не замінити!

Вже, було, Марія, почувши, що Остап з Мелашкою десь постоював, і на те в душі згодилася.

— Хіба як удова — так і сова, — говорила вона чоловікові так, немов той збирався заперечувати. — Бо ось так тягнемо, тягнемо та й дотягнемо до свого. А тоді буде, як люди кажуть: „Привів коня кувати, а кузня давно згоріла!”

Стримана й від природи шляхетна Марія тільки натякала синові, та Олекса й за натяки сердився. Сам він добре постарів, якимось змовк, припишк, мовчки працю-

вав; дуже полюбив слухати святі книги, коли Остап, бувало, довгими зимовими вечорами читає вголос.

— Треба було б нам хоч би двох... — якось сказав Олекса, а Марія ніяково посміхнулась. — От послали б Остапа в школи... А так, сама бачиш — мусить землі держатись. Ще чи й удержиться? Москалів тут більшає — це до пуття не доведе...

Мати боялася й думки про війну. Вона ще добре тямилу опов'ідання про страшні битви з поляками.

Довгу, безконечно довгу, як оті шляхи, що ген за хутором кудись у безвість біжать, пряде мичку Марія. Хутко біжить прядка і, біжучи, стоїть на місці, і нагадує Марії людське життя. Їхнє життя: увесь час у русі, в праці, в напрузі — а все на місці, все так, як і вчора, і так буде й завтра, і так буде, як їх не стане. І Марія казала про це сама собі, звичайно, мовчки казала, як майже завжди. Олекса в присінку набивав нові граблі, вовтузився собі там, бо не любив, не міг і хвильки просидіти без діла.

Болото, сльота, дощ. І хоч усе незмінне, — та таки сталося з Остапом чудо: майже щовечора сідає він на коня, бере кобеняк — і до пізньої ночі часом бариться в Писарівці. Батьки не розпитували сина, хіба про новини які (казали, що шведи наступають і в Польщі, і в Лівонії, і вже й на Литву вдарили! — і що ж воно буде далі, бо чогось ті шведи москаля б'ють, а москалів на Україні чимраз більше?). Син мало оповідав про свої походеньки. Але сьогодні він скаже їм, і ми ще зайдемо в цю затишну, теплу й привітну хату, щоб і собі почути.

Та доки Остап сідає коня, ми встигнемо побачити, що діється в садибі пана писаря Іваненка-Деригуза, куди Остап саме й зібрався.

Хоч як далеко Писарівка від Божого світу, а ще далі — від Батурина — хтось таки запримітив гірке невдоволення великого корабля малим „плаванням”: у провінційну Писарівку прибув до пана писаря посланець. Не з Батурина і не з Києва, а ще далі. З таких далечин і з таких височин, що пан писар спочатку аж затрясся з не-

сподіванки. Однак, тільки спочатку, бо починалося ж те, про що віддавна плекав мрію Іваненко-Деригуз, людина великої чорнильної сили: починалося „велике плавання”, хоч і від другого берега.

Карл XII ішов уже на Блорусь. Петро I стягав війська, щоб відбиватися від північного лева, та все новорив відбиватися спершу козаками. Мабуть тому ясно-вельможний пан гетьман Мазепа й посилав удень кур'єрів до царя московського, а вночі — і на Запоріжжя, і в Крим, а може і в Туреччину... Пан писар рвався в Батурина, щоб погріти там руки або на свіжому вогні, або хоч на свіжому попелищі, бо ж він і з Писарівки помічав, що щось діється. Був у нього важливий інформатор в самому городі Ромні, з городської управи. Та з Батурина не приходили ніякі „підтверденія” на письма пана писаря.

Аж ось у кінці літа 1707 року до садиби Іваненка-Деригуза роменським шляхом прибився нарешті один із гінців, яких тоді так багато снувало українською землею. Пан писар з несподіванки аж крекнув, папуга вдарив зеленими крильми, а пані писарева не послала служниці з города — Калини, а таки сама метнулася по слив'янку: гінець, зовні козак, виписаний з картини, вклонився в їхній господі! „Це в Батурина!” — майнуло у великій голові писарській.

Пані писарева й папуга так і залишилися при тій гадці, що й підтвердив явно схвильований пан писар, коли гінець подався геть: „Тепер треба тільки ждати на особливе „повеленіє” з Батурина! Тільки трохи пождати.”

Обидві розмальовані шкатулки — господарська й потайна (про цю й господиня не відала) — значно повнилися після відвідин „батуринаського” посланця, а пан писар почав раз на тиждень замикатися в хатній канцелярії для вельми важливих та пильних справ: він строчив донесення для розвідника царя московського, який цікавився й найменшим рухом запорожців у цих околицях та настроями селян. Тому пан писар, запису-

ючи у велетенську книгу відомості про смерть чи „ро-
дження”, почав із відвідувачами інколи й заговорювати,
дещо й запитувати, між іншим, звичайно, роблячи лас-
ку. Почав гірше спати, щоправда, менше бавився з па-
пугою, тлумачив своїй припухлій господині, що він му-
сить тепер тільки чекати вістки з Батурина. То було ін-
коли скося поглядав, правду сказати, й на Калину, —
але тепер може спокійно спати пані писарева! Пан писар
працював для пошани, багатства й слави, а за такими
справами — не до Калини!

Саме тому Іваненко-Деригуз охоче погодився на
прохання свого колишнього учня грамоти, Остапа Гар-
маша, дозволити йому інколи навідати Калину. Ба, це
навіть добре „в таких співпадіннях”, як думає пан писар:
чужі люди в домі бувають, які там підозріння?!

Червоноголовий папуга, як і належало окрасі до-
му, а навіть гордошам Писарівки (так думає пан писар),
безнастанно чепурився, поглядав мудрим оком на госпо-
даря й мовчав. Щоправда, він уже кілька разів викрику-
вав оте „Хочу в Батур-р-риа!” Господар був насварився,
а потім передумав і навмисне кілька разів повторив для
папуги ці слова: птах говорить тільки те, що чує! А пан
писар, „як вірний гетьманові”, — хоче в Батурин!..

Довго мовчав мудрий птах, вичікуючи великої на-
годи підтвердити людським голосом свою стару славу
й пошану. Нагоді не трапилось. Навіть відвідувачів чо-
мусь трохи зменшилося останнім часом у писаревій кан-
целярії. Одні не йшли тому, що питає багато, інші —
бо за копійки, а тим більше крашанки й борошно писар
уже не хотів ладити „прошення”.

Писар Іваненко-Деригуз знав, з ким найцікавіше
поговорити, а потім за свої „пилні справи” діставав у
потаїну шкатулку рублями, сріблом і асигнаціями.

Від усього серця був вдячний Остап панові писаре-
ві за милостивий дозвіл навідуватися до Калини. Бо й
справді — наймишка, а тут тобі можна і в кімнатку її за-
йти, і поговорити, і впарі книжку хоч пошепки почи-
тати.

Калина увечорі була вже вільна, бо це господарство — на її роботящі руки — таки невелике. І хоча часом напрацюється за день, як та бджола, — увечорі припала б, здається, до шибки та наслухала б, чи не клекочуть копита Остапового вороного: приїде чи ні?

Вечоріло, вже й поночіти починало.

Тільки й устигла хмарку куряви за вершником побачити Мелашка, коли Остап промчався цариною в напрямі до садиби пана писаря! Буває, що в людини знине, заболить, заколе серце, але в Мелашки воно аж скригнуло — від образи, від люті! Один-єдиний раз раділа вона Остапом. Що сталося? Чи незлюбив її, чи аж так споганіла? Ні, щось не те, бож сама відчувала на собі стільки молодечих поглядів, сама чула свою красу і силу. І раптом дві вістки: у пана писаря наймичка з'явилася, ще, кажуть, і городська! І не знає тепер Мелашка: мчить конем Остап до пана писаря, чи до наймички, до Калини? А друга новина пішла селом: несподівано зник із села, якби його смерч підхопив, Сидір Вовк! То старий Вовк, колишній запорожець, радів, що син у нього вдався, та як не повернувся з одного виїзду за Вітрову Балку, так і впало на землю серце сивого вояка-хлібороба: невже ж отак рано? Чого? Для чого?!

Тільки но Остап спинив коня, як із сіней вийшла, ба вибігла Калина. Покищо їй, молодій тополинці, білявій, із блідим обличчям міщанки, що ще не встигло проїнятися сільським сонцем, — покищо для неї Остап — єдиний і приятель, і розрадник. Немає чого наймичці нарікати на господарів: пані писарева зранку говорила, що саме треба зробити, а потім надвечір розпитувала про далекий краї, та й сама часто допомагала порядкувати в хаті; пан писар взагалі не звертав уваги на Калину, зайнятий своїми пильними справами, х'ба коли ні з того, ні з сього скрикне точенько: „Калино, іміється у нас яешенька?“ І Калина швиденько готувала яешню, посміхаючися з того чудного „іміється“... Раз заговорив із наймичкою пан писар, прохаючи повідомити його, як почує, що в селі козаки чи запорожці з'являться. Казав,

що хоче про це знати, бо як такі суть, то часто бешкети роблять, а тоді йому, панові писареві тобто, більше справ „іміється"... з бешкетами впарі йдуть кривди, прошення і в кінці — заробітки. Калина розуміла, що чим господар більше заробить, тим і їй більше перепадде, така вже наймиччина доля: чужа ласка — сироті Великдень.

І примчав цього вечора Остап. З лица видно, що втомлений працею, а очі грають радістю. І його вороний, ніби відчуваючи приязнь людську, тягнувся мордою до Калини, ворушив м'якими губами, вдивлявся в неї великими вологими очима. Найперше, що робила Калина, це поїла коня: цей кінь став вісником її радості — здалеку чула дівчина знайомий клекіт копит.

У кімнаті Калини, при сінях, пахучій від квітів, Остап скинув свитку, став на весь зріст, мало не сягаючи головою до стелі, і мовив:

— А що, Калино, чи підріс я ще трохи?

— Ой, та не так швидко, Остапе! — сміялася дівчина. — Отак одного разу прийдеш — і в хату ввійти не зможеш! Що мені тоді з такого?..

Щасливим сміхом сміялися обоє. Це ж минулого разу вони говорили про те, що людина може по-всякому рости: той господарством, той здоров'ям, той дітьми, той розумом. І вони справді наче росли одне біля одного. Калина оповідала про прегарне місто Білу Церкву, про далекі країни, про які від людей чула; Остап читав їй потихеньку із „Життя святих", то оповідав про хутірське господарство, матір та батька; ось колись пан писар відпустять Калину, і вони пойдуть у гості до Остапа. І тоді серце дівоче завмирало; трохи видовжене, шляхетне обличчя її ясніло видимою радістю, а сині очі топилися в темних, також щасливих, Остапових.

Мало бракувало до того, щоб Остап сказав Калині про своє бажання одружитись, а батькам — про майбутню дружину свою, про свій дорогий золотий колосочок (так її вже й називав), тоненький та дужий, ма-

ленький та родючий, ніжний, пестливий, з блакитними волошками очей.

Тим часом, гнана пекучим почуттям образи й заздрости, Мелашка зодяглася перед маленьким люстерком, як лялька, в керсетку, блискітками розшиту, в червоні чобітки, тільки віночка не вдягла, бо не личить вдовиці. І так вона вийшла з думкою піти в село, та ноги самі звернули в інший бік, ближче до садиби пана писаря, адже Остап напевно скоро їхатиме додому.

І коли чисті зорі, мов великі золоті кулі, викотилися на синю скатертину неба, коли й місяць золотим лебедем вплив на безмежні простори, — побачила вражена Мелашка, як від садиби пана писаря вирвався кінь, як помчав Остап, пустившись шляху, навпростець полями, її й не примітивши! Тільки з великого горя, або ж з великого щастя отак можна пустити коня!

І хотілося Мелашці кинутися навперейми, бігти й собі полями, наздоганяти своє щастя! Може й кинулася б, якби не примітила, що з-за кущів безу знялася біла-біла, аж диено біла на темносиньому тлі неба, рука, махнула на прощання й зникла.

— Так, він до Калини! Остап зміняв мене на наймичку! Мене, із млином, із хатою!.. — Очі Мелашині налилися люттю, вона круто завернула й підтюпцем подалася додому, нагадуючи вовчицю, що розлючена мчала до свого лігва.

— Чи ти вже чув, сину, — озвався старий Гармаш, коли Остап увійшов у хату, дивно схвильований і радісно усміхнений, — чи вже чув, що Сидір із села пропав?

— Ні, тату! Розкажете... Та й я щось скажу вам... Мамо, ідіть до нас.

Марія швиденько відклала набік посуд і підійшла до столу, де сидів чоловік. Остап стояв біля дверей.

— Що, Остапе? — тривожно запитала мати.

— Скоро весілля гуляти будемо!

Цілковито покладаючись в душі на сина, мати радісно сплеснула в долоні і, христячись, вигукнула:

— Слава ж Тобі, Господи!

Аж тепер Остап радісно-рвучко причинив двері. Хвиля повітря пішла по хаті, дерев'яні голуби загойдалися на ниточках, здавалось, що ще мить — і вони загоркочуть, оживши.

Давно вже не було такої радості в цій хаті! Старий Гармаш згадав своє парубоцтво і так ляснув сам себе по голові, що аж присвітило:

— Так он чого ти так роз'їздився, синку! Вона сирота? — так краще тебе шануватиме! Це не біда, Остапе. Бери в хату дружину, а не вітряка! — весело промовив батько, натякнувши на чутки про Мелашку. Марію трохи злякало те, що Калина здалеку та ще й з города. Але Остап заспокоїв, кажучи, що працює в пана писаря і робить усе та ще й як, аж пані писарева хвалила! А що вже гарна й сердечна — то чисто тобі зірка небесна на землю зійшла!

Старі Гармаші від усього серця зраділи тій вістці. Ще б не радіти: Сидір Вовк уже геть подався, ще не мало таких у селі знайдеться, бож щось воно на воєнну заверюху виглядає, а Остап їх таки вирішив землі-хутора, батьків своїх не кидати, бож не брав би собі в такий ворохобний час дружину!

А воєнні заверюхи?.. Нехай уже ті, що нами правлять, про війни та про мир думають, насильно хлібороба не заберуть і з землі не скинуть. Та й про що тут думати, коли все життя бачиш тільки на п'ять верстов навколо себе і хвості бичачі?

Такі думки миттю пронеслися в голові старого Гармаша, коли наливав кожному по чарці вишнівки з нагоди довгоочікуваної новини.

Десь далеко тряслась і кололась земля ранньої осені 1707 року. Непомітні розколини добігали сюди, до Писарівки, до Гармашевого хутора. Аж звідти — з Польщі, з Лівонії, навіть з далекої Фінляндії, з уже палаючої Білоруси, з напруженої, як тятива лука, Московщини: проти семидесяти тисяч шведського війська Петро I мав тільки шістдесят та ще й розсіяних від Полісся до Вильна. Мало що менша українська гетьманська армія

могла вирішити долю війни. Іван Мазепа через своїх емісарів, через кобзарів і ходаків уже закликав народ готуватися до боротьби за повну волю України. Таємні амбасадори гетьмана, зодягнені в найрізноманітніший одяг, снували міцний нев'їд, в який мав потрапити новоспечений імператор. Одержавши від шведського короля письмове визнання України як незалежного князівства, гетьман наполягав у листах до Карла XII, щоб той негайно йшов на Україну — вони спільно справляться з ворогом!

Зненацька княгиня Дольська передала вістку, що шведська армія повернула на Литву!

Завжди стриманий і опанований сивий гетьман, почувши листа, кинув срібного кедеха з такою силою, що він перелетів через довгу залу Батуринаського замку, наладованого порохом і сріблом для останнього спільного удару. Орлик мовчки, поглядом питає: „Що ж тепер, гетьмане?..”

А на Гармашевому хуторі добре знали, що тепер! Тепер — бучне на всю околицю, на тридцять околиць — весілля!

І не минуло багато часу, як на Гармашевому хуторі, забитому народом, кіньми, возами, а навіть бричками, — музики втяли такої, що гнулись дерева! Остап зняв із брички свою дружину, тримав її поперед себе, мов чудовий колосок, мов знак його радості, добробуту й сили, і нікому, здавалося, не було тут діла до шведського короля, до московського царя, навіть до власного гетьмана...

Тільки на другому кінці села гарячими сльозами плакала молода вдова Мелашка, а десь дуже далеко в степах мчав на конях із двома побратимами колишній Остапів товариш — сердюк гетьманської сотні чорнобривий красень Сидір Вовк. У високій шапці із шликом віз він таємного листа. Мабуть тільки їх двох і не було на незабутньому весіллі Остапа й Калини Гармашів.

Весело цокочуть ковані копита годованих на гетьманських конюшнях коней. Сидорові товаришують

двоє: сивоусий запорожець із довгою близною-шрамом на обличчі та парубчак, зодягнений у приношену свитку, при якій, замість зброї, недбало теліпалася торбина. Вершники перекидалися словами, скорочуючи довгий шлях, що в ті часи був уже не завжди й безпечний: то тут, то там з'являлись ватаги грабіжників.

У свитці сільського парубчача, якого — на випадок наглої контролі з боку московських залог — козаки везли до пана полковника Скоропадського в Стародуб на переслухання, — була зашита копія листа, схованого в шличковій шапці сердюка Сидора Вовка. Ось уривок з того листа, підписаного володарем України:

„...Мій ласкавий Приятелю, Пане Полковнику Стародубський!

Нехай те буде Вашій Милості відоме, що ми, Гетьман, бачимо, що Отчизна наша Українська до крайньої згуби вже доходить, коли ворожа нам могутність Московська, що вже багато років тому постановила у всезлобному своєму замірі й цілі, тепер до упадку останніх вольностей і прав наших почала приводити..., без жодної нашої на те згоди, міста українські в свою область забирати, людей наших повиганявши з них, пограбованих і до кінця знищених, почала своїми військами обсаджувати. І нехай би то чинили в полку Стародубським, Чернігівським, Ніженським, маючи й замишляючи, з ворожої хитрости, вигадані причини, нібито для оборони від наступу військ Шведських те чинити, але й коло дальніх міст, куди війська Шведські не думають наступати, — заходилися, коли до Полтави два полки з Білгороду скерували. А і з нашими містами те саме зробилось би, якби ми з-за звичайної нашої до Отчизни горливости та їх злому наміренню не запобігли, не тільки від зичливих приятелів тайно попереджені, але й самі те в явних доводах спостерігаючи й знаючи, що нас — Гетьмана, Генеральську Старшину, Полковників і всього Війська Запорозького начало ворожими своїми заходами хотять до рук прибрати й тиранську свою неволю завести, ім'я Війська Запорозького знищити, а козаків на

драгунів і солдатів обернути, народ же український навечно собі порабити. І коли б Господь не допоміг нам від тиранських рук їхніх ухилитися, то напевно той їх замір зловорожий осягли б. Адже не для чого іншого Олександр Меньшіков і кн. Дмитро Михайлович Голіцин з військами своїми до нас поспішали...

Тому і Ваша Милість, як правдивий Отчизни своєї син, не зичили їй крайньої загибелі, знищення й руїни, — берись до однієї з нами всіма згоди та до спільної цієї Отчизни оборони. Старайся всіма заходами, даним тобі Богом розумом та „искусством” користуючись, погодитись у тому з паном полковником Переяславським і Ніженським, будучи певні, що могутність Московська нічого там не зможе Вашій Милості й місту Стародубу зашкодити, бо скоро буде зброєю Королівської Величності шведською загнана в свої межі.

А коли б Ваша Милість до винищення того гарнізону московського, що в Стародубі знаходиться, стільки сили й способу не мала, — тоді радим Вашій Милості звідти вийти й до боку нашого в Батурин з товариством поспішати, щоб не потрапити, з неповітованим жалем нам, у московські руки. Цього Вашої Милости і вдруге пильно жадаючи, пильністю та любов'ю до Отчизни обов'язуючи й наказуючи, йому ж (товариству) зичимо від Господа Бога здоров'я.

З Дигтирувки, Октобрія 30, року 1707.

Вашей Милости зичливий

Іван Мазепа, Гетьман і Кавалер.”*

Легко, аж підтанцювуючи, йдуть коні. Сидір мав буланого жеребця, з яким зміряв уже не одну сотню верстов. Лише про людське око Сидір Вовк із Пісок заскакував у Вітрову Балку, частіше ж далі їздив. А коли й бував у Балці, то не тільки, щоб послухати сліпого кобзаря-дідугана, який колись гостював у Остапа: бачився там Сидір з відпоручниками з гетьманського двору; був уже у важливих справах і на другому березі Дніпра.

Зиркає циганським жвавим оком парубчак на сер-

* „Исторія Малороссіи“ Н. Марковича, т. 4, стор. 217-220.

дюка Сидора Вовка; старий запорожець прикурює собі люльку так, наче він і не на коні, наче вітер не б'є йому в обличчя, не роздуває пещені вуса...

— Надивляйтеся, хлопці! — гукає запорожець до товаришів. — Надивляйтесь! Чудова земля наша, всюди був, а такої не бачив!

І вони зникли за мальовничим пагорбом, під яким уже лягло спати наніч село. Тільки хрест на трибанній дерев'яній церкві ще горів золотом.

ЗУСТРІЧ ВОЛОДАРІВ

Восьмого листопада року Божого 1708 сталася подія, яку так довго й старанно підготовляли з двох сторін. Щоправда, сталася трохи запізно, та чи можна все запланувати? Кажуть же в народі, що „людина плянує, а Бог керує!”

У сяйві молодого, вранішнього сонця, під звуки сурем, гучні удари барабанів та гук тулумбасів над повноводою Десною у Горках зустрілися два володарі: Швеція подала братерську руку Україні!

Карл XII фон Вітельсбах-Ваза, лев Півночі, король Швеції й полководець легендарних остроготів вийшов з похідного шатра й став біля вівтаря, над рікою, в оточенні славних на весь світ каролінців — упродовж дванадцяти років битв і походів тільки смерть зупиняла їх друзів.

Праворуч короля виструнчився гордий канцлер і прем'єміністер граф Піпер, маршал Ренскіольд, полководець піхотних полків генерал Левенгавпт, відважний генерал-майор Карл Роос, командир непереможного ніландського полку Торстенсон; ліворуч півколом стояли: шамбелян Адлерфельд з молитовником в руках, найвищий суддя Максиміліян Бюртемберзький, квартирмайстер генерал Гілленкроок, талановитий тактик полковник Гіллем... За своїм короєм з генеральним штабом наструнко завмерли найкращі шведські полки: упландський, остроготський, далекарльський і відділ трабантів короля в мальовничих уніформах.

У всіх був піднесений, урочистий настрій. Після російських темних ізб та лишавуватих боліт, після сумовитих білоруських пущ шведській армії здавалось, що на Україні вона потрапила в рай.

Карл XII мав поверх бойової уніформи великий шнур ордену Святого Духа; руками, затягненими в дов-

гі білі рукавички, він спирався на тонку шпаду. Легкий осінній вітерець розправляв блакитно-золоті прапори й ворушив кількома пасмами світлого волосся над високим блідим королівським чолом. У погляді Карла XI, не було ні хвилювання, ні особливого зацікавлення: наближалось те, що на вимогу володаря України мало статись два роки тому. А втім, король не думав і про це: він просто чекав того, що мало статись.

Знизу, з берега вже долітав тупіт кінських копит, побрязкування гармат і незнайома, бадьора пісня. Раптом кущі верболозу неначе розступились, і перші козацькі стежі на чорних конях легким алюром наблизились до шведів. З українського боку залунали могутні вигуки „Слава! Слава!”, заграли козацькі сурми, одноокий дід-запорожець в товаристві двох осавулів під'їхав близько до короля з почтом, легко скочив з коня і, вклонившись, передав Карлові XII жіб і сіль на вишитому півоніями рушнику. Король і собі легко вклонився старому воїнові, приймаючи подарунок і відразу передаючи його шамбелянові Адлерфельдові для благословення.

Коли Адлерфельд христив дар, дрібка соли попалась на землю. Сивий запорожець глянув навколо, пригладив оселедця й відійшов набік, ведучи коня, ще мокрого після переправи. Бистре око Карла XII помітило, що сивоусий, відходячи, схилив голову.

Ні думати, ані розпитувати не було коли. Ось розступилися передові козацькі загони з малиновими корогівками на списках, вправно роз'їхавшись набік, і король побачив перед собою зодягнених у костюми версальського зразка Орлика й Войнаровського, що наближалися в товаристві генерального осавула Максимовича й старого полковника Апостола. В їхніх руках на подушечках, вишитих золотом, лежав бунчук і висипана самоцвітами булава — найвища ознака гетьманської влади.

На три кроки за ними йшов гетьман України, ясноведьможний Іван Мазепа.

На поклін групи українських достойників шведсь-

кий штаб відповів поклоном. Карл XII і Мазепа ступили один до одного жвавим рішучим кроком, як наближаються друзі, і по-воляцькому просто потиснули руки. Карл XII не зняв рукавички, вона належала до його уніформи.

„Віват” і „слава” злилися в один гук і потонули в звуках військових оркестр.

Стискаючи правицю козацького гетьмана, король відчув, що ця пешена, в перстнях, але дужа рука — рука полководця й володаря, будівника храмів і поета — не здригнеться і в найчорнішу годину. Одну мить Карл XII вдивлявся в обличчя Мазепи: старе, в зморшках, з довгими, опущеними вниз вусами; але кучеряве, хоч і сиве, волосся, іскристі молоді очі й сама горда постава голови заспокоїли короля.

Так зустрілися життєвий досвід і юначий запал, докладний розрахунок і нестримна відвага, люди неподільної волі. І радісні голоси сурм, і шелест важких прапорів, і вічний шум ріки, і це, не по-осінньому радісне сонце, — все, здавалось, віщувало вікторію!

Але гордий і недовірливий граф Піпер, королівський канцлер і прем'єрміністр, уже ветиг непомітно звернути увагу маршалові Ренскіольдові, що з козацьким гетьманом прибуло надто мало війська. „Що ж цих двітри тисячі на Україну?” — запитав Піпер і заспокоївся лише тоді, коли з-за прибережних гаїв знову залунали удари барабанів, і нові кінні полки гетьмана почали наближатися до місця зустрічі армій.

Загальні приглядання не тривали й кількох хвилин. На знак старшин обох армій військова музика замовкла. Всі погляди були скеровані на гетьмана.

Український гетьман викинув кавалерську стрічку московського ордену св. Андрія під час переправи через Десну. Колись він не без утіхи чіпляв її поверх жупана, приймаючи посланців татарського хана чи турецького паші, яких лякала думка про можливий союз України з Московією. Тепер, коли Рубікон був нарешті перейдений, гетьман кинув ту стрічку в хвилі: вона здалася йому петлею.

Не мав жодних відзнак на синьому кунтуші з коштовного адамашку, поверх якого була накинена широка кармазинова керея. Лише павичеві пера красувалися на гетьманській шапці, та й ту збоку тримав Ломиковський. Зате при боці сяяла рубінами й діамантами інкрустована гетьманська шабля з білим шнурком при червоній із золотом китиці на ручці.

Гетьман узяв у руки булаву й ступив крок, брязнувши срібною острогою. Він окинув поглядом виструнчені війська, що вишикувались двома півколами, і звернувся до Карла XII:

— *Carolus Dei gratia Suecorum Gethorum, Vandalorumque rex, Magnus princeps Finlandiae, Dux Scaniae, Esthoniae, Livoniae, Careliae, Bremae, Verdae, Stetini, Pomeraniae, Cassubiae et Vandabiae.*

— *Ego, Jannes Mazeppa, electus, exercitus Zaporoviensis dux...**

Привітавши короля, гетьман запевнив високого спільника, що Україна не складе зброї, що б там не сталося в майбутньому.

Король з очевидним задоволенням слухав плавну „мову богів”, як тоді любили називати латинську мову.

Прийшла черга відповідати Карлові. Він не змінив ні постави, ані виразу обличчя, лише ясноблакитні очі короля вже горіли блиском переможних битв. Відповідаючи, король Швеції запевнив ясновельможного володаря України гетьмана Мазепу і все його військо та богобоязливий народ український, що Швеція ніколи не складе зброї, доки спільно з лицарським козацтвом московська потуга не буде загнана в її межі.

— Боронімо спільними силами свободу, бо кожна людина народжується для свободи! — закінчив промову король-вояк.

Ордик, який нашвидку перекладав з латини промову

* — Карле, в Божої ласки король шведів, готів, вандалів, великий князь Фінляндії, вождь Скандії, Естонії, Лівонії, Карелії, Бремену, Вердеї, Штетину, Померанії, і Ваудалії.

— Я, Іван Мазепа, вибраний вождь Запорозького Війська...

ву Карла XII для чинів Генеральної Ради, перший вигукнув „віват” шведському королеві. Його підхопили п'ять тисяч грудей козацького війська, що прийшло в Горки із своїм гетьманом. Шведська оркестра заграла военний марш. Все стояло наструнко, лише коні хитали головами, відганяючи крилату напасть, злу й ненаситну восени.

Широким жестом володаря Карл XII запросив гетьмана сісти в фотель, а сам — на здивування старшин обох армій — залишився стояти, спираючись на блискучу чудову шпаду. Чи хотів висловити цим особливу пошану до давньої дружби й похилого віку гетьмана, а чи просто заслухався молодий король, адже Іван Мазепа не даремно і сам писав вірші та знав силу магії слова. Дивувалися й шведські генерали, бож вони найкраще знали, як багато уваги приділяв їх король етикетові навіть під час воєнних походів.

— Наш союз, ваша королівська величносте, залишить Московщину Московщині. Хоч як нині важко гордій Франції, але мені відомо з Версальського двору, що всі симпатії — за нами.

— Я даю королівське слово, — в захопленні промовив Карл XII, який любив усе міряти на широкі масштаби, — що ваша, ясновельможний пане гетьмане, Батьківщина Україна буде з Божою допомогою спільними силами звільнена з московського ярма! — Король промовив ці слова без жадної пози, від усього серця: він ніколи не сумнівався в непереможності своєї армії-героя.

Карл XII взяв із таці, що її тримав збоку трабант, два золочені роги тура, налиті французьким бургундським. Гетьман підвівся.

Вони пили, схрестивши погляди, повні відданости й рішучости, як люди, що знають ціну доповнення один одного.

Знову з десятків тисяч грудей пролунало „слава” й „віват”, козаки почали на знак радости бити з пістолів, але старшина негайно припинила стрілянину: ворог уже напевно шукав слідів за Десною.

Король і гетьман сіли в крісла й поринули в розмову.

Командири шведських і українських військ відводили частини на околиці Горок, на квартири, до твердого ложа й щедрої чарки іскристого вина та золотавого меду.

Під могутніми липами, за довгим столом, накритим зеленим, генеральний писар Пилип Орлик, міністер зовнішніх справ Української козацької держави, знайомив, удавшись до французької мови, шведських достойників і генералів з українською старшиною.

Сивий Мазепа зачарував молодого Карла XII красномовністю й ерудицією. Свою розповідь гетьман прикрашував то цитатами з латинських чи грецьких письменників і поетів, то французькою приповідкою, то влучним сатирично-гумористичним українським народнім висловом, що його вмів добре перекласти латинською мовою.

Обидва володарі любили молодь. Коли заговорили про поповнення армій, Мазепа зацитував Цицерона: „Найбільший і найкращий подарунок, що його можемо дати державі — це освічена й вихована молодь.”

Карл XII потер долонею чоло: молодь Швеції ще мусіла міняти шкільні лави на кавалерійські сідла. Забувши про вимоги етикетки, молодий король кілька разів відкинув рукою з чола пасмо волосся, шпаду поставив межі колін і так, злегка нагнувшись, слухав одного з кращик оповідачів, якого будь-де зутрічав.

— Ваша величносте! — вів гетьман. — Турецький паша з Очакова недавно прохав мене поінформувати його про вашої величності Уплярдський полк — „серце Швеції” — та про його озброєння. Хоч невірний, а хоче повчитися в християн...

— Бачите там, пане гетьмане, знамена з яблуком і хрестом угорі? — Карл XII показав поглядом на знамена, що повівали біля великого будинка за групою лип. — Там стоїть той найкращий полк, справді — „серце Швеції”! — В думці король дивувався, що гетьман

поінформований навіть про такі подробиці в неофіційній назві полку.

Аж тепер король помітив, що за зеленим столом достойники обох держав чекають на своїх володарів. Карла й Мазепу зустріли тостом за їх здоров'я й непереможність спільної зброї. Розпочався бенкет, що з малими перервами тривав кілька днів. Карл XII хотів гідно відсвяткувати зустріч, яка принесла його пошарпанним військам велику допомогу, нехай не військову, так моральну: тепер шведи знали, що відважний козацький народ з ними, у спільній лаві проти московського тирана.

Під час бенкету Орлик, Войнаровський і шведський славист Сольтан були по черезно перекладачами численних радісних тостів і збуджених промов. Однак, маршал Ренскіольд, що міркував простолінійно, як і належить військовикові, не поділяв загальної радості. Цього разу він звернув увагу графа Піпера й полковника Гіллема, що все таки з гетьманом України прийшло не більше, як п'ять-шість тисяч війська. „Чи не надто мало до наших тридцяти тисяч?” — півголосом запитав маршал сусіда полковника Гіллема. Граф Піпер почув розмову і, вибачившись за навмисне підслухування, півголосом заважив:

— Дорогий маршале, ці п'ять тисяч важливіші за десять польських, бо вони знають місцевість, і народ України їм вірить. На Україні в містах залишилося тільки чотири полковники: решта всі — тут.

— Я не особливо вірю, графе, — задумано відповів Ренскіольд, — в те, що пошарпана Польща зможе прислати нам важливу підмогу...

— Ні, я не про нещасливу Польщу... Козаки — природні наші союзники, а їх так мало тут. Наші війська поводяться, як належить лицарям.

— Але дозвольте, пане маршале, — (несподівано граф Піпер — прем'єрміністер Швеції, завжди обережний у висловах, почав обороняти гетьмана), — ніхто з нас, крім пана Сольтана, не розуміє навіть мови цього

народу. Знаю з описів Ріко, що козаки не дуже люблять своїх володарів. А все ж гетьман Мазепа справляє вражіння людини, якій судилося йти на чолі свого народу. Чи пан маршал, мій дорогий приятель, уявляє собі, що означає для Петра перехід на нашу сторону бодай п'я-тьох українців з гетьманом, не те, що п'яти тисяч?

Все таки маршал не був задоволений. Він припинив розмову, вдаючи, що слухає наступного промовця, а в голові снував думки про те, як же вояки двох армій будуть розуміти накази? Чи було відомо їх величності про старий вік українського гетьмана? Чи можна вірити в народ, який для вирішальної битви вислав тільки п'ять тисяч кіннотників?

Граф Піпер, який сидів напроти сивого полковника Апостола, сильної будови лицаря, з розумним і допитливим поглядом, підніс свого келеха й повільно пив, вдивляючись в лице козацького полковника. Апостол підніс і собі келеха з міцним медом і, привітно усміхнувшись, швидко випив до дна.

Після кількох тостів маршал Ренскіольд був змушений відмовитися від напоїв і взявся до страви. Він посміхнувся до полковника Апостола й очевидячки дивувався, як то стара людина може стільки випити й не п'яніти.

Серед столу, сидячи поряд, король і гетьман пили бургундське, обопільно радіючи зустрічі.

Вже місяць викотився з-за крислатих лип, посріблив сиві кучері гетьмана, ще більше побілів дитячо-ніжне обличчя короля, додав тисячі іскор винам і медам, позолотив зброю; вже тремке світло смолоскипів перебігало по стомлених обличчях бенкетарів, — а король і гетьман все ще не відпускали гостей: вони обоє були в полоні зустрічі друзів, що раптово відкрили себе, зблизились за кілька хвилин — на все життя...

Кількаденний бенкет переривався лише короткими нарадами спільного шведсько - українського військового штабу, що носили радше характер ближчого ознайомлення людей між собою, ніж характер воєнних нарад.

Карл XII хотів дати війську змогу відпочити, гетьман, захоплений блискучим розумом і рішучістю короля, — не наглив: „Навіть шведський король потребує передиху”.

В той час підофіцер Ерік Люндквіст, мовчазливий син засніженої Далеккарлії, стояв на варті із своїм регіментом на другому березі темніючої від перших холодів Десни. При ньому були двоє козаків з гетьманського війська. Один — сердюк з другої сотні особистої варті гетьмана України, — в червоному кунтуші і в жовтих сап'янових чоботях, навіть не намагався порозумітись із шведами. Він упродовж довгих годин ось уже три дні не злавив з коня, об'їздив прибережні лозняки, а повернувшись — мовчав. Другий — простий козак у синьому жупані, з високою смушевою шапкою на голові, замаяною червоним шличком, — був протилежністю свого товариша. Він, лукаво примружуючи очі, часто весело й широко сміявся, коли швед не міг зрозуміти його знаків; то намагався вчити їх пугукати по-запорозькому, то малював кінцем шаблі на піску якесь страховище на тоненьких ніжках і примовляв: „Оце, хлопці, така вам Московщина — сила велика, а підставка слабенька!” Цього шведи відразу полюбили, і коли б не суворий наказ бути напоготові, увесь регімент напевно розважався б із цим веселим круглотилицем, опецькуватим козаком.

На здивування групи шведів отой говіркий жартівник раптом урвав мову й припав щокою до вогкого прибережного піску. Всі вмовкли. Тільки ріка шуміла.

Ще кілька секунд, і молодий козак випроставсь, показав підофіцерові Люндквістові спочатку на коня, потім ген кудись, в далечінь: наближається група вершників!

З-за верболозу швидкою ходою ішов сердюк. З того, що він вів коня за собою, можна легко було догадатися, що й він почув далекі кінські копита.

Півголосом заграв шведський ріжок, подаючи знак прибережним охоронним загонам приготуватись. Люнд-

квіст наказав сигнальникові передати вістку на той берег Десни. Світяяр навів круглу металеву платівку на сонце й швидко почав вимахувати поперед неї рукою. З того боку обізвався другий світяяр, і між ними розпочалася коротка розмова наказів. Шведи відвели коней в кущі й залягли в розстрільню, нашвидку маскуючися бадиллям і галузками. Підофіцер Ерік Люндквіст наказав підпустити невідомих якнайближче і стріляти тільки в московських солдатів.

На тому березі Десни зарухалися люди. З'явився полковник Торстенсон, якого сотні несли з козаками варту, в супроводі полковника Мокієвського; з намету короля покликали перекладача Сольтана. Далеко в полях ніде не було видко слідів куряви, отже наближалася незначна група. Тому про неї навіть не попередили короля й гетьмана, зайнятих із маршалом Ренскіюльдом розглядом голляндської мапи території Східньої Європи. Все таки полковник Торстенсон наказав гармашам приготувати три гармати, а завбачливий Мокієвський підвів сьому козацьку сотню до самого берега, щоб при потребі негайно перекинути її на той бік.

Покинувши мапу, гетьман і король сіли за столик із шахами. Маршал Ренскіюльд робив позначки в своєму записнику. На шахівниці пішаки й коні пішли в наступ з обох сторін. Гетьман жартував:

— Знаю, ваша величносте, що наші сили нерівні... Але в Батурині ми маємо ще п'ять тисяч війська добірного, зерно-в-зерно, кілька десятків гармат і полковника Чечеля, від якого втікає й сама смерть. Я вірю, що Запоріжжя приєднається до нас, і вже роблю відповідні заходи, бо „Hannibal ad portas”.*

— Дорогий гетьмане, наші сили — рівні, бо маємо спільного ворога, — відповів Карл XII, розстібаючи олив'яного гудзика на френчі біля шиї. Король глянув на свого шахового „ворога” і, по-юнацькому радісно ус-

* Ганнібал перед верітками.

міжнувшись, — додав: — Я з дитинства люблю шахи, походи...

— І перемоги, що їх число вже забула ваша величність, — докинув Мазепа, всміхаючись і собі. За цих кілька днів вони стали великими приятелями, розуміли з півслова жарти, натяки й думки. Ясні очі короля сяяли щасливим блиском. Після десяти років часом виснажливих маршів, після боїв, після ще важчих перетрактатів із ворохобними польськими вельможами, після голоду під час невдалого смоленського походу (коли король і військо харчувалися тільки вівсянкою), нарешті він, володар Швеції і вождь найкращої в світі армії, може відпочити в товаристві людини, що заповонила його державного розмаху умом, блискучими знаннями, докладною орієнтацією в європейських справах. Це тому Карл XII ніяк не хотів відгукнутись на натяк козацького гетьмана, зроблений учора, що вже час кінчати свято зустрічі, бо Петро I знає ціну часу. І тому так невчасно й недоречно вартувий повідомив про прихід полковника Мокієвського.

Полковник жив у ці дні в відчутті провини: його полк москалі зуміли хитрими й підступними заходами затримати в Києві! Полковник увійшов у намет, такий високий, що нагадував церковну дзвіницю, вклонився двічі, блискаючи голеним черепом з ледь посивілим оселедцем:

— Чолом тобі, ясновельможний гетьмане! Чолом, ваша королівська милосте! Дозвольте доповісти, що з того боку Десни наближається якийсь кінний загін, значно більший, ніж ми спочатку гадали.

Коли Мазепа переклав, король повільним рухом, з виразом невдоволеного потурбованого пана, застібнув гудзика на френчі.

— Скільки їх, пане полковнику? На слух? — звернувся гетьман. — Будьте обережні, то можуть бути заporожці!

— Може сотня-дві, ще вальто далеко. Я послав розвідувачів.

Почувши від гетьмана, що вершників лише якась сотня-дві, Карл XII взявся за туру:

— Прохаю вас перекласти полковникові Мокієвські, — звернувся король до гетьмана, — що по той бік річки стоїть регімент Люндквіста: він сам спинить і три сотні. Привести полонених.

Король запросив Мазепу продовжувати гру, і сам уже схилився над шахівницею, на якій прапор перемоги не хилився ще ні до кого, — аж рушничні й пістольні сальви роздерли намета, вриваючись непроханими гостями з далекого, того берега! За ними вдарили кілька гармат, і було в раптовій тиші чути, як, тонко й сердито виючи, помчали ядра в далечінь. Всі троє вийшли з намету; королівські сурмачі сповістили про появу короля й гетьмана.

Небо, не по-осінньому чисте й лагідне, здавалося тільки побільшенням намету, з якого щойно вийшли, намету з блакитного китайського шовку. Було аж дивно, що в це спокійне, лагідне надвечір'я можуть лунати постріли, полохаючи чорні зграї галок, хтось мусить умерти.

І без далековида вже було видно, як полями в напрямі до ріки мчали групи вершників. Деякі відбилися і щосили гнали коней, інші тримались гурту. Здалеку за ними раптом викотилась рухлива підкова — лава московських драгунів, за нею ще одна, і знову, — мов ковані копита велетенського невидимого коня!

Полковник Торстенсон звернувся до короля з проханням дозволити вдарити по тих ворожих підковах з гармат. Карл XII передав трубку гетьманові і коли той запевнив, що це таки драгуни, махнув рукою. Гармати заревли знову, стовпи диму й куряви злетіли над московськими лавами, але кілька гранат розірвалися попереду, між ними, що втікали!

— Пане гетьмане, прохаю тебе перекласти Торстенсонові, що передні — це втікачі до нас! — благально гукнув Мокієвський.

Карл XII зрозумів з інтонації прохання козацького

полковника й негайно послав вістуна до Торстенсона. Гармати вдарили втретє, але цього разу більшість із них сягнули занадто далеко. Тільки остання лава драгунів раптом розломилась навпід, було видно, як падали коні, перекидаючи верхівців через голови.

Козацька сотня, перепливши Десну, шикувалась на тому березі для наступу. Важко озброєний охоронний загін Еріка Люндквіста помчав на ліве крило.

Карл XII і гетьман мовчки спостерігали, як загорався смолоскип бою.

Тонкі, нервові ніздрі короля роздувались. уста були напівіронічно стиснені: ще шістнадцятирічним він мав більші сутички й вигравав!

До цього берега вплав наближались кілька чоловіків, тримаючись за гриви коней. На них ніхто не звертав уваги, хібащо сердюки з гетьманської охорони, частина яких залягла півколом поперед гетьмана й короля.

Бій догорів, не розгорівшись. Висунені наперед, в густих кущах приховані вояки регіменту підofiцера Люндквіста зустріли першу лаву драгунів таким дружним залпом, що із сотні вершників назад устигли вернутись лише кілька десятків. Вони врізалися в свою другу лаву, сталося замішання, яке відразу ж використала козацька сотня і кинулася вперед, щоб не випустити звідси живцем ні одного. З лівого флангу загін шведів спішився серед поля, став на коліно і з далекобійних рушниць наздоганяв тих, що втікали.

При самому березі шведи оточили групу втікачів, між якими різко виділялись кілька селянських свит. На високому коні сиділа жінка, тримаючи поперед себе колюску — свій єдиний і найбільший скарб.

Ніхто з достойників не звернув уваги на плавця, що допливав до берега. Король і гетьман пішли до будинка, прикрашеного на стіні гетьманським гербом, на якому зблились півмісяць і багатораменна зірка. За ними на нараду поспішили викликані Левенгафт, Апостол і Сольтан.

Король поставив у куток шпаду і, подякувавши за

гетьманове запрошення сісти, сказав, стоячи біля столу:

— Панове старшини, завтра о восьмій я скликаю военну раду. Збірний штаб обох військ. Прохаю вас, пане гетьмане, прибути до мене вже о сьомій, щоб ми могли заздалегідь поговорити. Сьогодні о десятій, панове старшини, дайте наказа військам приготуватись до переправи. Ваші понтонери, генерале, цієї ночі налагодять переправу через Десну. Годину переправи повідомлю завтра.

Віддавши честь, старшини вийшли.

— Приведіть полоненого, — наказав гетьман сердюкам. — Подай нам токайського, але швидко!

Король не без цікавості оглядав хату, звичайну українську селянську хату, з її півниками над челюстями печі, дерев'яними голубами на ниточках, з хрестами, випаленими на сволиці, й іконами в рушниках. Лише глиняна долівка була заслана перським блідувато-зеленим килимом та на стінах сердюки почепили для краси золочену збрю Мазепи.

— Так, це не Московія, милий приятелю, пане гетьмане, не Московія... — задумано промовив Карл XII.

— Як жаль, що не було змоги зустрітись два роки тому! — з щирим жалем сказав Мазеца і, спам'ятавшись, переклав здивованому королеві латинською мовою. Вираз здивування на обличчі Карла зник. Король задумавсь. — *Periculum in mora*,* — ледве чув голос гетьмана, заглибившись у власні думки.

Саме тоді сердюк доповів, що привели першого з того боку.

Стрункий і гарний з виду, хоч і мокрий з голови до ніг, зодягнений у селянський одяг перед володарями став наш давній приятель Сидір Вовк, козак сердюцької сотні!

Чи не пізнавши гетьмана і не зауваживши шведської уніформи короля, чи ще не отямившись після гонитви й шаленої втечі, — Сидір Вовк підійшов до столу й охриплим втомленим голосом тихо сказав:

* „Небезпека у зволіканні“.

— Панове старшини — Батури горить. Немає вже Батурина...

Карл XII незрозуміло глянув на Маєпу.

У гетьмана нервово сіпнулась щока. Обличчя його посіріло, як сіріє чиста вода від раптового удару вітру.

ШВЕДИ В ПИСАРІВЦІ

...І зажили Гармаші новим життям, повним праці, турбот і радості. Щонеділі всі вчотирьох їздили до церкви, молились довго й урочисто, щедро на церкву дарували, — не знали, як і подякувати Господеві за велике щастя. Калина ввійшла у їхню хату, мов сонце, осяяла кожного, допомогла кожному, за Остапом ходила, як тільки в казках розповідають. І він платив своїй руській красуні такою любов'ю, якою любив ще хіба святу землю.

Поважного і спокійного Остапа й раніше не дуже тягло із свого привітного хутора, а тепер він неначе й зовсім відцурався світу: був щасливий дружиною й радистію батьків. Зате до Гармашів почали люди навідуватися, в неділю, звичайно. Все село поважало цю міцну хліборобську родину, що глибше за могутнього дуба запустила коріння в рідну землю, споконвіку приходячи і відходячи в неї. Кілька парубків, котрі були за бояр на Остаповому весіллі, кілька дівчат-дружок заходили чи приїздили на хутір поговоритс, ба — повчитись у Остапа, бо всі знали, що він грамотний.

Тепер, коли пізня осінь почала оббивати останні листки на посмутнілих деревах, до Гармашів часто навідувалися знайомі з села, і не раз Остап залюбки читав „Патерика” або „Житіє святих”. Слухали, затаївши подих, як то на пустелях і між диким звіром мучилися праведники за віру християнську; важко зідхали старші, а молода дружина, почастивавши гостей, сиділа біля матері на тапчані, випростана, рівна, як тополінка, і осяяними щастям блакитними очима вдивлялась на свого голуба, на своє сонце, свою любов, свою радість, свою силу.

Нікому і в голову не приходило, що оцим читанням та розмовами цікавляться в селі двоє, які ні разу на ху-

торі й не бували: вдова Мелашка і пан писар Іваненко-Деригуз.

Звідки ж він так поспішає легенькою бричкою, в чудному міському капелюсі з пір'їною, закутавшись у дубленого кожуха? Бричка підскакує на захолодій землі, пан писар, ледве вистромивши з високого ковніра гострого носа в окулярах, кидає праворуч і ліворуч самими очицями. Він нарікає на захолоде груддя, йому важко рівно всидіти...

А поспішає писар повз Гармашів хутір додому (трое їхали тоді до Гармашів, та на лихо й зустріли його!), у свій палац на околиці Писарівки. Поспішає здалеку, де вже пропала гетьманська влада, як її корова язиком злизала! Була — і нема! Нестало, повіялась... Ні, не даремно в пана писаря велика голова з іще більшою лисиною! Пристав до великого государя Петра I, перемоги чії щодалі, то голосніші, — і не помиливсь. Вже й так грошей вдома нараховано на п'ятьох писарів з писарівнами, а скільки ж їх буде, як царська сила остаточ-но зітре шведа й Мазепу?!

Дійсно, пан писар був уже всім забезпечений. І, здавалося, не варто було б йому ще поглядати праворуч і ліворуч. Та де там! Саме на цьому сучку й тримається його служба новій владі, що в списаних донесеннях шукає точних даних, прізвищ, дат... О, це не гетьманська влада, яка вірила на слово! Але в душі своїй, у її рештках, Іваненко-Деригуз не цікавився по-справжньому жодною владою: „Гроші не смердять”, — шепотів він не раз, пригадуючи ще з часів школи чийсь крилатий вислів.

Старенька пані писарева має вже — замість Калини — аж двох прислужників у їхній господі. Вона й не передчуває, що можливо її борзо вчений муж скоро вийде з писарської „корпорації” та стане великим начальством на Полтавщині, а може й ширше! Нічого вона не знає, лише часом дивується, що й людей у них мало бувне з проханнями, а грошей розвелось, хоч куди! Раніше муж пояснював, що це з Батурина, а після чутки, що

гетьман Іван Мазепа поєднав свої війська з шведськими, — просто наказав мовчати.

Підскакує на холодному осінньому шляху бричка пана писаря, заприймає він кілька голів у вікні Гармашевої хати; вдав, що й не помітив трьох пішоходців-молодиків, які напевно йшли на Гармашів хутір... О, пан писар зумів би припинити всі оті „чтенія“ Остапові! Але не тепер, нехай собі збираються, хай той Остап радить людям до пори, до часу, заки пан писар усіх їх під шнурочок спише...

Везе пан писар глибоко у бричці в сіно загорнений капшук із лапатими царськими асигнаціями за останнє „ізвещеніє“ про те, що Сидір Вовк зник із села. Люди кажуть, буцім то подався до Мазепи; а в старого Вовка часто якісь непевні перехожі ночують: зовні ніби старі й скалічені, а йде, наче козак! Написав пан писар і про сотень зо дві запорожців, які промчали вчвал повз село, тримаючи шлях на північ, до Десни... Та кількома слівцями туманними і про Остапа Гармаша згадав, за яким „пильно й востро“ наглядатиме...

Саме тому пан писар виявив аж таку увагу до солон'яної вдови Мслашки, вітряк якої весело й безтурботно махав собі крилами за пів верстви від садиби Деригуза. Не раз пан писар, повз її хату проходячи, на всякий випадок привітався ще й уклонився, — може згодиться. Пан писар нічого не різав, наперед не відміряючи.

Мелашка бачила із свого вітряка, як пострибала по грудді жовта бричка пана писаря, пострибала додому, у свої палаци та розкоші. Правда, Мелашка того писаря дуже не любила, в думці жабою звала — не палатів їй було треба! А хлопців у селі меншало: одних ще гетьман устиг забрати, Вовків син повіз із собою кілька, а тепер самі кудись втікати почали! Не знаходила вдова собі пари, на Остапа важкий жаль мала... Кілька сватались, та вже надто старі, якісь неоковирні: як з нелюбом жити — так краще втопитись!

Отак котилось життя серед безмежної рівнини; хвилі європейської бурі ледь-ледь сюди докочувались.

розбивались об високі мальовані пороги, об хати, об-
ставлені на зиму кукурудзинням та різним бадиллям, зб
підсліпуваті, більматі віконця.

Але того вечора летіла на Писарівку й Гармашів
хутір особлива, висока хвіля! Мелашка вже замкнула
вітряка із своїм помічником-дідком, прив'язала на вся-
кий випадок крила та збиралася йти додому, як здале-
ку побачила великий військовий загін, що мчав доро-
гою на Писарівку!

— Дідусю! А гляньте, що воно?!

— Пшоно?.. — ласкаво обізвався дідусь. — Пшо-
но?..

— Ба ж ні, діду... Ну й глухий же... Он, бачите?

— Мати Божа, Царице Небесна! — захристився ді-
дусь, побачивши, як від Вітрової Балки, звиваючись
вужем, мчала сюди довга колона кінноти.

— Тікаймо в млин, дочко! — вигукнув дідусь і,
христячись, подався був до східців, але Мелашка, яку
завжди вабило все нове, схопила дідуся за суху руку й
повела на дорогу. Дідусь спочатку смішно впирався,
присідав, доторкуючись світою до землі, а потім під-
дався й покірно йшов за молодицею. Вони трохи не дій-
шли до битого шляху, як колона галопом пролетіла
повз них: коні низькі, присадкуваті, відразу видно, що
не з цих країв! А вершники — на них страшно глянути:
у якихось трикутних шалках, у зелених короткополич
шинелях; у декого на грудях не лише рушниця, а й ко-
льорові широкі стрічки; на чоботях бискали довгі ост-
роги, хоча верхівці й не тисли ними коней, а скакали,
якось дивно розставивши ноги. Їх було з добрих півто-
ри сотні; в останніх на довгих списах майоріли кольо-
рові прапорці.

Ніхто з колони не глянув на завмерлих з подиву
Мелашку й дідуся. Тепер уже дідусь, нервово кліпаючи
світлимися віями, потяг Мелашку в село. Він був старий,
але міцний, мов той горіх, з єдиною вадою — не доче-
вав. Підтюпцем подалися вони шляхом, дивуючись і не

знаючи, яка ж це армія пройшла і чого це вона саме на Піски?

— Скоріш, скоріш, дочко, а то вони візьмуть та й поїдуть!

— Ви ж боялись, дідусю, а тепер — скоріш!

— Та злякався зразу, — виправдувався дідок. — Воно кожному страшно, як армія... Тільки яка ж це? Наче не козаки!

— Мабуть це шведи!

— Як, як? — не дочув знову старий. — З медом? Мед!.. І що ти таке верзеш, Мелашко! От баба, зразу тобі й злякалась!..

Отак перемовляючись, вони добігли до села й за закутом обставленої клунями вулиці вражено зупинились: до сотні низькорослих, міцної будови осідланих коників стояли на вулиці, поприв'язувані до тину; за ними далі грала сурма і вояки невідомої армії поспішно шикувались у лави по троє.

— Мелашечко, втікаймо! Це вже мабуть Москва! — зашипів дідусь і несподівано сильно здавив руку молодиці.

— Тихо, діду, ходім у Зінченкову хату, звідти й подивимось! — Мелашці й справді стало лячно. Раптом вона запримітила, що в проділці між кіньми й вояками стояли у формі малих куренів рушниці, цівками одна до одної, як ставлять триніжки на кашу. — Та чого ми будем ховатись? — осміліла вдова. Ходімо до них, діду! Он уже й люди... Бачте, он ідуть із тієї хати?

— Будуть в'язати?! — не дочув старий і смішно присів, доторкаючись свиткою до захололої землі.

— Ідіть уже додому, діду! — не витримала Мелашка, що її очі горіли цікавістю. Але дід тримався біля неї, боячись іти додому насамоті. Його турбувало, яка це армія? Козаків і запорожців любив, але щось ці не були до них подібні. „Чого доброго, будуть в'язати...” — шепотів він про себе і, йдучи слідом за Мелашкою, дрібно христівся.

Так вони наблизились до рівної шеренги вояків у

дивних одностроях. Їхній старший щось скомандував, вигукнув — і лави раптом розсипались, розпались. Мелашка з дідусем опинились між шведами!

Старший, з відзнаками — це був підофіцер армії його королівської величності Ерік Люндквіст, — підійшов до тубільців і привітався знаком руки, не скидаючи дивної трикутної шапки.

Хоч як злякалась Мелашка, все ж низько вклонилась і привітно посміхнулась; за нею вклонився й дідусь.

— Jag är svensk,* — показуючи на себе, говорив офіцер. — Гетьман Мазепа, козак — і свенск..

— Це шведи, дідусю! — звернулась Мелашка до старого, не знаючи, боятись їй чи радіти.

Швед, помітивши замішання жінки, засміявся, покрутив головою. Потім вийняв якусь невеличку срібну монетку і простягнув Мелашці, показуючи, що хоче пити. Мелашка не взяла грошей. За хвилину вона вже була знову тут із глечиком молока від Зінченків. Офіцер не брав молока, доки молодиця не наважилася взяти гроші. Дідусь загубивсь у натовпі односельчан і шведських вояків.

Місяць вплив із-за церковної бані, відблискував на палахах і шаблях кавалеристів, золотив гудзики їхніх штивних уніформ. Голова села говорив із шведським вояком по-польському. Це був єдиний перекладач у Еріка Люндквіста, в частині, що знищила московську залогоу за Вітровою Балкою і перед поверненням назад мусіла підкріпитись та взяти з собою когось, хто б показав переправу через Сулу. Ерік Люндквіст мав із собою двох козаків, обое склали голови в бою, їх поховали серед поля, поставивши над нашвидку насипаними могилами козацькі шаблі, глибоко ввіткнуті в землю.

— Так он вони які, голубчики! — б'гав у натовпі дідусь і радісно говорив ці слова кожному, сильно переживаючи пригоду. — Вони платять за все, платять

* — Я швед.

грошима срібними й мідними! Продавайте, люди добрі, хто що може, бо це гарні люди!

На здивування Люндквіста, голова села відмовився оголосити, що шведи хочуть купити хліба, м'яса й масла. Воно не треба було вже й оголошувати, бо торгівля пішла сама собою, а все ж шведський офіцер не міг вийти з дива. Однак він був вдячний голові за провідника, високого гарного парубка, який мав перевести загін убрід через холодну Сулу.

Парубка раптово спинив пан писар Іваненко-Деригуз, що виріс тут, як з-під землі. Він учепився сухою рукою за полу свитки і, смикнувши її непомітно, просичав: „Ти краще б дома посидів, лайдаче, аніж у военні діла непрошено лізти...” — і швиденько подався між люди. Парубок, якому давно кортіло покозакувати, сплюнув йому вслід і, сміючись до Люндквіста, показав на свій ремінь. Підофіцер Ерік Люндквіст зрозумів жест, витяг свого пістоль і подав парубкові. Хлопець метнувся рукою в кишеню, мабуть хотів заплатити, але швед спинив, відмовно похитав головою й показав на свій другий пістоль. Він упізнав Мелашку, яка стояла побіч і палаючими від захоплення подією темними очима дивилась на цю картину.

— Mjölken smakar gott! * Гуд млеко, — сказав він.

— Молоко!.. Смакує! — Мелашка розсміялась веселим, розкотистим сміхом. — Молоко! Не забув! Я йому молока принесла!.. — Її очі сипали веселі жаринки, а хиткий вогонь смолоскипів осявав гарне повне обличчя, засмагле від літнього сонця. Мелашка привітно сміялась до обох — шведа й парубка, поєднаних віднині долею однієї зброї. Офіцер ще раз кинув синій, дитячий погляд на жінку, ще раз подякував їй і пішов.

А через хвилину, коли знечев'я поцілована парубком Мелашка мало не зомліла, заграла довго й жалібно сурма, військо кинулось до коней. Спереду колони, поруч із Еріком Люндквістом, гарцював на білому в яблу-

* — Молоко дуже смачне.

ках коні гарний парубок, махаючи сивою шапкою до народу, прощаючись із рідним селом, наче знав, що ніколи вже сюди з-за річки Сули не повернеться. До стремен його коня припала горлицею мати, обіймала сина за ноги, благала залишитись, рятувала свою втіху, свою підмогу... Перегнувся син з коня, поцілував у чоло свою рідну; батько підійшов важким, твердим кроком:

— Бувай, сину! Не барис!

— Не забарюсь, тату! Подивись, яка армія, а як ще наші запорожці прийдуть!..

— Вовченкові поклонися, а як гетьмана колись побачиш, скажи, що ми за нього Бога молимо, що...

Та не встиг скінчити батько, як знову заграли сурми, цього разу голосно й войовниче, пролунала команда, коні рвонули, і за хвилину натовп селян залишився сам на вулиці, залитій місячним сяйвом, посрібленій першими приморозками близької зими.

— От народ гарний! — не приховувала свого захоплення розчервоніла від хвилювання Мелашка. Дідусь, який нарешті знайшов її, голосно докинув і свої міркування:

— Справді, люди, гарний народ! Якщо вони такі — значить москалі поганкуваті, бо чого б же вони один з одним воювали?

Повз їхню групу пройша, плачучи, закутана в чорний шаль жінка. Чоловік вів її під руку, мовчав. Вони провели свого сина і Бог знає, чи побачать. За ними йшов, низько схиливши голову, немов у жалобі, пан писар Іваненко-Деригуз, кутаючись у картатий жупанець. Провів їх, ідучи за ними, майже додому, а не почувши й слова, пан писар швидко повернувся до натовпу. Голова села привітався до писаря і прохав людей розходитись...

Дідусь, побачивши у людей шведські гроші за харчі, остаточно став на сторону шведів. Хоча він ніколи не бачив ні живого, ні мертвого москаля й на очі, старий тонким дискантом виголошував цілу промову, мовляв, москалі всі живуть у лісах, їдять, — кажуть, — всяку всячину, взагалі народ дикуватий, так що, — тут дідусь

переходив на шепіт, — „Добре ясновельможний зробив, що із шведами до спілки став”...

Люди любили дідусеві жарти, але тепер ніхто не відзивався на його мову: всі, навіть безжурна Мелашка з пекучим поцілунком парубковим на устах, відчули, що й сюди, в Писарівку, скоро долетить воєнна буря, що не кінчається Україна на їхньому тихому селі, що мабуть не даремно голова грізним голосом наказує розійтись усім по своїх хатах та ще й не рипатись...

Розійшлись, але довго світилися вікна в ту ніч, припишклу, задуману. Залите місячним сяйвом припишккле село лежало в тиші, неначе на дні океану. Десь угорі, поверх котилися нові хвилі великої бурі.

Повідомлений товаришами Остап заспокоював дружину, що ніколи її не покине, ані батьків на старість, що б там не сталось; а все таки шкодував, що не побачив шведів, бодай які вони люди? Це ж із іншої далекої землі, з такої далекої, про яку не пишуть навіть у книгах!

Вранці, напоївши худобу, Остап осідлав кримсько-го скакуна, „щоб не застоювався”, і вітром погнав у Писарівку. В корчмі, до якої вже стільки не заглядав, він довідався від наляканого подіями Гершка, що сьогодні, ледь показалось сонце, у селі були й інші гості: роз'їзд московських драгунів. Допитували про щось голову села, „ще й били його, окаянні”, і, зв'язавши руки, забрали його та старого Вовка, теж зв'язаного, з собою!

Гершко, вічно заклопотаний своїми гешефтами, в незмінній ярмулці на побілілій голові, здався сьогодні Остапові іншою людиною: він турбувався не лише за свій шинок, а й за долю громади, бо — „ой-вей, знаєте, панку Остапе, Москва нічого не дарте, але бере все, що зможе!”

У шинку було порожньо й напівтемно. Небо крили сивуваті хмари, мабуть наповнені снігом.

— Ой, знаєте, пане Остапку, я мабуть продам цей шинок та пересунусь із Сурою ближче до села. Бо це лише перші рахунки, а балянс буде пізніше... Ніхто не

знає, за ким піде Польща, пане Остапку, а як піде з Московою й розділять Україну?..

Остап, коротко підстрижений Калиною „під макітру”, сидів за кривоногим столиком поруч господаря шинку, схилив гарну голову й думав, слухав мовчки. Гершко не боявся йому звіритись, бо знав віддавна Гармашів, а колись навіть позичав у старого Гармаша грошей на відбудову після погорілля.. Гершко відчув себе раптово, що опинився в жадливій порожнечі, що все його „пiтейное заведеніє” не сьогодні-завтра може піти з димом від будь-чийого сірника. Він побоювався за високі відсотки, які брав за позички ще рік тому, хоча тепер дуже поступився. Побоювався за свою Суру, молодшу на дванадцять років і ще таку привабливу для невибагливої солдатні. Шинкар закопав гроші, але й це не втішало його — людину без свого народу, без опори на випадок лиха.

— І, я так скажу, паночку Остапе, що коли війна, ніхто тоді не любить грамотних, ніяка сторона. І ви краще б не збирались на хуторі читати... Бо вам можуть і за „Біблію” ярличка приклеїти, а пощо воно це? Прийдуть, експропріюють — і навіщо вам це?

— Що це, Гершку, експроп?.. — збився Остап.

— О, це складне слово, але дуже простий зміст: прийде будь-яка сторона і, наприклад, забере без нічого ваші кримські коні!

— О, ні, Гершку, є влада!

— На війні кожний солдат — це влада, паночку!

— Ні, Гершку, тут земля гетьмана і влада гетьмана.

— Ой-вей, пане Остапку! Ви книжки читаете, но, проше я вас, все це не так! Все це не так! Прийдуть — пропала вся праця!..

Остап не допив чарки, підвівся. Якось поважчав ще більше, груди під вишиванкою заходили:

— Спасибі за раду, Гершку! Берітимось, приховаю, що можна.

— Жіночку свою теж бережіть, Остапчику, бо, проше я вас, вона ж у вас, як та зіронька! А батькам

мій поклін передайте, і від Сури, яка нездужає чогось, і від мене. І як будемо разом, паночку Остапе, то може ще якось будем... А допийте вашу чарку, і не лишайте на сльози!

І хоча Остап заплатив за одну, Гершко долив чарку, а на прощання подививсь на Остапа вперше так жалісно й тривожно, немов він сам — не господар оцієї корчми, а випадковий проїжджий, який не знає, куди ж їхати далі?

— Так це певно, що старого Вовка забрали? — перепитав Остап на порозі.

— І голову! Пов'язали їх москвини, як худобу! Бідний старий, це мабуть за синка взяли, — широко бідкався Гершко, який в час лихоліття почав відчувати себе не чужим оцим добрим, простим, щирим людям, що знали ціну своєї землі і своєї праці, але не розуміли ціни спільних зусиль народу.

— Будьте здорові, Гершку! — широко побажав йому здоров'я Остап, сідаючи на необ'їждженого ще гнідого скакуна. Відчувши теплі боки коня, Остап захотів проїхатися, пролетіти з вітром упарі, щоб трохи заспокоїтись. Відчував, як горіли щоки від хвилювання й думок, як у серці закипала лють: москалі вкрали колись у них плуга, а тепер забрали Сидорового батька! Не вийшла в них дружба із Сидором Вовком, подався він у білий світ, така вже вдача — чим ближче до пекла, тим веселіший! Не всім іти з шаблею, але мабуть кожному треба мати її в цей непевний час! Навіть Гершко показував пістоля з-під прилавку, навіть він, старий і полохливий!

Кінь випроставсь і, відчуваючи бажання вершника, рвонув уперед, випереджаючи вітер! Земля пішла вниз, буйна грива замиготіла перед очима, все стихло, тільки лунав свист і десь далеко за спиною відбивали чіткий ритм копита кримчака. Кінь, видовжившись, з розмаяним хвостом мчав, витягши вперед голову, ніби ось-ось мав і справді зірватись, полетіти над землею, побрататися з високими хмарами, з птахами, з невидимим!

Остап не натягав поводів. Зосереджено вдвляю-

чись вперед, він думав про Сидора Вовка. А що, коли раптом він прийшов би й спитав: „Де мій батько? Куди ти дивився?“

Свист вітру від шаленого лету наростає, чорні тополини майнули збоку, кущі розлітались, дорога сама підскочила під ноги коня... „О, ні! — міркував Остап далі. — А Калина?! Вона ж помере з туги, вона ж не витримає розлуки! А мати? Хіба я хочу їй смерти? О, ні!“ — твердив сам собі, змагався з собою, був лютий на себе! — „Ні! Я залишусь тут...“

Кримчак почав важко дихати. Це протверезило вершника. Аж тепер він побачив, що примчав мало що не до самої Вітрової Балки. Він навіть міг, пильно вдивившись, помітити якісь постаті під столітніми дубами; одна неначе з бандурою в руках. Видалась вона навіть якоюсь знайомою: високий сивий дід... Остап протер очі, спинив коня. Ні, до Вітрової Балки було ще далеко, щоб когось пізнати. — „І чого я туди поїду, коли Гершко радив бути вдома?“

Остап швидко повертався на свій хутір, їхав вибалком, щоб не бачили, що їде не з села, щоб не хвилювати нікого вдома.

У дворі стояла в спідниці й плахті, у прегарній зеленій керсетці його молода дружина. Вона тримала в руках відро з водою. Калина побачила наближення мужа й поспішно набрала води напоїти коня, як поїла тоді, коли її коханий навідував ще в писарівському домі. Не знав Остап, з чим порівняти свою дружину! Як він любив ці русі коси, чисті блакитні очиці, милі устенька, чарівну усмішку дитини, жінки й друга!

Він зіскочив з коня й майже підлетів до Калини, вхопив за стан поперед себе і, разом з повним відром, крутив її круг себе в повітрі, відчуваючи, як вона мліє в його дужих руках від щастя. „О, ні! Нізачо я тебе не покину!“ — аж крикнув у душі, ставлячи дружину на ноги.

— Остапчику, ой ти ж і навіжений у мене! Хіба ж можна?.. Я так причепурилась, і відро з водою ж...

Він відійшов на крок і, взявшись руками в боки, гукнув:

— Люблю тебе, Калино... Ех, аж сказати не вмію!

Молода жінка засміялася вдячним сміхом. Кінь жадібно тягнувся до води.

— Ні, Калинко, не давай ще, перегрітий.

— А скажеш, куди їздив? — запитала, знаючи, що нічого не затаїть.

— Все скажу, навіть, що думав! Моя люба...

З вікна дивились на своїх молодят старі Гармаші. Вони стояли, притулившись одне до одного, бо вікно було невеличке. Але в цю мить, любуючись дітьми, Олекса й Марія отак стояли б упарі мабуть і при найширшому вікні!

— І я тобі щось скажу, Остапе... — соромливо опустила додолу очі, схилила голову. Стояла перед ним, високим і дужим, — тендітна, гарна, полохлива.

— Ну, кажи, тільки дивись на мене, чого ж ти?

— Скажу, мій любий: я чую, що в нас уже буде дитинка.

Промовила тихо-тихо, підвела голову та не встигла й глянути: Остап підхопив Калину на руки і, цілуючи, вніс у хату.

— А гляньте на нас! — вигукнув він збуджено-радісним голосом. — Скільки нас?

— Та двоє, — з усмішкою відповів старий Гармаш.

— Не вгадали, тату! Троє! — випалив Остап. — Троє скоро буде!..

Марія притулила долоні до лица. Сльози радості так раптово, по-старечому легко підступили їй до очей! Нарешті Марія матиме внука!

КОБЗАРІ

Переляканий подіями, оскаженілий Петро I проголосив у Глухові двадцятого листопада маніфест, який може служити зразком лицемірства у світовій історії.

„Нема на світі другого народу з такими вольностями й привілеями, як український.”* — писав цар і пускав трупи закатованих українських старшин і козаків на важкі від холоду й крові хвилі Сейму. Царське „боголюбиве воїнство” прибивало трупи замучених до дошок, і вони пливли, неначе примарні човни смерти, щоб залякати населення України.

Повісивши у Глухові манекен, що мав зображати гетьмана Мазепу, Петро I не заспокоївся. Йому всюди ввижалися Чечелі й Кенінгсберги, які чесно вмерли на своїх постах, як обіцяли гетьманові. Двадцять третього листопада в Глухові, в присутності царя з царицею та решти українських полковників, за якими дивились москалі пильніше, ніж за власними очима, — відбулась церемонія кидання на будівника церков гетьмана Івана Мазепу „анатеми”. Захиталося стероризоване духовенство. Автор недавніх панегіриків на честь ясновельможного гетьмана, тепер уже царський митрополит Стефан Яворський, а за ним і Теофан Прокопович називали свого вчорашнього покровителя, героя і лицаря „лисом, чортом, змієм”...

Обраний під лезами московських шабель на гетьмана Іван Скоропадський навіть не пробував спиняти царя: безвольний, переляканий кров'ю дітей, витятих у Батурині й катованих разом з батьками, в царській „канцелярії” у Лебедині, — він лише ходив щоранку молитися в церкву і виходив звідти ввесь у сльозах.

Московським військам, гнаним спрагою помсти, вдалося оточити й затримати київський полк, вірний

* Текст за архівними матеріалами проф. І. Борщака.

гетьманові; царський полковник фон Пфеленгейм із своїм новгородським полком і драгунами захопив Стародуб, Полтаву захопив полковник Келлен; князь Голіцин оточив Білу Церкву й Чигирин та примусив сердюцький полк Бурлая слухати наказів „його царської величності”, якщо козаки не хотіли смерти в помутнілих водах Дніпра. Сердюків було взято підступом: під виглядом обміну зброї на новішу й кращу, їм видали рушниці без набоїв.

Ще не було снігу, але вже вся Україна біліла від Петрових „маніфестів” і „проклямацій”, у яких цар дійшов до того, що обвинувачував гетьмана Івана Мазепу навіть у великих податках, хоча сам же їх від гетьмана постійно вимагав!

Важкі удари долі спадали один за одним на плечі українського народу, принишклого, занімілого, ворожего раптово, несподіваним, як здавалося, переходом гетьмана на шведську сторону. Московський терор не діяв лише на вільнолюбних запорожців, до яких гетьман не забарився послати послів.

Та хоч як скрутно прийшлося союзним військам, ані Карл XII, ані Іван Мазепа не сумнівалися в своїй перемозі. Московські полки втікали під нищівними ударами шведських гармат, рідшали від несхибних куль „каролінців” і розмашистих козацьких шабель. Союзні війська з боями переправились через Сейм.

Вперше Іван Мазепа відчув, що сили можуть його покинути, коли проїздили поблизу руїн Батурина. Гетьман, не виходячи з карети, молився за душі загиблих п’ятнадцяти тисяч братів і сестер. Востаннє стала перед його очима сумна постать Мотрі...

Союзні війська швидко взяли Бахмач, Прилуки, Лохвицю, Ромен, женучи поперед себе москалів. Звільнене населення сіл і міст виходило назустріч шведсько-українським частинам, а в Пустовітійці хтось із селян забив священника за те, що той посмів у церкві кинути анатему на гетьмана.

У місті Ромні шведи й козаки знайшли жаданий

спочинок і тепло. Сюди, в це прегарне місто над річкою Сулою, навідаємося й ми. Станьмо ось біля цієї мальовничої групи міщан в чумарках і тужурках, в кожухах дублених і в жупанах, послухаймо, про що тепер співає столітній кобзар:

„Отаман Матяш старенький
На доброго коня сідає, —
Шість тисяч турок-яничар побіждає!
Бравославців-небувальців
Із вражого полону одбиває!..”

На приступках мурованої церкви затишніше від вітру. Голос у кобзаря могутній, як і вся його постать, у брунатній чумарці. Сліпий сидить на східцях, підігнувши по-татарському ноги, але сам тримається рівно, могутньо розправив саженні плечі; густі, ще темні, брови прикривають його невидючі очі.

— Ідїть, люди, всі за нашим паном, гетьманом ясновельможним Мазепою Іваном, богобереженням! — громовим голосом виголошує кобзар, тримаючись обируч за блискучу ручку кобзи. — Не бачу я вас, не бачу цього світу, та знаю, що ось у цій церкві наш гетьман три золочені ікони поставив на славу Богові та вам на втіху. Як же не йти нам усупільно, коли й військо хоробре шведське — це християнське військо, і все Запоріжжя за ясновельможним гетьманом іде!

Високе, мов з білого каменю вимуроване, чоло кобзаря то хмурилось, то прояснялось, як те небо над українською землею.

— Так що ж, діду, мало нас! Он цар московський уже й Батурин спалив! — гукнув хтось із натовпу.

Кобзар не поспішав з відповіддю. Він узяв у захололі руки новеньку, з довгою ручкою кобзу, провів кілька разів по струнах, немов шукав у них відповіді й опори, і нарешті почав відповідати думою про славного Івася Удовиченка-Коновченка, як то він із села пішов Україну захищати:

„...Шаблю гартовану в руки бере,
Пищаль семип'ядений на плече кладе,

За військом пішки іде...

Військо ж іде, як бджола гуде..."

А у важкому бою Івась, син вдови-селянки, —
„...Самих найстарших п'ятсот чоловік рицарів
Під меч пускав,
Шестеро живими спіймав,
На аркан зав'язав,
Перед Филоненка, корсунського полковника,
Язика примчав!..”

В цей час до натовпу підійшов другий кобзар, молоденький, зодягнений у жупан козацький, у шапці сивій, новенькій. Він за плечима мав шкіряний футляр, але без кобзи, якийсь наче порожній, а в руках тримав велику пачку листівок.

Ярема Безрідний, як прозвали козаки у Вітровій Балці молодого синьоокого кобзарика-поводаря столітнього кобзаря, вичекав, аж доки дідусь скінчить, і, запитавши в сліпого дозволу й собі слово сказати, звернувся до народу:

— Люди добрі, брати й сестри мої дорогі! — почав молодий кобзар, ставши на східці. — Ось скидаю шапку перед вами й хрищусь перед храмом Божим, що кажу і скажу вам правду.

Перехристившись і кинувши шапку на східці, рувсявий кобзар ступив ще кілька східців угору.

— Перед вами, люди, як перед батьком і матір'ю, кажу: не підемо тепер за гетьманом нашим законним, за владою нашою — буде завтра пізно! Чи мало ще землю нашу українську топтали татари і ляхи? Чи й справді ми хочемо, щоб москалі здирали золото з наших церков? Чи це не вам платять тут, у Ромні, і всюди, де лише стоїть боголюбиве військо наше і шведське, чи не платять вам за кожну річ? Чи когось згвалтовано, чи чи когось безпідставно оскаржено? Чи когось із вас, чесні майстри і ремісники і всі горожани, чим ображено? Ні, і ніколи того не буде, доки влада гетьмана є, бо це наша влада!

Гомін пішов натовпом.

— Пройшов я із нашим славним столітнім кобзарем не раз усю Україну! Вів я за руку його, як батька свого. Годували нас люди та любили, як дітей своїх. А надібали на безголов'я наше на роз'їзд московський під Полтавою, де москалі окопались. Зневажили вони нас, діду-севу стару кобзу, що й на Чорному морі бувала, забрали, посміялися з нього, до нага роздягли!..

— Наголо роздягли?! — вигукнув хтось напівне-довірливо, напівспівчутливо.

— Та й мене так не випустили! — продовжував кобзарик, піднявшись ще вище на сідці. Всі погляди були спрямовані на нього. Чисте й гарне обличчя юнака налилось кров'ю. — Ось дивіться, люди добрі, яка то московська робота!

З тими словами молодий кобзар скинув із себе шкіряний футляр на кобзу, високо підняв його — і звідти випали уламки розбитої кобзи. Холодний вітер розвівав русе волосся кобзарика. Він мовчки дивився на людей, а потім схилився в задумі над уламками своєї улюблениці. Так стоять над могилою дорогої людини.

— Побили її. Об стовп, при мені. Ще й лаялись... Мене побили — переболить. А от кобза... — звернувся молодий кобзарик до народу. — Ще дідусева ж була... — І раптом голосно:

— Та ось у мене в руках є інше слово правди! Послухайте ж, що пише союзник гетьмана нашого, християнський король шведський!

Молодий кобзар узяв із стосика паперу листівку й почав читати:

— „З Божою допомогою хочемо боронити український народ і хоронити його аж до хвилини, коли, скинувши з себе московське ярмо, поверне він свої давні права і вольності!..

...Те, що каже цар, неначе б ми змовились із королем польським, щоб йому видати Україну, — це брехня, яка переходить межі нахабства, чисто московська вигадка!..”*

* Уривки з роменського Маніфесту Карла XII, що його передав авторові проф. Ілько Борцак у Парижі в 1955 р.

Натовп загув. Вигуки обурення, прокльони на голову Московщини і її царя повисли в повітрі. Але людей спинив молодий кобзар:

— Не гоже, не подобає клясти отут, під мурами церкви! Хочете допомогти матері своїй Україні? — ідіть до війська гетьмана Івана Мазепи. А хто не може чи хто з далеких міст — беріть оці листівки і таємно розносьте по всій Україні, відкривайте людям очі на правду, щоб не було запізно!

Почав накрапати холодний дощ. Багато людей з натовпу підіймалися вгору східцями по листівки. Якась жінка підійшла до кобзарика і, беручи листівки, сказала: „Може б ми тобі на кобзу отут склалися?”

— Дякую вам, ласкава пані. Мені від самого гетьмана кобза в подарунок прийде, — сказав Ярема.

Швидко вже не залишилось у нього листівок. Люди розносили їх попід полами, бо дощ пускався щодалі сильніший. Але велика група міщан все ще не хотіла розходитися з-під церкви. Молоді хлопці оточили синьоокого кобзарика, такого гарного в своєму блакитному жупані, розпитували, де квартира гетьманська, чи дадуть коня і зброю. Жінки запрошували старого кобзаря на ночівлю.

На площі з'явилося кілька кінних шведів. Підїхали і, побачивши кобзарів, засвітили два смолоскипи і з коней освітлювали дивну групу людей. Вогонь шкварчав під краплинами дощу, але не згасав.

Старий кобзар гукнув Ярему:

— Може б ми, синку, і справді пішли переночувати?

— Підемо, дідусю, — і звернувся до жінок. — Ну, молодиці, котра з вас чоловіка виглядає?

Кілька обізвались, дивуючись із запитання.

— Так ми до вас і підемо, якщо ласка, — сказав кобзарик до однієї з міщанок. — Я дам вам козацьку одежу, а мені дасте якусь стареньку.

— Навіщо ж вам? — щиро здивувалась жінка.

— Далеко, пані, підемо, в народ, проклямації наші розносити. Треба, щоб народ правду знав.

— Бідні ж ви страдники! — з жалем у голосі сказала жінка з гурту міщанок. — І старий піде?

— Не хоче ніяк тут лишатись! — ніби виправдуючись, сказав Ярема. — Просить, щоб на зиму у Вітрову Балку відвів — відведу, а сам далі подамся...

— Хай же вас Бог благословить, добрі люди! — промовила якась старенька і перехристила кобзарів. — Мого чоловіка турки зарубали, так хіба ж тепер знову неволя прийде?!

Під дощем, що переходив у сніг, люди проводжали кобзарів до будинка міщанки, що стояв над самою кручею. Внизу в куряві снігу ледь виднілась Сула, перетята напіввисоким дерев'яним мостом. Там горіли смолоскипи: шведи тримали варту.

Рано-вранці столітній кобзар і Ярема перейшли той міст і подалися в ризиковану путь: у подорожніх торбах кобзарів, прикриті зверху рушниками та хлібом, лежали пачки листівок Карла XII до українського народу, написані шведським державним секретарем Гермеліном та міністром зовнішніх справ гетьманського уряду — генеральним писарем Пилипом Орликом.

Непривітна для союзної справи доля цього разу поступилась: листівки Карла XII друкувались українською мовою у московській слов'янській друкарні, відбитій шведами в Данцігу.

НІЧНИЙ ГІСТЬ

...Важкими замерзлими кучугурами снігу придавила зима землю. Навіть дуже старі люди не пам'ятали, щоб від морозу птахи на лету замерзали й падали на ошкідливий сніг, щоб стільки великих дерев поколов без сокири мороз. Гори снігу оберталися в ковзкі крижані гори. Старі в'їжджені дороги позникали десь унизу.

Писарівка лежала під снігом. Часто сусід мусів відкопувати сусіда: доводилося не раз вилазити нагору, вибивши вікно, щоб відкопати двері. Головні вулиці села нагадували траншеї: вони були вирізані в снігу. Гершкову корчму, покинуту господарем, що переселився в село, занесло цілковито, і злі язики назвали ту велетенську кучугуру „Гершковою горою”. Напівзанесено й Мелашчині вітряки. Її веселий помічник, дідусь, спочатку навідувався до своєї „машини”, намагався навіть відкидати сніг, а потім облишив, перехрестив усе й пішов додому висиплятися до весни.

Гармаші не бували в селі. Днями й вечорами жінки пряли, наспівуючи то по черешно, то удвох; батько лагодив кінську збрую або допомагав Остапові зсувати сніг з клунь і повіток. Сьогодні вони закінчили обгортати й обв'язувати всі садові дерева соломою, повернулись у хату червоні, з лютими зашпорами в руках, але задоволені працею.

— Калинко! А дай нам борщу, та з перцем! — прохав старий.

Жінки відклали свою пряжу, заходились підігрівати вечерю. Калина стала ще блідішою на лиці; мати пошила їй накидку, наче керсетку, але широку, з поясом, щоб злегка тільки підв'язати. Молода жінка спочатку соромилася свого вигляду, винувато поглядала на Оста-

па, але той завжди весело жартував, просив рости далі, щоб, як народиться — відразу і в поле з ними пішов!..

— Як хлопець вродиться — значить на війноньку піде... — не раз сумовито говорила Гармашиха, ніяк не хотючи звикнути до того, що війна вже є.

Посивів темний чуб Олекси Гармаша, запалились очі, пригасли: мовчки він переживав, насторожено щодня очікував якоїсь пригоди, довго вечорами молився з Марією, щоб охоронила сила Божа їхній хутір. Бачив старий, що Остап задумуватись почав, а то раптом якось попрохав показати приховані пістолі.

У дерев'яних мисках запарував червоний борщ із стрючками вогнистого перцю. Помолившись, всі сіли за стіл. Батько налив дві чарки слив'янки, щоб зігрітися з сином після морозу:

— Жінки, наливайте й ви собі! — поважно сказав Гармаш.

— Ми? Що наливати?.. — здивовано запитали в один голос Марія і Калина, які ніколи не пили міцного.

— Молока'.. — жартував Гармаш, розганяючи смуток.

Солодко пах свіжий хліб, пахли яблука, покладені на розмальованому квітами полумиску. Було лагідно й тепло.

Калина підсунулась ближче до чоловіка. Карий і синій погляди любовно схрестились.

На подвір'ї озвався пес.

— То в'н від холоду... — недбало кинув батько, але оком покосивсь у вікно. Шибя зовні замерзла, крізь неї ледь було видко місячне сяйво на фантастичних візерунках морозу. — А гляньте, мої горлиці, от яка вишивка! — додав Олекса. — Куди там вам братись! Мороз таке повишивав...

Пес на подвір'ї загавкав дужче, забряжчав ланцюгом, видко, вискочив з будки.

— Сидіть, мамо, я принесу молока, — встаючи з-за столу, обізвалась Калина, відчувши в душі, що щось станеться. Вона встигла помітити, як споважніло обличчя

Остапове. Щось наче застукотіло, нагадуючи біг коня, потім гупнуло, вже в дворі. Олекса Гармаш, махнувши рукою, щоб сиділи, подався у присінок: Остап знав, що там лежав припасований пістоль.

Злякана Гармашиха тримала в руці ложку з борщем.

В ту мить у двері хтось постукав. Олекса Гармаш кивнув з присінка на Остапа, щоб підійшов.

Питаючи, хто там, старий Гармаш тримав у руці пістоля.

— Не пізнаєте Сидора, дядьку Лексію?! — вигукнуло з того боку. — Впустіть, якщо не хочете завтра до попа їхати та мене ховати!

— Сидір! зраділо вигукнув Остап.

— А ти сам? — допитувався старий.

— Тільки моя душа ще при мені!.. — весело обізначалося знадвору.

Він увійшов, струшуючи з широкої чорної кереї сніг. Той не опадав, примерз.

— Господи! Та це ж Сидір! — сплеснула долонями Марія. — Це Сидір Вовк, — звернулась вона до Калини, яка знов зашарілась: чужий чоловік бачив, яка то вона в тяжі!..

— Всього вже сподівались, а тебе — ні! — сказав старий Гармаш, забираючи в Сидора керею й лишаячи її в присінку разом із своїм пістолем.

— Натє й мій, — попрохав Сидір, витягнувши з-під поли кожушка довгого козацького пістоля. — Не дивуйтеся, — казав сміючись, — дядьку Лексію! Я вже все навчився бачити, примітив!..

Сидір Вовк, зодягнений по-домашньому, підійшов до Марії й схилив голову під благословення. Марія перехристила козака й поцілувала в голову: вона любила колишнього Остапового товариша за буйну вдачу й широку натуру. Остап підвів Сидора до Калини:

— З-під Білої Церкви моя! Калиною звати.

Калина розгубено всміхнулась.

— Гей-гей, Остапе! Не слухай, що зараз скажу —

відвернись! — жартував Сидір. Із невеликої шкіряної торбини при поясі він витяг розкішну синю хустину турецької роботи. — Оце вам, Калино, щоб нам зразу двох козаків подарували!..

Калина зачервонила ще дужче, глянула на Остапа, взяла хустку, відразу ж прикинула: стояла перед ними прегарна, пасмо золотистого волосся вибилося з-під синьої хустки тонкого шовку; очі її горіли радістю.

— Хвалю, Остапе, гарну вибрав собі!

— Дякую ж вам, — спохватилась Калина й підійшла до Остапа, не скидаючи хустини, притулилась до плеча.

— Е, ні, діти, так не годиться! — втруtilась Марія. — Може козак прийде, а може й козачка! Сідайте ж, щоб у цій хаті ще старости сідали!

Батько наливав чарку Сидорові. Він помічав по хлопцеві, що той нічого не знав про долю свого батька.

— А де ж твоя красуня, хлопче? — запитав Сидора жартома.

— З кереєю скинув, — відповів той, сміючись і собі.

— Шабля?.. — це Остап.

— Атож. Гетьманська, до поли зсередини приторочив.

— З шаблею їдиш, Сидоре... — задумано мовив Олекса.

Видко було, що Сидір Вовк добре зголоднів у дорозі. Ложка наздоганяла ложку, пиріг пирога, яблуко зникало за яблуком, але чарку випив тільки одну і ніякі примовки не допомагали.

— Забув спитати, чи ви бачили, що за Писарівкою горить?

Всі кинулись до віконць, хукали, протирали: справді, десь далеко горіло, аж коло біля місяця червонило.

— І отак всюди, по всій Україні... — Вовк випроставсь, підійшов і собі до вікна.

На хвилину всі замовкли. Кожний у цій хаті знав,

що старого Вовка повезли кудись москалі, закувавши в кайдани. І ніхто не наважувався першим сказати.

— А що ж ти, Сидоре? Де ти і як тепер? — нарешті обізвався Остап. Обличчя його щодалі більше поважніло.

— Як бачиш, Остапе. Там, куди тебе кликав.

— І тепер?

— І тепер приїхав кликати. Тебе і твоїх, ваших, дядьку Лексію, хоч пару коней. Для нашого гетьмана, батьку.

При слові „батьку” здригнулося серце старого Олекси. Немає вже Вовка, немає вже мабуть на світі твого батька, хлопче! Та нічого не сказав, лише зідхнув.

— Восмеро в нас коней. Якщо дуже треба — бери двійко. А Остапа вдома треба. Хіба ж не бачиш?..

Калина нахилилась до свого чоловіка, доторкнулась плечем до його важкого плеча.

— Бачу, Остапе, — звернувся Сидір до приятеля своїх юнацьких років. — Та хочу, щоб і ви побачили, доки не пізно.

На тому Сидір Вовк розгорнув на лаві козушка і з рукава витяг листівку.

— Тут нікого чужого немає — слухайте ж.

Сидір Вовк, козак сердюцької сотні гетьмана Івана Мазепи, передягнений для своєї місії в селянський одяг, читав Гармашам листівку Карла XII до українського народу.

Остап, якому очі блиснули на сам вид друкованого паперу, щодалі нижче схилив голову, відчуваючи теплий дотик плеча схвильованої дружини.

Підперши рукою важку голову, сидів край столу старий Гармаш. О, він сам позначив би хрестика під цими словами, бо не хто, а москалі вкрали його плуга. Але сина він не дасть! Не дасть!

Гармашиха витирала краечком хустини очі. Інстинктивно вона відчула, що Остап почує в тих словах правду, що обізветься в ньому давня кров Гармашів...

— „З Божою допомогою хочемо боронити україн-

ський народ, — притишеним голосом, і тим ще більше впливаючи, читав Сидір, — і хоронити його аж до хвилини, коли, скинувши з себе московське ярмо, поверне він свої давні права і вольності”...*

Сидір Вовк читав повільно, з натугою. Остап узяв звернення Карла XII і читав далі про кривди Україні, завдані Москвою, про важкі податки, Москвою здирані; про те, що народом і Богом вибрана на Україні влада гетьмана, ясновельможного Івана Мазепи, і ніхто її не має права змінити, а Петро I на те посягає... А в кінці шведський король палко закликав українців іти під їхні спільні знамена, до свого гетьмана — в ім'я правди і свободи.

Остапа вразив і зміст, і мова листівки — не книжна, а своя!

Схвильовані, вони всі мовчали.

Марія підійшла до вікна, прохукала шибку — ще горить десь.

— Ні, Сидоре, я не піду, — відповів на німий запит Остап.

Калина дивилась на обох — мужа і передягненого козака — запитливо-благальним поглядом. Вона відчувала, що війна прийшла вже сюди, в їхню теплу, затишну хату.

— А як прийдуть москалі і заберуть: тебе, твої коні, не дай Бог, твою дружину? Ти знаєш, що Петро насильно мобілізує людей, а за добро — платить батогом?

— Ти бачиш її? — відрізав Остап, встав з ослону і так стояв біля Калини. — Як я покину все господарство? На кого? На старих і недужих, чи на неї?

— Остапе! — Сидір нахмурився. — Я не лише до тебе отак звертаюсь від імени гетьмана нашого. Ти ж сам знаєш, що із злодієм можна говорити лише пісто-

* Уривки з роменського Маніфесту Карла XII, що його передав авторові проф. Ілько Борщак у Парижі 1955 року.

лем, силою! По черзі переберуть усіх, в самому Батурині п'ятнадцять тисяч москалі витяли!

Марія мовчки христилась.

— Ні, Сидоре, Остап не піде з дому. Ви там без нього обійдетесь, а ми тут — ні.

— Дядьку Лексію! А як на москаля працювати усім доведеться, і тому, що ще й не родивсь?!

Ніхто на це не відповідав.

Сидір витяг ще кілька проклямацій з козушка, підійшов близько до Остапа:

— Добре. У нас насильства нема. Пообіцяй же мені, що оце людям роздаси чи хоч розкидаєш непомітно.

— Обіцяю.

— Я сама допоможу! — вирвалось несподівано у Калини, і вона взяла листівки.

— Дай мені їх, жінко. — Остап узяв листівки, сховав під лаву. — Це я обіцяю, може й читатиму декому, бо писар цього вголос не читатиме... Але піти — не можу. Не сердься, Сидоре, щиро кажу тобі — пішов би, а тепер — ні!

— А коңей?..

— Питай у батька. На гетьманській землі жили, за нього їх виходили — мені не жаль, тільки мого не бери, гнідого кримчака.

Старий Гармаш втрутився:

— Я вже сказав, синку, що візьмеш двоє. Люблю тебе, і справу, не думай, розумію. І правду кажеш, та вже старі ми, і жінки ж наші, бачиш сам...

— Ну, що ж, прощайте!.. — Сидір почав одягатись. — Спасибі за хліб-сіль! А вам, пані Калино — гарного синка зичу! Колись із Москви найкращі коралі вам привезу, як Остап дозволить, — зажартував знову.

Високий і статний, з військовою виправкою, стояв Сидір Вовк серед посмутнілої хати Гармашів. Прощальним поглядом чорних пекучих очей на кожного глянув. Стріпнув буйним смолистим чубом:

— Ех, Остапе! Думав я з тобою ще Божим світом проїхатись! Де моя керея?

Старий Гармаш вніс керею. Лід на ній не розтав.

— Як же ти так поїдеш? — стурбувалась Гармаша.

— Скільки ж тут їхати? Додому й верстви нема!

Гармаш боявся цих слів, чекав їх. Та й тепер він не наважився сказати гіркої правди.

Марія перехрестила Сидора Вовка на дорогу, кілька теплих пиріжків у кишені кереї вихала, плакала...

Остап хотів вийти, але Калина стала біля нього і таким благальним поглядом глянула, що чоловік спинився і лише гукнув навздогін: „Не гнівайся, товаришу! Не можу!.. ”

Утрюх вони знову припали до вікна і дивились у двір. Пес скакав біля будки. Відчинились двері стайні. Покотилася пара. Батько вивів двох скакунів. Сидір розсідлав свого коня, перекинув сідло на тонконогого нервового скакуна.

— Свого коня лишає нам... — обізвалась Калина.

Вже заніс був ногу в стремено. Та враз зіскочив, щось до Олексія Гармаша говорить... І раптово відчинились двері. На порозі в клубах пари, як привид, з'явився Сидір Вовк, аж поли кереї розвіялись:

— Чого ж ти, Остапе, правди не сказав?.. Про мого батька! Так усі по черзі дочекаємось!

— Сидоре! Не муч його!.. — скрикнула Гармаша. — Він тобі не ворог!

Сидір Вовк, відвертаючись, докинув:

— Як не буде пізно — їдь через Вітрову Балку, Остапе, там покажуть до нас дорогу.

І зник.

Старий Гармаш довго стояв на морозі, дививсь у слід... Остап привів його в хату.

А вершник, ведучи на повіді другого кримчака, летів засніженою рівниною на Писарівку. І добре бачив його неспокійний пан писар Іваненко-Деригуз, який саме тоді на далеку пожежу придивлявся. І побачив писар,

ЦАРСЬКА ПЕЧАТКА

Дні за днями мчались, наче безладні крижини на скресаючих ріках. Події наздоганяли одна одну, змішувалися з вигадками, зникали під ударом інших, ще грізніших новин.

З приходом весни воєнні дії на Україні припинилися: розмерзлі дороги, через вінця переліті річки, зірвані каламутними водами мости... Карл XII, знищивши кілька московських полків на Харківщині, відійшов трохи назад, обравши — за порадою гетьмана — Будища над Ворсклом за місце головної квартири. Там, у Будищах, обоє володарів прийняли представників Запоріжжя, що без довгої надуми стало на бік Івана Мазепи. Ще не встигли прибулі 30 березня в Будища послы з Запоріжжя виїхати з шведсько-українського табору, як славний кошовий Кость Гордієнко вже вдарив по москалях. Запорожці знищили московську залогу в Кобиляках, вичапали всі відділи, що стояли на прикордонні. За кілька днів очайдушні запорожці звільнили Україну аж до Дніпра.

Карл XII дав своїм військам наказ готуватися до вирішальної битви. Полковники Ломиковський і Апостол готували до бою козацькі частини, об'єднані із запорозькими, що були під командою Костя Гордієнка. Іван Мазепа із своїм невідступним генеральним писарем вели тим часом активну дипломатичну діяльність: вони послали послів до турків і татар, щоб запевнити союзним арміям прихильність і спокій південно-східнього запліддя.

Приїзд запорожців до свого гетьмана підбадьорив народ України: до Будищ напливали добровільці. Сюди

ж збігалися й ті, кому пощастило вирватися з-під височайшої царської опіки.

В той час, як закутана в подарований паном писарем чудовий шаль Мелашка їхала з дідусем у Ромен, щоб там передати листа на вказану адресу, бо пан писар не мав часу сам поїхати..., — самотній подорожній поспішав до Будищ мокрими полями.

На його обличчі не малювалася Мелашчина задоволення посмішка, а його одяг аж ніяк не нагадував святого Мелашчиного. Подорожній біг підтюпцем, в одному чоботі було повно води, вибійкового сукна темні штани були заболочені аж до сорочки, а на сорочці спереду червоніла вишивка, а ззаду — кров. Міщанин то тримався дороги, то перебігав полями навпростець. Від жаху, болю й люті в нього аж світилися очі і, здавалося, зустрінь він вовчу тічку — і та втікала б від одичавілої людини!

З Прилуки, щойно захопленої москалями, міщанин Стецюк ледве вирвався живий та теплий! Треба ж було йому саме тепер опинитись тут, на другому кінці України! Щоправда, й у Львові було в ті часи неспокойно. Ще в 1704 році шведська армія облягала і врешті взяла місто, бо завбачливий гетьман Іван Мазепа не послав до Львова десятки тисяч козаків, як того вимагав Петро I. Потім польська шляхта жерлась між собою, остаточно розхитуючи корону, обкладаючи населення несамовитими податками... Львівський міщанин Стецюк тоді вирішив, що краще непевний час перебути на відвідинах своїх родичів у Прилуці. Приїхати приїхав, та війна розгоралась з новою силою... — і мусів залишитись при родичах, які вели в Прилуці ковальську справу.

Підбігає міщанин Стецюк, загнавши зопалу коня, напівбосоніж по холодній землі, нарікає на свою долю, та як здумає, що вже немає на світі його прилуцької рідні — то сльози болю й жалю так і виступлять на очах. Закатували москвини родину ковальську за те, що підкували в кузні запорозьких коней! Та хіба лише їх?

— Оце, прошу я вас, маю вже всі тридцять три

статі Хмельницького! — вигукує сам до себе Стецюк, підбігаючи по розквашеній дорозі. — Забагато їх, славний батьку Хмелю, ти з Москвою понаписував! Нині вони й на спині ся не вміщають!

Біля Будищ, на правому березі Ворскла, міщанина Стецюка перехопила сторожа.

Козацьку заставу, що стояла вночі, змінила шведська. Напівсонні шведи не звертали спочатку жодної уваги на самотню постать, що звернула з полів на поплямлений калюжами шлях. Сонце, нарешті відірвавшись від далеких горбів, раптом пішло швидко вгору, з розгону, осяюючи все навколо, золотячи навіть калюжі, повну весняної води річку, хрести на міському соборі. Але втікачеві було не до Божої краси!

— Мовлять же, що в Лебедині сам цар стинав голови нашим людям! Гей би кат який! Івана Скоропадського на гетьмана України обрав!.. Коб лише всі знали, що на Україні постало! — говорив сам до себе, затягнувши з голоду ремінця на останню дірочку. Ноги вже ледве слухали втікача, і коли б міщанин Стецюк не знав, що в Будищах козаки й шведи, — мабуть упав би на дорозі, і нехай діється воля Божа.

Шведи раптово піднялися з-за своїх засідок-кущів. Вони не без цікавості дивилися на самотню людину, яка то підбігала, то байдуже ступала по калюжах, то знову бігла, неначе позаду хто гнався!

Втікач, побачивши перед собою шведських вояків, пішов повільніше, руки теліпалися в нього, як дві мотузки, голову тримав якимось неприродно набік. Так і підійшов.

— Козак? Козак? — запитав швед. — Är Ni en kossack?*

— Козак, козак, прошу я вас...

Жаль було й глянути на цього нещасного! Але шведи, вже звиклі до таких появ, закивали головами, привітно сміючись. Один із них хотів поплескати втіка-

* — Ви козак?

ча по плечі, мовляв, тут уже свої, заспокійся, та лиш доторкнись до плеча — і відразу ж відсмикнув руку: долоня була червона від крові!

Шведський старшина на мигах сказав міщанинові Стецюкові скинути сорочку, роздерту в кількох місцях на спині ударами батога. Стецюк прижмутив очі, затаїв дух і щосили рвонув сорочку вгору, присохлі трохи пруги тріснули, кров знову виступила на плечах, чорно-синіх від ударів. Швед обпік чимось плечі аж від шиї, мабуть спирту линув! Заболіло так, що й світ став немилым, але Стецюк лише охнув. Одним духом він випив кухлик горілки, піднесений йому санітаром.

Худий і високий шведський старшина знову підійшов до втікача: із свого ранця він вийняв чисту білу сорочку, яку давно вже носить на смерть, і простягнув її козакові.

— Ні, ні! — закрутив той головою, бо руками боявся й поворухнути від болю. — Ведіть мене до штабу, панове шведи, до гетьмана Івана Мазепи, до самого гетьмана прошу вести...

— *Vem gjorde det? En moskovit? **

— Московіт? — питали шведи, показуючи на спину.

— Москалі, прошу я вас, може й сам Петро! — і Стецюк захитав головою: обличчя його було поросле чорним волоссям, а чуприна ще мокра від поту.

Старшина щось наказав двом воякам. Ті сіли на свої коні і так втрюх вони рушили вгору вулицею. Стецюк відмовився від запропонованого коня: йти було, здавалось йому, легше.

На площі вже закипав базар, молодиці вихваляли свої товари, крамарі-жиди поспішно розпинали ятки.

— Ведуть! Знову ведуть! — пролунало кілька голосів у натовпі.

Швед прокладав спереду конем дорогу між людь-

* — Хто це зробив? Москвін?!

що Сидір Вовк, мов привид, погнав коней у вулицю, до свого дому, де давно вже немає батька... І наказав пан писар своїм слугам цієї ночі не спати, а вартувати подвір'я з рушницями в руках.

„...Бил он на хуторе у Гармашів і домої на двох лошадах заїздив, но поеліку там отца свого, о каком то я донесеніе писав, уже не застав, ісчез другого дня безслідно. Толіко малую суму злодейських прокламацій оставил у Писарівці, но понеже народ неграмотний...” — так писав наступного дня пан писар Іваненко-Деригуз. Мусів ще й переписувати, бо премудрий птах папуга здурів та й загукав своє „Хочу в Батурын!”, так що чорнило розвезлося, пісочком задалегідь не посипане!

— Як ще раз крикнеш — скручу твою дурну голову! — пообіцяв пан писар і спересердя кинув у клітку гусяче перо. Папуга не виявив ніякого зацікавлення гнівом господаря, схопив череп'яним дзьобаком пір'їну, покрутив поперед себе і викинув геть, як неїстівне.

Тільки пан писар міг їсти хліб з такого пера.

Довго ходив по світлиці Іваненко-Деригуз, обдумуючи великою головою великі пляни. Пані писарева зайшла до нього та швиденько й вийшла, солодко посміхнувшись, лише залишила на столику чашку чаю з малиновим варенням.

А пан писар перебирав у пам'яті всі стежки й дороги до Остапа Гармаша. Він не міг помилитись, бо сам бачив, як Сидір Вовк виїхав двома кіньми з Гармашевого хутора... Не помилявся і в тому, що протицарські листівки залишив у селі не лише молодий Вовк, а й ще хтось розкидав. Іваненко-Деригуз, беззвучно ступаючи по долівці тоненькими ногами у великих, як гусяча лапа, рожевих капцях, міркував: „Московський цар уміє платити за прислуги, о він вже це знає! Треба ж розкрити гніздо в Писарівці — гніздо гетьманців! Вже шведські листівки з'явилися не лише тут, а й по сусідніх селах!” Пан писар Іваненко-Деригуз, пригладжуючи рештки волосся на голові, ходив і ходив, так пильно міркуючи, що навіть папузі набридло оте ходіння, і хи-

трий птах чи вдав, чи й справді заснув у клітці, покритій сухозлотицею.

Нарешті пан писар дійшов до свого: дорогою до Остапа Гармаша була вдова Мелашка!

ми, що відразу заюрмились навколо. За ним ішов міщанин Стецюк, а в кінці другий шведський кавалерист, і справді здавалося, що Стецюка ведуть під вартою!

— Завіщо ж тебе, брате?! — долетів чийсь розпачливо-зляканий голос. Не встиг Стецюк відповісти, як і другий голос, жіночий, блискавкою сіконув над притихлою площею:

— Що ж ти їм вчинив, бідний, оцим шведюгам?!

Здавалося, ще мить — і натовп накидеться на шведів. Вояк, що їхав першим, напівобернувся до Стецюка і поглядом питає, що означають оті люті вигуки. Міщанин не вмів пояснити шведові, але своїм почав хутко пояснювати. Ті, що були далі, не чули його хрипкого голосу, хоча Стецюк намагався навіть кричати. Тоді Стецюк підійшов до вершника й попрохав жєстами злізти з коня.

Базар завмер. Сотні цікавих, зляканих, похмурих, і ворожих, і співчутливих очей вп'ялися в шведа, що скочив з коня. Задні натискали на вози, хтось зацитькував галасливого цигана, що на всю губу вихваляв свою підмальовану й підтикану шкапину; кілька яткарів почали були поспішно складати свій бідний крам. Старшина спокійно зіскочив з коня, жодною рискою лица не виявивши свого здивування й турботи, зрештою, за ними на коні був швед.

— Та в нього і плечі в крові! — злякано заспівав жіночий голос, коли Стецюк став ногою в стремено і важко зіп'явся на коня.

— Питаєш, пані, що ото в мене? — захрипів Стецюк у натовп. — То, прошу я вас, погляньте!

Стецюк повільно обертає коня, щоб усі могли побачити його посинілі від холоду й крові плечі. Базар мовчки вп'явся очима в побитого, ще не знаючи, як зареагувати.

— Так, прошу я вас! — гукає міщанин Стецюк із шведського коня. — На моїй спині приклали царську печатку! Можливо й сам Петро Люципер приклав її! Тут, на моїй спині, списані всі наші нові права і вольно-

сті, Московою потвержені! — Стецюк ще й ще поволі обертав коня, щоб усі побачили й почули, і з кожним повертом зростав у натовпі гомін, дужчали жіночі сльози, аж шведи збагнули, в чому річ! Тоді старшина наблизився до Стецюка і простягнув йому свою шаблю.

— Беру її, бо немає іншої ради! Зі Львова я, прошу я вас, міщанин, а в Прилуці в родичів був, — пояснював Стецюк, незграбно тримаючи шаблю. — Беру її, аби і ви всі її взяли, бо прийде Москва — і не буде вже вам де втікати!..

Швед-вершник порівнявся конем із Стецюком і вони поволі рушили з базару в напрямку до шведського штабу, як думав Стецюк, хоча насправді рушили до козацької залоги. І вже не шведські вояки вели Стецюка, скривленого від болю, але з люто затисненою в правиці шаблею, — а він, львівський чесний міщанин Стецюк, вів перед у поході: за ним і шведами йшли може й сотня хлопців, а навіть якась молодиця, що хотіла варити й прати для „Христового війська”, як вона казала, — „бо, людоньки, як не підемо, так хто ж за нас піде?”

Відколена від замовклого базару група вершників і піхотинців зникла за рогом широкої вулиці. Вони не хотіли чекати, щоб їхні спина припечатала кривава печатка. Воля була для них дорожчою за білу сорочку на смерть.

Весняне сонце швидко йшло вгору.

Голуби кружляли над Будищами, віщуючи ще бо-дай кілька днів миру й радості.

ОСТАП ВИРШИВ

...Гармаші обсіялись, удвох — батько й син — востаннє виїхали на своє поле, щоб забрати борони. Можна було спокійно чекати літа, тривожного літа 1709 року.

Веселий жайворон кружляв над Олексієм і Остапом Гармашами, над їхніми кіньми, над їхнім полем. То летючим камінцем спадала пташинка вниз, що зивалася вгору і зникала, лише спів її долітав до пахучої засіяної землі.

Здавалося, що лише спів, аж раптово стало виразно чути кінські копита.

Олекса Гармаш спинив коңей і мовчки оглянувся, тільки за халявою м'яснем ноги ворухнув тяжку занозу. З боку Писарівки, минувши хутір, просто на них навпростець полем мчав невеликий загін.

— Москалі, — спокійно промовив батько, — вдивляючись у довгі списи, що коливалися в такт кінським копитам; проти сонця гудзики мундирів різко поблизкували.

— І наш голова з ними! — гукнув Остап, чомусь скидаючи бриля й тулячи долоню до очей, щоб краще розглянути.

— Не дивись, сину! Робімо своє. — Голос Олекси осів, став низьким і гугнявим. Батько хвилювався.

Вони ще встигли скинути на воза третю борону, як пролунав постріл. Обое повернулись: за кілька сотень кроків від них московський загін уповільнив ходу, видно було, що старший щось розпитував голову села, який сидів теж на коні.

Так вони поволі наблизились. Вперше Гармаші по-

бачили московських драгунів. Вони були зодягнені в сірі мундири, в довгохалляві чоботи без острогів, у декого на плечах боком звисала темна керея чи накидка. Кожний при шаблі, у старшого — пістоль при боці; піки-списи прив'язані до сідел. Один із вершників був у лаптях, не баченому ще Гармашами диві — взуття з лика чи молодої кори, повите зверху вгору онучею та шнуром. Того відсталого піхотинця прихопили з собою драгуни Леонова.

Голова хотів, видко, першим під'їхати до Гармашів, уже й шапку скинув для привіту, як молодий офіцерик Леонов кинув свого коня впоперек його дороги і сам першим опинився біля ратаїв. Він осадив низькорослого гнідого коника і, витягши з ранця якийсь папір, тицьнув його Олексі Гармашеві:

— Читай!

— Ми неграмотні, — зміненим голосом відповів селянин.

— Читай! Это царское слово! — вигукнув Леонов. Олекса розвів руками.

— А ти злодея Мазепи лістовкі читал?! — визвірився драгунський офіцер, крутячись на коні перед Гармашами.

— Ні.

— Да кто із вас Остап?!

— Я, — об'звався Остап, тримаючи білого солом'яного бриля в чорній від землі руці.

— Ти— Остап! — лящав офіцер. — Не Остап, а остолоп! Понял?! — І офіцер замахнувся на Остапа нагаєм, однак не вдарив.

— Ти читал шведськіє пасквілі на государя нашого Петра Первого?!

— Я не розумію, що він каже! Що таке „пашквілі” і „государя”? — сказав Остап голові, кинув бриля на землю й ступив крок до батька. Вершників було семеро. „Краще мовчи!” — наказав поглядом Олекса. Голова села, сам оточений драгунами, дарма, що на коні, мовчав.

Молодий офіцер із сивими скронями нервово вхопився за палаш:

— Ти що?.. — і відразу ж опустив зброю. Мовчанка таки осадила його.

Оточені драгунами Гармаші повернулися додому без коней. Вели Гармашів навпростець, по недавно засіяній, так ретельно заволоченій ниві. Гармашевою нивою вже йшла війна. Їх рідну землю топтали чужі коні.

Велику Гармашеву хату і все подвір'я довго обшукували драгуни. Хоч як злякалася Калина, побачивши, що полем ведуть їхніх, все ж устигла попередити матір, а сама кинулася в присінок і винесла в подолі пістоля в стайню. Там вона швидко знайшла ледь притрушеного в яслах сіном другого, і обое з гарячковим поспіхом заткнула під стріху. Найперше, що зробила збіліла від ляку Калина, це шепнула чоловікові про сховані пістолі. Той вдячно глянув на дружину і навіть посміхнувся, хоч якось так роблено.

Марія Гармашиха тихо молилася за рятунок своїх дітей біля ікони на покуті. Її молитву перебив драгун:

— Давай, мамаша, поєсть!

Нічого не знайшли москалі, забрали лише дві Остапові книжки.

Офіцер Леонов і сам не сподівався знайти в цій закинутій серед полів „малоросійській хаті” якісь проклямації. Очевидно, інформатор помилився, взявши за проклямації потріпану „Біблію” і „Патерик”. Леонов наказав книжки конфіскувати. Він згідливо махнув рукою двом драгунам, які тримали в руках золотисті кільця ковбаси, мовляв, „беріть, однаково ж украдете!”, і на прощання викликав надвір усю родину Гармашів.

— Найду прокламації — сожгу!.. Не думай, старік, не от вашого голови знаю, но читать ти, — тут він показав на Остапа, — умеєш! Іді в поле, работай — государю нашему нужен хлеб!.. А на меня, старік, не обіжайся: я на службе...

Вже сидючи на коні й загортаючись у бурку, офіцер Леонов утомленим голосом сказав:

— Возьмі, это царское слово.

І подав Олексієві кілька листівок Петра І.

— А тебе, — це до Остапа, — я не советую читати ваші книжки...

Пустив коня з подвір'я, за ним кинулись драгуни. Останній обернувся й жбурнув назад у подвір'я порожню пляшку: це була одна з пляшок, що їх драгуни викрали з льоху Гармашів.

Голова села, хворобливо товстий літній чоловік, стояв серед Гармашевого подвір'я і, христячись, присягає, що то не він навів лиха:

— Людоньки, примчали всіні до мене, нехай Господь вдруге сохраниць! І приказали до вас вести! Як же відмовишся, коли я вже раз сидів тиждень після шведських відвідін! Приїхали — і хвам'їлю вашу називає, каже: „Веді к Гармашам!” Чи їм хто щось доніс, чи?.. Ось сиру землю їстиму, що не я!

Гармаші й не думали на голову села, наляканого, слабовільного, підкупленого писарем.

— Йдіть уже додому, пане голово, — обізвався Остап. — Та вибачайте, що не частуєм, бож самі бачите, що не до того.

— Та залиштесь на хвилиночку, хоч на чарку слив'янки! — заходилася Гармашиха, поправляючи на собі темну спідницю, що з'їхала набік.

Чоловіки стояли в дворі і саме хотіли йти в хату, як Марія повернулася з льоху з порожніми руками:

— Забрали, все забрали, клятї!

Голова лише рукою розпачливо махнув і подався з двору. Аж тоді біда й схвильована Калина підбігла до мужа, пригорнулася до нього, але не заплакала. Притислась міцніше, обняла.

Остап поцілував дружину, чого ніколи не робив у присутності батьків.

— Знайди мені чисту сорочку... — Голос Остапів

трохи піднявся, задзвенів. — Дай одяг чистий, шапку смушеву нову...

— Господи! -- вигукнула на весь двір Марія, за-туляючи лице долонями, наче від удару: — Що ти наду-мав, Остапе?!

— І добре зробить, жінко.

Олекса Гармаш, сивий і згорблений, підійшов до сина.

— Їдь. Я вже бачу, що ти їм такого нападу не пода-руєш. І добре зробиш.

Калина тремтіла. Золотисте її волосся вибилося з-під хустини, сині очі благально дивилися на мужа.

— Що ж, не тужи, не треба, моя люба... Поїду, бать-ку, бо Сидір правду казав.

Марія, плачучи, кинулася в хату, за нею пішли всі. Остап вів Калину, яка дрижала всім тілом, але сльози не лилися з її чудових очей.

У світлиці Остап скинув сорочку.

— Калино, і ви, мамо... Ще трохи — і я діждався б нагайки. Що ж далі буде? Треба йти спиняти наше не-щастя! Я повернусь, дружино моя люба, до тебе й до нашого синка — але хай він ростиме на волі! А ви, та-ту й мамо, любіть її, бо вона ж, як свята... І поле обсія-ли вже, слава Богу. — Остап помовчав, оглянув усіх. — Святе Писаніє — і те забрали... Е, ні!

— Добре, синку! Йди, Бог тобі на поміч, і всім вам, і гетьманові нашому, бо не буде рятунку! І хоча сльо-зи жалю виступили із запалих батькових очей, він на-близився до Остапа й широким хрестом перехрестив сина, проводжаючи в душі в невідоме. — Будемо мовча-ти. А хто питає — на ярмарок поїхав і чогось забарив-ся, мало що тепер у дорозі... — і не хотів вимовити стар-ий Гармаш „не трапиться”...

— Я на Вітрову Балку, Калино, а там дорогу пока-жуть. Там наші завжди є, Вовченко казав... Та не плач-те ж так, мамо, бо не один я сьогодні піду з дому, щоб до нас більше зроду-віку отакі гості не приходили!

Всі постаріли того вечора, радісного, теплого, вес-

няного. Остап востанне поцілував усіх, схилив голову під материнське благословення. Калина на прощання напоїла йому коня — чудового скакуна арабської крові.

Обняв дружину Остап, доторкнувся чорним вусом до зблідлого її личка:

— Не бійся, Калинко, не тужи. Дасть Бог, повернуся ще до народин синка нашого. Люблю тебе, як саму Матір Божу...

І як у тих піснях про лицарів співають, — поцоко-тів коник Остапів, помчав його з рідного подвір'я захищати всю рідну землю, всю Україну, бо немає здоров'я тілу, навпіврозкраяному! Бо правду казав старий Гершко, що для тих — нема закону! І вже про одно лише думав Остап Гармаш, летячи полями навпростець на Писарівку: аби лише не було запізно! Аби лише у Вітровій Балці знайти свого чоловіка, бо тоді ж не послухав Сидора... І виростало перед бистрими очима Остаповими велике, неначе з білого каменю вирізьблене, обличчя кобзареве, ще майже в дитинстві бачене: ніяк його не забути, ані його пісень...

У Писарівці Остап Гармаш, одягнений у селянську одягу, заїхав до кількох своїх знайомих парубків, що приходили не раз зимою книжки послухати. Повз немов завмерлу садибу пана писаря Іваненка-Деригуза процокотіло вночі четверо коней, сторожа пана писаря вхопилася за зброю, та тупіт швидко розтав серед темної ночі. Солов'ї, на мить притихлі, знову затьохкали, заспівали, засюрчали, залилися такими голосами, що й не знайти других співаків! Хор зозуль доповнив їхню оркестру, а у високій траві заграли веселі коники...

Тиша впала на Писарівку, мало хто чув про те, що трапилося на Гармашевому хуторі. Не чув ще й сам пан писар Іваненко-Деригуз, хоча й знав, що по Остапа придуть (бо дурна Мелашка таки відвезла листа, куди треба, сама не знаючи, що вчинила).

Тільки в трьох хатах при погашених вікнах гірко плакали жінки, а в четвертій і плакати було нікому: парубок-наймит кинув свого господаря й подався з Оста-

пом Гармашем. Коня дав йому голова села із своєї стайні: він і сам подався б із Гармашенком, але старість і непомірна товщина від без кінця зуживаних паляниць, вареників, шуликів і пирогів не дозволили йому нікуди рушитись. Він тільки ще раз щиро поклявся Остапові, що донос — не його рук діло. І Остап повірив у правду.

Вітрова Балка — повна легенд і казок. Вона несподівано починалася серед рівнини, збігала вниз до вогкого берега річки Сули, де був легкий брід, і десь на тому березі кінчалась. Вітрова Балка — це долина, крута западина, поросла віковими дубами і розкішними білорими березами, заросла поблизу річки таємничою папороттю, братка'ми, дзвіночками й різним зіллям; кора дубів була покрита товстим мохом, як і кілька старих, напівтрухлих пеньків, що світилися вночі фосфоричним світлом. Тут і вдень, при ясному сонці, стояла півтьма, була прохолода й затишно і, здавалося, лише птах раює в цій чудовій закутині землі, віддалік від битого Роменського шляху.

По той бік Сули, де кінчається Вітрова Балка, починались ліси. Але лісничі чомусь облюбували собі цей берег, ставили хатини у Вітровій Балці. Лісничі перебирали лісництво з роду в рід, наче лоцмани на Дніпрових порогах. І з роду в рід вони були найкращими друзями козаків та запорожців, кобзарів і втікачів з польської неволі, а тепер, у ці непевні часи дружби з Москвою, лісничі інстинктивно стояли ца боці гетьмана й Запоріжжя.

Серед ночі примчали четверо вершників у Вітрову Балку. Двоє лісничих — батько й син — спинили їх окриками, як охоронці лісів, для годиться. Коли Гармашенко сказав, що він з товариством шукає Сидора Вовка, то лісничі відразу ж завели подорожніх у свою дубову хату-фортецю.

Остап ступив на поріг ясно освітленої свічками світлиці й завмер: на лаві біля печі сидів столітній кобзар з випаленими очима!

— Добрий вечір у хату! — привітався Гармашенко

й підбіг до кобзаря. — Дідусю, та я ж вас знаю!

Той повагом похитав головою, усміхнувся у сивий вус:

— Мене скоро вже весь світ знатиме, бо обійшов уже пів світу, і в Туреччині, як бачиш, бував... А хто ж ти будеш, чоловіче добрий?

— Гармаш, Остап, з Гармашевого хутора...

— А, тямлю, тямлю, — веселіше сказав сліпий. — Це біля Писарівки! Атсж, ми з Яремою до вас заходили! Давненько вже мабуть... Років не лічу — та й по світі скачу! — пожартував і засміявся старий кобзар. Не змінився ані його могутній бас, ані горда постава неначе висіченої з білого каменю голосви, лише плечі подалися, зігнувся трохи. — А з тобою ж хто?

-- До гетьмана ми, до Івана Мазепи, гетьмана нашого, пристаємо.

— До діла, значить. — Сліпий схвально покивав білою головою. — Нема вже в мене тієї сили, орли мої сизокрилі,— промовив повагом, і від його низького басу загойдалися свічки. — Пішов би я оце з вами, так ні — добрі люди не пускають, сказали, що й зимуватиму тут... Тепер правда по лісах причаїлася, бо Москва на поля вийшла... Вони тобі скажуть, синку, дорогу до Сидора, лісники — наші люди.

Нашвидку перекусили подорожні. Лісники не взяли грошей за страву, лише кілька шматків сала, що дав парубок, для сліпого кобзаря залишили.

— Спасибі, хлопці, у нас усе є. Запорожці нам дешицю перекинули: Ярема подбав, він тут з кобзєю буває...

-- Благословляю вас на дорогу, дітки мої рідні! — христячи подорожніх, промовив сліпий кобзар, міцно стоячи на столітніх ногах. Був увесь у білому і сам білий, як голуб, лише брови ще злегка темніли. Підняв на прощання могутню руку, що знала і шаблю, і кобзу: — Ідіть, щоб не було запізно! Під город Полтаву поспішайте, хлопці! Там будуть жнива! — Помовчав старий хвилю. — Не шукайте собі смерти, а ворогам! — промо-

вив сліпий лицар і вклонився, аж парубкам моторшно стало.

— Може й на смерть вас проводжаю, та на смерть велику, бо за свій народ!

Завжди старий при таких нагодах заїжджим грав на кобзі. А цього разу не потяглась його рука до якої товаришки — був останній час хапатися шаблі.

І знову поцокотіли четверо коней, а спереду мчав на власними руками виплеканому кримчакові Остап Гармаш. Вершники передяглися в лісничівці у Вітровій Балці: четверо озброєних козаків-краснів, у жупанах і шапках із шликами, помчались навперейми доли.

Далеко залишилася покрита темною кереєю ночі неспокійна Писарівка, хутір, Калина люба, батьки... „Хай синок наш, Калинко, народиться на волі!“ — шепотів Остап, приострожуючи коня, коли вибилися на втоптаній союзними військами Полтавський шлях.

Тієї ночі ніяк не могла заснути в хатині на краї Писарівки вдова Мелашка. Наче нічого й не сталося, тихо день Божий минув, а щось муляє на серці, щось давить душу Мелашчину. І чого б воно? Ані зла комусь не вчинила, ані кривди не заподіяла. Яка з дідка поміч у млині? — а тримає ж, хай старенький радіє, що й він щось допоможе, хай собі заробить трохи на старість... І Остапа, ані його дружини — боронь Боже, — ніколи ж не зачепила Мелашка, хоч і жаль їй... А що від писаря хустку та керсетку прийняла за те, що якогось там листа відвозила, — так це не гріх, бо писар дав їй те добро в присутності жінки своєї, старої та згорбленої, як і він сам. Один хіба гріх взяла на душу, що „жабою“ писаря в думці звала, що й руки йому зроду не подала, — так куди ж такому подавати, коли воно й вигляд лисячий має, а само вже трясеться?..

Не знала тієї ночі красновида вдова Мелашка, що скоїлося на Гармашевому хуторі і в селі. А сон не йшов на очі, і на душі було тривожно!

БІЙ ПІД ПОЛТАВОЮ

Над полями стояв гуркіт.

Чорний їдучий дим змієм вигинався над обложеном містом, де зачинилася московська залога; казковими кігтями-пазурями звисав він із-за мурів міста аж на витолочені навколо ниви.

Бій розпочався щасливо для союзного війська. Лише — хоч і як не хотів того Мазепа — король (поранений перед тим, саме в день свого народження!) таки передав головну команду польовому маршалові Ренскіольдові. Психолог і тактик, український гетьман побоювався, що це від'ємно вплине на шведські полки.

— Не турбуйтеся, мій приятелю-гетьмане, — відповів на те Карл XII, лежачи на ліжку в наметі. — Шведи завжди залишаться шведами.

Старий самолюбєць, маршал Ренскіольд сидів, у хвилину високого призначення, вище від власного коня, вище від самого себе! Ні гетьман, ані граф Піппер не вважали, що король вірно зробив, хоч і розум'ли, що біль не жартує.

Тепер же, коли гетьман побачив у далекозірну голландську рурку, що війська Меншікова погнали на лівому крилі відділ Шліппенбаха, — тривога зросла ще більше. У таборі шведів було помітне замішання. Короля винесли на ношах, і він так з'являвся то тут, то там між своїми вояками. Не встигав з'явитися всюди! Шведські генерали, бездоганні вояки й командири, звикли виконувати накази, але раптом накази перестали надходити!

Третя сотня сердюків — з особистої охорони гетьмана — не встигла вчасно розсіятись. Московські канон-

ніри вдарили з кількох десятків тупорилих мортир в саму гущу синіх кунтушів! З ревом і залізним ляскотом летюча смерть шугнула на тісно збитих вершників з блакитними прапорцями на списах, що цього разу не встигли досягнути ворожої кости. Саме лихо винесло цю чільну сотню українського війська на пагорб!

В наростаючому, наче повинь, безладді сьома козацька сотня і великий відділ запорожців підлетіли під самі гармати, за якими стояли вправні німецькі каноніри на московській службі.

Молодий сердюк Сидір Вовк, що відбився від третьої, розсіяної ворогом, сотні й пристав до правого крила запорожців, від раптового, залізної сили удару злетів з коня! Він підсвідомо ще кинув поперед себе списа. Той описав півколо й застряв сторчма в гарячій від сонця й бою землі. Буланний жеребець без вершника присів на задні ноги й спинився, дарма, що набої з диявольським свистом пролітали побіч. Він сполоханим червоно-сизим оком покосився позад себе й поволі, немов винувато наблизився до козака.

Сидір Вовк лежав на землі горілиць, розкинувши ноги в червоних сап'янових чоботях при поржавілій острозі. Він схопився обома руками за правий бік, з якого крізь синій кунтуш просочувалася кров. Шапка злетіла з голови, і смолисто-чорне волосся покрилось порохом.

Поранений відкрив очі, глянув угору, де замість неба побачив лише чорні прапори диму. Він не усвідомлював, що сталося. Перемагаючи біль, Сидір Вовк перевернувся на поранений бік — і стало ніби легше. Сердюк побачив над собою великі сизі очі свого буланого, такі глибокі, нетваринно смутні, із сльозою!.. Одно стремно було зірване, з крупа скочувались краплини тугої крові. „Буланчика поранило гранатою!..” — перше, що подумав Сидір.

Козак намагався глянути далі. Десь там, унизу трищали мушкетні й пістольні постріли, часом несподівано гриміли барабани й лунали незрозумілі слова команди;

а над головою майже без перерви з нестерпним, мов зубний біль, свистом схрещувались гарматні ядра, що летіли з обох сторін.

Тут, на пагорбі, вітер розвіював дим, темний і тягучий, крізь який нашвидку спливали золоті потоки сонця, вранішнього сонця 8 липня 1709 року. І так хотілося пливати з ними, потонути, загорнути в них свій біль!

Пораненому почулося, що хтось поблизу стогне. Але ті що лежали навколо, вже не стогнали: на їхніх лицях Сидір з острахом побачив темні поцілунки смерті. А все ж хтось гукав! Сидір устиг помітити групу шведів на конях, мабуть генерали, бо із стрічками і в довгих рукавичках, у коротких сурдутах. Це й справді промчав польовий маршал Ренскіольд, який несподівано спинив полки генерала Крайца і тим дав змогу отямитись москалям, що вже готували в таборі царя вози для втечі й почали палити документи! Маршал підігнав свого білого коня до графа Піппера, чортихаючись і загрожуючи йому судом!

Сидір Вовк, поранений, приголомшений ударом, ще бачив, як їх оточила група шведів. Він аж вигукнув з радості, коли помітив, як у диму вималювалися, наче привиди, сиві коні з червоножупанними вершниками.

— Козаки! Братове!.. —

Вовкові лише здавалося, що він кричав. Його кінь ще нижче похилив голову і тривожно грів копитом суху землю.

Потім усе потемніло, неначе б хмара впала зненацька і прикрила Сидорові очі. Вона швидко зникла, злякана новим ревом бою, і внизу Сидір Вовк побачив, як безладно бігли війська, відкочувалися далі й далі від мурів Полтави, від нього, сердюка гетьманської сотні, що майже вся лежала тут, на братській могилі — на пагорбі смерті!

Кілька ядер із свистом пройшли над головою стікаючого кров'ю козака; кінь упав на ксліна і, звалившись набік, на мить завмер, щоб покотитись униз із пагорба безладною купою ще теплого м'яса.

— Буланчику, мій Буланчику!.. — шепотів Сидір, і аж тепер збагнув, що й він сам уже на позвах із смертю! Юнак гарячково обмацував гарячий від крові бік, перекручуючись на стоптаній землі з повириваною набоями травою. Здалеку долітали чийсь крики, то команда й удари барабанів; заграла козацька сурма і, не докінчивши, змовкла, мабуть упав сурмач! З'явилась висока темна карета з багатьма кіньми, машталірами і прапором; стінки були в гербах-левах. Біля неї несли пораненого, прикритого прапором Швеції. Ноші несли шведські офіцери. Один із них щось кричав далеко, вниз. Свист ядра за мить обернувся в гуркіт, ядро розірвалося, карета звелась, мов жива, дибки і з хряскотом упала набік! Упали й ноші, людина з довгим ясним волоссям і в білих рукавичках лежала на землі, придавлена крилом карети, що її ксесо крутилось.

— Шведи! Шведи! — обізвався дзвінким голосом поранений, схопившись за перев'язану ногу. Вояки, що на мить завмерли, кинулись до свого корсля. Підбігло кілька сердюків, а з ними на коні генеральний писар Орлик, — Сидір Вовк добре впізнав свого таємного зверхника для багатьох доручень! Він аж руку простягнув до генеральнського писаря, та вмить знову притулив до рани, відчувши, що ось-ось утратить притомність!

Коли Сидір напружився й відкрив очі, він побачив, як на ношах несли кудись униз людину в білих рукавичках. Там били барабани і, хоч було безвітря, кулі шарпали знамена.

— Король живий! — гукали.

— Короля забито! — лунали інші глоси.

— Король живий! Шведи!..

— Svensk! Sluta springa!*

Битва кипить, немов розлючене море; залізні хвилі накидаються одна на одну... сонце впало навколішки, благає людей отямитись! Сонце розп'яло золоті руки — і обернулося в золотий хрест, осяяло востаннє палаючу Полтаву і в'їська союзників, що безладно відступали!

* — Шведи! Спиніться!

Прем'єр-міністер Швеції, граф Піппер, уже був у московськму полоні! Шамбелян Адлерфельд лежав на полі битви, стікши кров'ю. Командир безстрашних полків Роос загинув на вістрі московського списа. Князя Вюртемберзького смертельно поранено. Стакельберг потрапив у полон, не встигши набити пістоля.

Гетьман, який довго не виходив із намету, виїхав на конях з Войнаровським і бунчуковим товаришем Мировичем; при них був шведський державний секретар Гермелін, якого, легко пораненого, підтримували сердюки.

— Ясновельможний пане гетьмане, їх королівська величність тут!

— Накажи Гордієнкові, щоб перекинув сюди запорожців для захисту короля!

— Гетьман... він... — шепотів Сидір Вовк, не бачачи нічого псперед себе. Юнак лежав на землі, поклавши на неї голову, таку ж чорну, як і земля, що вже зливалася з його смолистими кучерями.

-- Гетьман!.. — вигукнув юнак, випроставши руки, кинув їх у дим бою, у саму вічність...

Той крик почули шведські санітари, що заходилися були біля рани Гермеліна. На колінах вони стояли над козаком. Він ще щось шепотів, і вже бачив заплющеними навіки очима і рідну Писарівку, і батьків своїх, і Остапа; відчував спраглими устами солодку воду Сули, зривався бігти на той берег, такий привітний і ласкавий, заквітчаний білими лілеями — на тсй берег життя.

Чоловік могутньої будови з шаблею при боці й хрестом у руці, запорозький священик, схилився й собі над умираючим сердюком Сидором Вовком, та юнакові очі вже склепилися назавжди. Біля юного лицаря на землі, в поросі лежала стара козацька люлька...

Не бачити вже їм, оцим чорним орлиним очам, ані схилених над ним побратимів зброї, ані Святої Євангелії, що нею отець перехристив холонуче тіло лицаря. Не бачити вже їм ані свого закатованого батька, ані приятеля дитячих літ Остапа Гармаша, який таки забаривсь

на Полтавський бій, вербуючи по дорозі відважних у селах...

Рештки шведських і українських військ, не розуміючи ксмандування двомовних старшин, поспішно відступали на південь. Трабанти й сердюки на конях оточили перснем карету гетьмана Івана Мазепи, в якій везли й пораненого короля Швеції.

— Ваша величносте, — наполягав Мазепа, — мусимо відступати якнайшвидше до турецького кордону. Туреччина й Крим дадуть нам допомогу проти спільного лиха.

— Ні! Завтра розпочнемо генеральний бій! — гостро суперечив гордий король. — *Roma locuta — causa finita!** — і стояв на своєму.

Та коли вістові скликали решту командирів і Карл XII вислухав рапорти — він погодився: війська відступали на південь.

У царському шатрі, позначеному білими орлами, під Полтавою біснував з радости Петро I — імператор Російський! Заливався „водкою” і заливав нею Меншікова, бригадира Кропотова й увесь свій штаб: за такий короткий час удалося — хоч підступом — знищити Запоріжжя і нарешті розбити північного лева! Російський двоголовий орел підіймався в покрите хмарами й димом війни почорніде небо.

Покололась земля під Полтавою, потріскалась від копит і гарматних набоїв, і ті розколини невидимо простяглися ген-ген аж до зблідлої Білоруси, до принищеної Польщі, до огорнутої смутком Швеції, до неймучої віри Франції, до палаців кримського хана й турецького султана. Дехто із пасивних спостерегачів аж тепер збагнув, що й він своєю пасивністю допомагав Петрові! Прокласти через Україну шлях до Західньої Європи й Близького Сходу...

Довго засипатиме Європа й Азія розколини, по-

* „Рим сказав — справа закінчена“ (лат.).

стаді під час Полтавського бою на скривавленій землі
знедоленої України!..

Не бачити вже Яремі Безрідному, кобзареві молоденькому, нової руїни: хоч був у таборі далеко від бою, бо сам гетьман заборонив кобзарям іти в бій, — упала неподалік московська граната! Коли б же забила якстій, а то різнуло уламком по блакитних очах, залило кров'ю бліде обличчя! Наче сама доля не дозволила кобзареві бути видющим, щоб він бачив світ лише великим і чутливим серцем!

Події, що відбулися в Україні у липні 1709 року, облетіли всю Європу. 21 вересня 1709 року „Gazette de France“ писала: „...Немилосердний цар... прагне української крові!“

ВІТРОВА БАЛКА

...Не знав нічого пан писар Іваненко-Деригуз про події тієї тривожної ночі, коли так несподівано Остап Гармаш подався навперейми долі. І не швидко почув би, бо балакуча Мелашка хоча й обіцяла приносити „повні торби” сільських нових — ні разу з тими новинами не з'явилась. Та зате ледь на світ зайнялось, як на писаревому хуторі з'явилася простоволоса жінка — мати одного з поведених Остапом. Пан писар для годиться трохи заспокоїв перелякану жінку, пообіцяв знайти її сина, а Гармаша до судових властей віддати „за беззаконіє”. Швидко Деригуз помчав лінійкою в село; селянку зсадив на вигоні, а сам подався до голови. Через годину пан писар уже знав усе, а за кілька хвилин один із його служників летів конем у містечко, де стояла московська залага, на чолі з офіцером Леоновим.

Франтикуватий, завжди підтягнений, з великосвітськими манерами, син московського купчика Леонов миттю зор'єнтувався й кинув на Вітрову Балку (бож туди повів Гармаш її сина, як оповідала селянка) загін драгунів.

— По ко-о-о-онях! — скомандував він, гарцюючи на відбитому в якійсь сутичці з групою запорожців білому в яблуках коні.

Забрязкала зброя, задзвеніли стремена, драгуни на швидку прикріпляли піки до сідел. Частина вояків була в чоботях, інші в лаптях. Леонов із цих похмурих, загнаних переходами піхотинців на швидку робив кавалеристів, реквізувавши в околишніх селах коней. „Не для себе ж забрав, а для царя-батюшки,” — виправдувався сам перед собою за загарбаних у селян коней. Леонов завжди отак у душі намагався самовиправдатись перед

кожним боем. „А для царя-батюшки — все можна, він — самодержець!”

Поруч Леонова скакав слуга Іваненка-Деригуза, що знав дорогу до Вітрової Балки краще за власну душу.

Загін мчав навпростець ланами. Подекуди жита й пшениці були такі високі, що доводилося витягати групу струною й їхати обніжком, бо коні заплутувалися в густому збіжжі, завітчаному волошками.

Леонов поспішав. Він хотів за всяку ціну наздогнати втікачів! Офіцер був уже майже рік на Україні, пізнав цей народ, знав, що українці — за зовнішньою повільністю ховають спритність і впертість. Леонов відчував, що маленька групка Остапа Гармаша — це перша грудка снігу, яка може потягти за собою жакливий обвал. Якщо рушить народ, — а такі Гармаші можуть його зрушити! — тоді не допоможе государеві й сто тисяч війська!

У далечині заблищала вузька смужка пересохлої влітку Сули. Недалеко й Вітрова Балка. Ставало душно. Липнєве сонце на Україні здавалося цій північній людині мало що не африканським. Коні теж помітили річку, і їх доводилося стримувати, бо самі рвалися перейти в галоп.

Леонов розділив драгунів на три групи, щоб оточити Вітрову Балку: якщо туди подався Гармаш, значить там центр крамоли в цьому районі!

Офіцер був хоробрий і такий же задерикуватий, як і його круто підкручені вгору рудуваті вусики. Він сам повів тридцятку драгунів в лобову атаку просто в жолоб Вітрової Балки. Поруч себе Леонов тримав слугу Деригуза, пополотнілого з переляку.

Але хоробре воїнство наткнулось у Вітровій Балці тільки на тишу й прохолоду. Леонов притишив коні, що рвалися далі, до близької води. Він був розчарований. Сигналіст заграв збір — всі колони мали зімкнутись. Зза столітніх дубів там і тут почали з'являтися вершники з піками наперевіс. Кожному хотілося чортихнутись: отак розігнались, а діла немає! Повтікали вчасно козаки!

Леонову доповіли, що в лісничівці порожньо: люди були там недавно, але лісничі напевно подалися об'їздити ліс.

Всі мрії Леонова про підвищення в ранзі за особливу заслугу попадали покотом на вогкувате дно Вітрової Балки, де навіть і вітру не було!

Молодцюватий офіцер, крутячись на коні, люто чортихався.

Він хотів уже наказати прочесати ще раз балку й напоїти коні, а Дерезузового слугу зв'язати за „ложное донесеніє“, аж тут нечутно, ніби привид, з-за двосяженого дуба вийшов дід, сивий, як голуб! „Ну й драгуни! Цілий загін, а старика й не помітили!“ — кляв подумки Леонов, зрадівши, що все таки здибав живу душу в цій казковій Вітровій Балці.

Могутньої постави, увесь у білому, дідуган ішов на військо якоюсь дивною ходою, неначе й справді виходив з казки! Поперед себе він ніс запорізьку музику — кобзу темnobрунатного кольору, свіжо пофарбовану, з гарно вирізаною ручкою вгорі. Дід ступав твердо, але якось непевно, немов з кожним кроком ставив ноги на край безодні. Голова його, як у святого, аж сяяла срібною чуприною, а очі... — Леонов зрозумів, що старий був сліпий. Сліпий кобзар, з кобзою! — ось кого зустрів Леонов, замість озброєних пістолями крамольників! Та й цей ішов із зброєю, хоча й іншою...

Сліпий велетень наближався до вершників; коні тупцювали, відганяючи оводів та мух.

— Люди добрі! Чи й ви на Голтавську дорогу?! — таким же могутнім, як і сам, голосом обізвався сліпий і спинився.

— Підійдіть до мене, бо я вас не бачу.

Офіцер Леонов, почувши про „Полтавську дорогу“, нашвидку вирішував, що діяти? Взяти на допит? Катувати, випитувати?.. Несподівано його окришила інша думка. Леонов хитнувся в сідлі до писаревого провідника й шепнув:

— Отвечай по-вашему! Скажі: едем к Полтаве!

Слуга пана писаря знову пополотнів, бо відчув, що таки потрапив у халепу, для якої не наймався до Деригуза! Він зрозумів наказ офіцера:

— Ідемо, дїду, на Полтаву.

Сліпий кобзар радісно усміхнувся в золотисті, прокурені вуса:

— Тільки не баріться, синки ви мої! Тримайтеся вздовж Сули, а потім на Полтаву, то може ще й Гармашенка наздоженете... Е ні, мабуть, уже таки ні... — вголос роздумував старий. — Той уже там, хібащо ще хлопців по дорозі закликає на славне діло!.. А може ви голодні? Чи треба коней напоїти, так он туди! У лісничівці й припаси є... А скільки ж вас?

Дідусь, видко, був самотній і щиро зрадів нагоді поговорити.

— Сто віків співатимуть люди про гетьмана нашого Івана Мазепу ясновельможного! — голосно й урочисто проповідував старий, підносячи поперед себе кобзу. — Підведіть мене, синки, до пенька, якщо хочете послухати бувальщини — заспіваю...

Леонов, червоний, сп'янілий від вигадки, штовхнув провідника. Слуга Деригуза зіскочив з коня й непевним кроком підійшов до столітнього кобзаря. Офіцер подався на коні за ним, тримаючи оголену шаблю. Драгуни завмерли. Самотня зозуля починала й обривала свою коротку пісню. Вітрова Балка готувалася до ще однієї трагедії!

— А чого ж ти так наче трясешся, хлопче? — здивовано запитав кобзар, як тільки слуга Деригузів доторкнувся до його плеча, прикритого білою полотняною.

— Осюди йдіть, дїду, — глухо промовив слуга Деригузів, скося глянувши на шаблю Леонова, що поблискувала над його головою.

Вони підійшли до пенька. Кобзар сів. На його незрячому лиці снували різні здогади, але столітній і не припускав, що він у руках ворога.

— Заспіваю ж я вам про славнії походи наші чор-

номорські, бо чие море — того й земля... — вів старий, пробігаючи ще чутливими пальцями по струнах і приструнках, що задзвеніли, зашуміли, як ті хвилі на буйному Чорному морі!

Та не встиг заспівати своєї останньої пісні сивий Боян!

— Це ж москалі, ді... — не встиг і слуга Деригузів закінчити слова, як зміюкою свиснула шабля Леонова, і впав чоловік на коліна, немов прохаючи прощення за вимушений злочин перед святим старцем. Розкинув руки і впав навзніч, ледь зойкнувши! Довго служив за гроші, та не витримала душа людська — і востаннє послужив совісті!

Піднявся на ноги незрячий. Стояв, мов та біла скеля, що тисячі бур уже перестояла.

— Нехристи ж ви! — загуло над Вітровою Балкою. — Юди несусвітні, на брата слов'янського йдете! — кричав старий, ступаючи крок за кроком вперед на потріскування сухого галуззя й фиркання коней. — За обман сліпого — не минути вам чорного суду, людського й Божого!

Офіцер Леонов розгубився. Він ще хотів випитати старого, але вже бачив, що від нього не доб'ється й слова про шлях втікачів. А кобзар повільно посувався вперед, і вже почали задкувати коні, а драгуни переляканими очима дивилися на діда-привида, опускаючи відгострені піки в землю.

— На пікі его! — залящав напівпритомний Леонов. Луна побігла межі дубами, перескочила через річку й подалася в ліси.

Недомуштровані вояки Леонова хилили голови, ні в одного не зводилась рука на сліпого! Аж хтось із драгунської лави, всупереч офіцерській команді, перехилився з сідла — і різкий пістольний постріл розсік тишу Вітрової Балки!

З близького удару куля не лише пробила кобзареві плечі, а й вирвала шматок тіла, разом із сорочкою, відкривши глибоку рану.

— Яремку! Хлопчику мій!.. — не пам'ятаючи себе, вигукував сліпий і йшов уперед, на зняковілих драгунів, неначе й смерть його не брала!

— На пікі! — заверещав офіцер, стріляючи вгору. Коні звелися дибки, затріщав сухолам, і, глухо зойкнувши, столітній кобзар упав під ноги коневі, обіймаючи кобзу. Кілька закривавлених пік стриміли в могутньому тілі, що здригнулось востаннє й навіки завмерло, як та струна на розбитій кобзі.

Тільки пісня твоя не загине ніколи, Бояне козацької нації! Піде вона світами і буде оповідати про людей, спрагнених братньої крові!..

Офіцер Леонов несподівано для себе самого обм'як, у скронях затріщало. Він виганьбив кіннотників за невчасне виконання наказу й погрозив шпіцрутенами всім без винятку! Говорив, намагався кричати, але голос був якийсь не той, не його, огидно-тонкий.

Відіславши драгунів напувати коні, Леонов наказав двом драгунам-лапотникам вирити під дубом могилу й поховати кобзаря. У свіжий горбок землі лапотники ввіткнули, замість хреста, перебиту ручку кобзи. В обох стояли на очах сльози: чи доведеться їм побачити колись своїх рідних? Чи вирвуться вони живими з цього краю, з цієї заклятої Вітрової Балки, де їм наказують то брати на піки, то копати могилу?..

Драгуни повертались із Вітрової Балки надвечір. Перед вів, як і завжди, хвацькуватий офіцер Леонов.

Він ще не мав часу глянути на себе в люстро: посивілі скроні — замість блискучої перемоги й нагороди, віз Леонов із зачарованої Вітрової Балки.

Столітні дуби ні вітали, ні прощалися з кіннотниками чужої країни. Вони, незрушні, лише стояли, врісши не тільки в рідну землю, а і в сам вічний час.

Вершники байдуже їхали гречками, збірним відчуттям передчуваючи, що не тепер, так у четвер ця земля вислизне з-під закривавлених копит їхніх коней.

ТРИ СЛОВА

Небо горіло від спеки.

Внизу важко дихала земля.

Московський загін ввірвався в Ромен, неначе б кудись поспішав. Насправді ж вершники одержали наказа від самого государя-батюшки: розшукувати й винищувати запорожців та всіх прихильників гетьмана Мазепи; якщо не чинитимуть опору — брати в полон шведів.

На площі перед собором уривчасто заграла сурма, вершники позлітали з коней і групами та поодинці розбіглися по вулицях причаеного міста, грабуючи те, що нетривко лежало. Там, де на грюкіт уперті міщани не відчиняли, — вояки вибивали двері прикладами, підважували їх кінцями тесаків. Подекуди й по замках стріляли. хоча мало було тоді ще в Ромні замків, переважно дерев'яні заvertки чи й так собі — двері „на віру”. Обличчя солдатів розпалювались, оберталися в потворні машкари; курява й піт посірили їхні постаті, потемнили блискучі гудзики уніформ: військо нагадувало дику орду завойовників.

Над трагічною Полтавою ще не встиг осісти дим клятого бою, а завойовники вже воювали із беззбройними. Не відчиняють дверей, бояться обшуку, приходять шведа? — вдарив прикладом, рубонув палашем — і переможець! З розширеними від жаху очима, зіпльюючи зуби, мовчки зустрічали вчорашні господарі своєї землі „приятелів” і „захисників віри православної”. На запитання здебільшого вдавали, що не розуміють, а як відповідали, твердили одно: „Не розумієм.”

Драгун, який пам'ятав ці місця, прихопивши колись недалеко звідси плужок, швидко збагнув, що „не розумію” означає „не розумію”. Ці чортові „впертюхи”

Й „зрадники” не хотіли розуміти його, драгуна, що ось уже двадцять років життя своє кладе на престол Отчужества, — не хотіли розуміти його мови! Задихаючись від порохняви й люті, драгун бив пікою об двері міщанської хати; колов ретельно вгорі і внизу, просаджував піку майже наскрізь, а дверей ніхто не відчиняв. „Можливо їх немає вдома?” — подумав драгун, відкинув піку й гостряком тесака підважив двері: будиночок був показенький, вартий праці...

В той час швед наскоро передягнувся в міщанське, його мундир і навіть високі чоботи впливли з димом через димар. Козубиха (ми знаємо її, бо то вона колись брала наніч до себе кобзарів) нашвидку вчила шведа вимовити три слова: „Я не розумію”. Стоячи в кутку під образами, швед швидко повторював за господинею-рятівницею: „Я не розумію, не розумію, я не розумію”... Огрядна господиня махнула рукою на сінні, де всім тілом підпирав двері її чоловік, мовляв, відчиняй, хай заходять гаспиди!

Ми задовго розповідаємо про подію, що сталася дуже швидко. На базарі раптово з’явилося кілька сот шведів на конях! Вони позіскакували з коней і кинулись до людей — за коня міняли цивільний одяг, будь-що, аби передягтися! Козубиха схопила одного такого, молоденького й наляканого (видко, гналися за ними!) і потягла з собою. Бігли швидко, швед випустив уздечку, і кінь кудись подався, а Козуби оце передягають утікача, бо й він же за Україну воював! Лучник Козуб, чий арбалети аж у Туреччині продавали, розбирався в подіях: шведа зустрів, мов рідну дитину, бо не поблагословив Господь багатих Козубів дітьми. Мав Козуб брата-мірошника, що тримав на Сулі водяного млина, отож хліба на всіх вистачить.

Огрядна господиня тремтячою рукою перехристила хату.

Швед у приношеному крамному убранні сидів на лаві і ножем колов тонку дошку нібито на шевські цвяхи.

Козуб, постукуючи патерицею, підійшов до дверей:

— Хто там і чого?

— Почему не откриваеш? Стрелять буду!

Господар уже взявся був витягати клинця із засува, як двері, виважені з петель, посунулись на нього, і він упав, глухо стукнувши патерицею об підлогу. Дружина хотіла кинутись до нього, та драгун, перескочивши, ввірвався в кімнату й обмацував недовірливим поглядом кутки: тут напено переховували шведа або козака!

В кутку під іконами стояла огрядна жінка у вишитій сорочці і темній спідниці, син її щось стругав, а в сінях Козуб прийшов до пам'яті, зойкнув не так від болю, як від образи й люті, і з натугою став на ноги. Коли б же на ноги, а то на одну ногу, бо другу проміняв за буйної молодости на турецьку голову. Накульгуючи, Козуб переступив поріг, а драгун відскочив від печі так швидко, наче б опікся.

Лямпадка під іконою Діви Марії легенько потріскувала.

Драгун стискав у правиці сокироподібного тесака.

— Ти хто? — звернувся голосно до Козуба.

Господар, тримаючись рукою за одвірок, похитувався й не відповідав.

— А ти хто?! — підступив драгун до молодшого.

— Я не розумію...

— І я не розумію! — вигукнула Козубиха, розводячи руками. — Не розумію по-вашому, хоч убий!

— Всьо поймьоте! — визвірився драгун, і по його сірому від пороху обличчі побігли брудні струмочки поту. В будинку було душно!

— Всьо поймьоте! — пригрозив тихіше, взяв кувальцю води, напився. Мовчки заглянув у другу кімнату, потім, відштовхнувши Козуба від дверей, покрутився в сінях, важко стукаючи підкованими чобітьми по повалених дверях.

— Я вам покажу „не розумію!“ — крикнув він з

ноткою досади в голосі й подався геть: влову не було.

На вулиці драгун наткнувся на групу таких же мисливців, як і сам: ті вели двох шведів, в одного були зв'язані руки. „Стрелять хотел! — пояснив солдатюга, який вів полоненого на налігачі. — В коморке прятался — хохли видалі!..” Один із драгунів тримав у руках великого жовтого кожуха. Здобич мучила його, бо було й так гаряче, але жаль і кинути!

Драгуни розділилися на кілька групок і подалися далі шукати козаків та шведів — заробітку після бою..

А в домі лучника Козуба шведський вояк Енсен довго-довго стискав лапату руку господаря і на стару Козубиху дивився так, як дивився б на рідну матір там, у своїй далекій засніженій країні.

Побожна й співчутлива до людського горя Козубиха плакала радісними сльозами: вони зуміють його переховати, а як забажає лишитися — то й синка матимуть!

СПОВІДЬ

...Далеко на південь від Писарівки, по степу, що тріскався від спеки, відступали рештки військ союзників, відбивали наседаючі невеликі відділи Петра І. Слабші падали від втоми й спраги, поранені прохали добити їх...

Писарівка зовні нічим не змінилась: на сонці горіли золотом бані її високої дерев'яної церкви; на безлистих від спеки деревах червоним полум'ям палали стиглі яблука і пізні вишні; голова села, який почав пити безпросвітку, тинявся вулицями й гукав, що тепер так треба його слухати.

Нічого ніби не змінилось, але у вдовиній хаті на краї села вже не проживала весела вдовичка, безтурботна молодиця з думкою про чорнявих женихів: обірвалося серце в Медашки, спала вона з виду, почувши, що Остап Гармаш майнув до гетьмана, а Калина ж — вагітна! В'їдливим шашелем почав точити Мелашку неспокої: чи не вона це накликала клопоту на Гармашеву хату? „Ні, я не винна, що по Остапа москалі приходили!” — переконувала себе, часом починала й говорити до себе, і тоді дідусь-помічник, увесь білий від борошняного пилу, намагався розповідати всякі небилиці, щоб розвеселити хазяйку.

— Так-так, прохав мене Деригуз всі чутки про Остапа йому розповідати, а хіба ж я хоч словечком обмовилась? — шепотіла вдова.

Ледве скрипить млин на безвітрі, немов і його розпарило сонцем і ліньки йому працювати. Дідусь чує, як говорить Мелашка, складаючи порожні лантухи, говорить сама до себе.

— А знаєш, Мелашко, розкажу я тобі ще одну бувальщину! От заспорив циган із нашим одним силачем, каже, я кину камінь далі, ніж ти! Силач засміявся, бо це був Кожум'яка з самого Києва, та й каже: „Ну, давай,

цигане, тільки дивись, бо як програєш, так і перекину тебе через клуню!..”

Чує й не чує Мелашка оповідання дідусевого. „Силач засміявся... Чого ж це та жаба так мене про Остапа випитувала? Мабуть думав Деригуз, що видам, бо любила...”

— Ну, стали вони перед усім народом, — веде далі дід, — тримають у руках по каменюці. Як не кине силач Кожум'яка свій камінь, як не засвище той аж за сині хмари! Довго ждали, а таки впав назад!.. Засміявся циган та й каже: „Подивіться ж, як я кину!..”

— Кинув мене Остап. Чому ж так?.. — думає Мелашка, а до оповідача: — А що дали?

— Як не розмахнеться циган та як не кине. — весело продовжує дідусь, кліпаючи білими повіками. — і пішов його камінь угору! Ждали-ждали люди, три дні й три ночі, та й не д'ждались! І прийшлося силачеві віддати свого найкращого коня тому циганові... А знаєш, що він зробив? — Догадайся!

— Догадайся! — зідхнувши, в тон дідові шепоче Мелашка. — Догадайся!..

— Ну, скажу сам: циган не камінь кинув, а горобця! От горобець і полетів!.. Подався! — тріумфально вигукнув дідусь.

— І я, дідусю, подамся... — обізвалась Мелашка тихо.

— Як, як? Навіщо здався?.. — запитав здивовано оповідач, не розчувши.

— Та ні, діду, це я про інше...

І несподівано Мелашку пронизала гострим ножем думка: „А може в тому листі було щось про Остапа?”

Мелашка вхопилась за це припущення, шукаючи відповіді своїй тривозі, своєму лихому передчуттю, що вона — донощиця, вона вчинила кривду Гармашам!

Залишивши дідуся поратись у вітряку, Мелашка неспокійним кроком подалася додому. Передяглася, вмилась, розчесала коси і — чого ніколи не робила у день — довго молилась. Стояла на колінах, прохала Ма-

тір Богу захистити Остапа від куль московських, а Гармашів від нещастя; прохала щастя й долі дитинці ще не народженій, синкові ж мабуть... Під час молитви, стоячи на колінах у хаті, завішеній ряднами, в сутінках, Мелашка зрозуміла все, стягла до купи всі нитки: писар доніс москалям на Остапка, а вона донос той відвозила! За оцю хустку чудову душу свою у гріх увела! Ще й випитував же про нього: куди їздить, хто в Гармашів сходиться?..

З ненавистю кинула хустку в чорну пашеку печі і майже вибігла з хати.

Мелашка не тримала коней, бо люди й так привозили та забирали з вітряка сами. Хоч як було гаряче, швидкою ходою попрямувала вдова порожніми вулицями села. Тільки Гершко, дивно згорбившись, постарілий, гукнув привітно до неї з дверей свого порожнього шинку, і Мелашка відповіла на привіт, сумно усмінувшись.

— А чого ж це, пані моя, та так сумненько? — здивувався Гершко, бо знав веселу Мелашчину вдачу.

— А чого ж і веселитися?.. — запитала й собі Мелашка. — Поля вигорають...

— О, прошу я вас, — заговорив старий, — однаково тепер забиратимуть... Війна, моя пані, завжди все забирає. Ми із Сурою вже не знаємо, куди нам далі перевозитися, а вона ж хвора. Чи пані моя чула, що під Полтавою Петро розбив наших?.. — майже прошепотів Гершко.

Ця вістка схвилювала Мелашку ще більше. Махнувши рукою чи на прощання, чи від безнадії, вона попрямувала далі і за пів години опинилася на Гармашевому хуторі. Гарне обличчя Мелашки, дарма, що спітніле, було бліде.

Олекса Гармаш почав перший обмолот. Прикрив сиву голову солом'яним брилем і одноманітно, з рівними інтервалами бив ціпом серед двору, виструганого під тік. Гармашиха щось провіювала ситом, часом спи-

нялась, бо вітер цілком завмирав. Обое вони, згорблені, працювали під вогненным сонцем.

Калина саме вийшла до них, винесла пити. Під великими синіми очима у неї темніли дві смуги: чи від журби, чи від тяжу, бо дитинка інколи вже непокоїла, викликаючи почуття тривоги й такої радості, що молода жінка аж завмирала.

Так їх і застала Мелашка, кожного за своєю працею.

Помітивши вдовицю у воротах, старий Гармаш не без радості кинув цій на тік, ступив кілька кроків уперед, для привіту гості, яка ще ніколи сюди не заходила, хоч зналася з сином... „Може тому й не бувала, щоб Калина?..”

Мелашка привіталась, явно збентежена, м'яла в руках згорток — полотно тонкого принесла, дитині на сорочечки знадобиться...

— Проходьте в хату, чого ж ми отут, на сонці... — запросив Гармаш.

— Та ні, дядьку Лексію... — зам'ялась Мелашка, тривожними очима вдивляючись у Калину, аж та знітилась. — Я на хвилиночку... Оце ось для вас, може дитинці буде, бо я вдруге не прийду, так подарунок прийміть... — і Мелашка подала збентеженій Калині згорток.

— Як же скільки йти і в хату не вступити? — запрошувала Марія гостю. Голос старечий, тихий, зів'ялий.

— Спасибі вам, спасибі! — відповіла Мелашка, нервово потискаючи пальці на руках. — Я тут краще скажу та й піду, щоб не баритись, бо й дідусь мій сам у млині... Та й люди...

Гармаші стояли перед нею, не розуміючи хвилювання молодиці, Калина навіть не знала, хто це.

— Нема в мене давно батьків, нема кому сказати... — Мелашка хвилювалась ще більше. — А це про вас же, про Остапа...

Марія на мить заплющила очі, а Калина аж пода-лася вперед.

— Про Остапа?.. — швидко мовив Гармаш. — Кажи!

— Мабуть я його продала... Не хотіла, і вам, Калино, поклянуся, що не хотіла й не думала! Дитинка ж у вас ось скоро...

І, дивлячись у вічі по черзі кожному, вдова розповіла про свої турботи, припущення й думки; про запити писаря, про те, як відвезла якогось листа, а тоді й драгуни на цей хутір скоро з обшуком примчали!

І призналась Мелашка, що любила Остапа, що й ночей не спала через нього, нехай Калина простить, бо то давно було і Остап не знав ще Калини. Призналась, що була на Остапа люта, але нічого проти вашого, Калинко, щастя не чинила, світ-світом і сонце-сонцем, що це так! Та знав багато пан писар, і використав її, несвідому, щоб листа-доноса відвезла, бо сам боявся Вовченкових хлопців на дорозі! Що в тому листі було? — не знає, дурна, не прочитала, а що писар Іваненко-Деригуз напевно для доносу москалям усе про Остапа та інших випитував — це правда.

Стояла перед родиною Гармашів, як на сповіді. І справді, Мелашка сповідалась від щирого серця, бо ніколи в душі зла не носила.

— Бог тобі простить, дочко, а я прощаю... — повагом промовив старий Гармаш, задуманий, з похиленими плечима. Жінки плакали.

Мелашка таки не зайшла до хати. Вона зустрілася з поглядом Калини, в якому були біль, тривога, ляк. І ні прощення, ні докору! Ні співчуття, ні ненависти! Тільки заплакані очі жінки, що завтра стане матір'ю, а батько десь далеко-далеко!

„Наших під Полтавою розбили!” — не відступала думка, але Мелашка не сказала нічого.

— Ти маєш гарну душу, дочко, — перервав тишу старий Гармаш. Він випростався, голову підвів, якось раптово ожив. Та не встиг скінчити, що думав: Мелашка швидко стерла долонями сльози:

—Прощайте! Не осудить, бо я не думала!.. — :
подалася з подвір'я.

Гармаш підбіг до воріт, гукнув:

— Мовчи про писаря! Добре? Мелашко, мовчи про писаря, забудь про все!..

Вдова не оглянулася. Вона поспішала шляхом, що летів на село між двох стін пшениці кудись, за обрій.

Даремно співав жайворон над полями: четверо його не чули.

Довго, як ті лани за Гармашевим хутором, тягнувся день. Надвечір косарі на ланах почали хутко збиратися додому, бо обрій змлявів, почав затуманюватись, перші хвильки вітерцю покотились ланами, хитнули важке колосся... А як почало темніти — гайдамацький вітер уже гуляв над землею, за хмарами не було видно неба, то падав, то переставав дощ: десь пройшла злива й буря, а сюди ще долітають її невловні ватаги, хоча вже й стомлені гонитвою.

Олекса Гармаш сказав жінкам, що він іде в село. Був спокійний, навіть якийсь урочистий. Не хотів пояснювати, чого йде в таку непевну погоду ще й наніч. Може до шинку надумав? — так вдома ж усе є.

— Ні, я не до шинку, а до людей, Маріє... Та ти так не журись, дитинко моя дорога, — це до Калини, — бо журбою горю не поможеш, а Остапа я знаю: він вернеться до нас.

— Запряжи коня, — радила Гармашиха. — Чого ж тобі так?.. Біда не сама ходить, а ще й діток водить: не дай, Бог, ще на вовків натрапиш! Чув же, як вили...

Старий з порогу обвів поглядом хату, посміхнувся якось так молодцювато, як колись замолоду — і пішов у вітряну ніч.

У кишені він затискав кресало й губку: Гармаші не відступають від своїх рішень, нехай ворог начувається!

Не раз за останні роки горіло десь за Писарівкою. А цієї ночі червоний півень пожежі летів здалеку аж сюди!

Гармаш підповз до садиби Іваненка-Деригуза. Знав, що один його слуга десь пропав безвісти, а другий сам великого маєтку не встереже. Наблизився в п'ятмі проти вітру, щоб не почули пси. Був увесь напружений, повний сили й спритности. Йшов, неначе мисливець на дичину.

Легкою й пружною рукою висмикнув віхоть солодоми із стріхи клуні і, зігнувшись, подався з ним до присінку.

„Остапе, не скривди мене злим словом, бо це за тебе!”

І шугнув вогонь по сухій соломі, миттю охопив крокви!

Вдарили червоні крила одне об одне, розкинулись широко, а вітер жбурнув їх знову вгору! Зачепили вони й другу будівлю! Вже гримнув постріл вартового, заскавчав переляканий пес, уже Олекса Гармаш подався був до дверей, шукаючи їх у диму, як червоне крило вдарило в нього! „Ой! Оста... Ма!..” Чи до Матері Божої, чи до Марії хотів гукнути старий хлібороб, що все життя чесно пройшов, готовий у Божу дорогу! Вогонь покрив усе, червоні крила метнуло вітром аж ген у небо, низькі хмари не впали дощем, лише злякано мчали далі, від пожежі до пожежі, по всій Україні, що вже не мала свого обрію!

Вранці погорілий писар хутко на двох возах виїхав у напрямку Ромна, за Сулу. Його ніхто не провожав: люди залишили писареву садибу вогневі на поталу.

Мелашка лежала в своїй самотній хаті хвора. Вона то марила, то голосила, то, відійшовши після склянки води, дбайливо поданої дідусем, шепотіла молитви. Мелашка знала, що треба молитись за душу Олексія Гармаша — велику душу справедливого батька — бо обгорілий до непізнання труп... І знову, як там двоє жінок на хуторі, тужила вдова, заливаючися слізьми.

Даремно люди думали, що нелюбий пан писар отак собі й покинув село!

БАРИЛЬЦЕ З ЗОЛОТОМ

Шведський авангард нарешті зупинився: коні втупились головами в п'ятьму, ніхто не знав, куди тримати шлях далі. Кінна група запорожців, яка вела відступаючі війська союзників, загналася занадто наперед; не було чути тупоту козацьких коней, за яким уже з годину навпомацки посувався авангард. Людей мучила спрага, коні гребли копитами сухий степ і тихо ржали.

Від короля, який їхав із гетьманом у швидкоруч відремонтованій кареті, на авангард таки натрапив вістовий: король Швеції обіцяв барильце золота тому, хто знайде воду.

Вже кілька днів і ночей після Полтави рештки армії Карла XII і Мазепи, покидавши останні гармати, посувалися степом, таким сухим, що сам його вигляд викликав спрагу.

Високу соковиту траву, що ще недавно покрила б з головою оцих знедолених мандрівників, знищила спека, і тільки жовті сухі корінці нагадували про її існування. Дикий горошок, червоний вовчий мачок, блакитні сокирки, навіть цупкі будяки — все вигоріло. Позникали приткі ховрашки і польові миші-пільхи, сірі земляні зайці подалися шукати води аж до Дніпрового гирла... Ані цвіркуна в тирсі, ані комарика не чути! Тільки сухий скрегіт зчереп'янілої землі під побитими кінськими копитами... Щось лише іноді то наче пугукне, то завие в п'ятьмі.

Мертвий чорний степ.

Страшний мертвий степ! Вже не хозари, не татари, не турки ввірвалися сюди, а сама смерть!

Та люди йшли.

Решту води допили позавчора. Недужому літньому гетьманові подано останню чарку вина з королівського припасу. Шведи особливо терпіли від спеки.

Вістовий оголосив королівське повідомлення шведською та ламаною українською мовами. В українську він вплітав польські, російські, литовські та білоруські слова — слова мов тих країн, якими пройшла північна армія. У північній вістовий не бачив, що тут були самі шведи.

Високий цибатий підфіцер Ерік Люндквіст похмуро відповів за всіх:

— Моє життя не коштує того золотого барильця. Йому ціна — кухоль води. Холодної, з ляпландського озера...

Підфіцер почав голосно та відразу ж перейшов на шепіт: між вояками уже й так похитнулася дисципліна й командир не міг подавати кепського прикладу... Вістовий, додавши, що в головному таборі копають криниці, але земля там така суха, як і його горлянка, — подався в темряву шукати інших груп.

Командир авангарду Ерік Люндквіст не знав, що йому робити з тридцятьма побратимами. Десь у північній вив вовк, нагадуючи шведові про холодні снігові ночі на батьківщині. Чи донька вже виросла настільки, щоб зуміти подати батькові кухоль води, ну, хоча б пів кухля?.. Люндквіст узявся пригадувати назви пакетиків чаю, потім перейшов на назви річок, через які він переправлявся у цьому великому поході.

— Soldater, чи хтось має лопатку?

— Ні, ні, — відповіла темрява.

— Як ви сміли покидати?!

— А ти?

— Офіцер не носить лопатки.

— Прохаю вибачити, пане офіцере! — в північній клацнули закаблуки й глухо брязнула острога.

Але хтось докинув: — Он гармати покидали, а тут про лопатку...

— Солдати, — про ваше життя, а не про лопатку!

Далеко-далеко завив другий вовк. Якийсь птах, напевно короткокрила сова, важко прошумів над головою, аж коні забрязкали збруєю.

— Швеція послала нас по велич, а ми хочемо тільки кухля води.

— Не по велич, а по свободу.

— Вояк Унден, припиніть! — суворо наказав Люндквіст, пізнавши стрільця з голосу. — Це безглуздо. Наріканнями можна допомагати тільки ворогові. — Потім підофіцер додав: — Пустіть коней на повіді пастись, може вони щось там знайдуть... І може — росу...

З того, як уперто коні тяглись уперед, було зрозуміло, що вони не знаходили паші.

Вовки напевно наблизились і завили коротко, гнівно, обидва відразу.

Ерік Люндквіст припав вухом до землі, як навчили козаки: чи не чути копит? Він швидко схопився на ноги: по обличчі повзли мурашки. Обтрушуючись, підофіцер несподівано для себе зрадів-усміхнувся: тут усе таки є живі істоти! В цей час хтось пробубонів: — Я загубив коня...

— Тихо! Я чув тупіт коней. — Люндквіст розстебнув ковнір: була спрага і беззоряна ніч навколо, під хмарами, що вже не мали дощів. У цій темноті вояки не бачитимуть свого командира розхрестаним.

Кінь, що відбився, злякано заперхав: далекий кінський тупіт і приглушений брязкіт зброї нагнав на тварину страху, невидимий кінь шукав свого гурту, свого вершника.

— Вони тут!.. — цілком виразно долетіли з безвісти слова.

— Відділ, приготуйсь! — рвучко наказав Люндквіст, і тридцятеро завмерли, не знаючи, звідки йде небезпека.

— Пу-гу, пу-гу... — ледве чутно обізвався з темряви.

— Це запорожці!

— Замовкніть! Московити також знають цей пташиний оклик!

Люди хвилювались, роззброєні сліпою пітьмою. Суха пожежа в грудях наростала, і коли б вона бодай

на мить стала видимою — тридцятьма вогнями запалав би в степу загублений шведський авангард.

Тим часом невідомі наближались, здавалося, з двох боків, і вже були на віддалі, яку годі вночі встановити.

— Багнети й ножі! — наказав Люндквіст.

— Пу-гу! Я -- степ, я — степ! — обізвалось цілком близько.

— Я — степ — я — степ! — швидко повторив Ерік Люндквіст умовний знак і полегшено зідхнув: це були козаки.

Дихання козацьких коней наблизилось аж до облич шведів.

— Є вода! Вода! — радісно доповідав старий одноокий запорожець. — Де у вас старший? Офіцір, офіцір!

За хвильку люди Люндквіста пили по три ковтки води, по черезно припадаючи до шкряного татарського бурдюка, притороченого до запорожцевого коня.

— А чого ж ти спочатку там пугукав? — запитав одноокий запорожець свого незнайомого побратима, ледь бачачи риси його молодого гарного обличчя.

— А як же? Я чув, що треба пугукнути, щоб подати знак. Я, пане, в козацтві не був, хоч і грамотний...

— Та не пане, а сотнику! — наказав одноокий. — Мені сам гетьман ще в Білорусі торбинку золота дав за службу!

— Так, сотнику, — охоче згодився Гармаш.

— І не сотнику, синку, а пане сотнику! — засміявся старий. — У нас порядок! Он як вони поприпадали до бурдюка. Як дітки до матері... Бідні вони, а ми з ними, — зідхнув. — Не вийшло, але ще вийде! Значить, і ти воду шукав!

— Шукав, пане сотнику, та не так воду, як своїх — в'дбився я.

— Держись мене, козаче, не загинеш. А прозивають же як?

— Остапом Гармашенком, — відповів молодий козак.

Ледь-ледь благословлялось на світ Божий. Одноокий запорожець уже міг розгледіти перед собою чорнявого красня, добре озброєного, але в селянській чумарці.

— Чого ж ти, Остапе, і вбраний не по-козацькому?

— Ех, ніколи було, пане сотнику! Запізнився я на свято... Мав і жупана, та кобзареві віддав, дуже тісний був...

— Не журись, козаче, наше свято — попереду! Та слухай, більш не пугай: тепер у нас інший знак — вий, наче вовк. Цього знаку Москва ще не знає.

Підофіцер Люндквіст підійшов до побратимів, вдячно поплескав по плечах, посміхаючись, покрутив головою, мовляв, біда була б нам. Потім узяв чотирьох кавалеристів і, разом із козаками, помчав до головного табору.

Степ світлішав, на сухості почали з'являтися росянки, коні спивали їх налету, мало не перекидаючи через голови вершників.

— А нашого гетьмана ти бачив? — звернувся одноокий запорожець, тримаючи коня біля Гармашевого. — І короля шведського?

— Ні, пане сотнику, не довелось.

— Так ось побачиш. Великий це пан і мудра голова. Та не вішай голови, хлопче! Щастя, та ще воєнне — це як той райський птах!.. А чи в тебе є сім'я?

— Є... — зідхнув Остап, притримуючи поводи, бо кінь рвався вперед, кримчака тягло на Гармашів хутір...

— Гріх сказати... — повів був одноокий запорожець і замовк.

— Що гріх, пане сотнику?

— Скажу все таки: може б ти краще додому тепер? Нам на турецький берег доведеться... Далеко, козаче. А вертатимемось — тоді й допоможеш!

— Ні, пане сотнику. Дороги додому мені вже немає, якщо без гетьмана...

— Славно! Тоді тримаймося купи, а там, де гурт — там і сила Божа!

Людквіст, притримуючи насакаку важку шаблю, вслухався в мову козаків і шкодував, що Господь-Бог створив так багато мов на землі! Він хотів би подякувати цим людям, розповісти і розпитати, але мова стояла, мов кордон!

— Лівіш, лівіш, — показував рукою одноокий запорожець, і Людквіст крикнув своїм.

Семеро вершників розсипались ланцюжком і в легкому передраиковому світанні нагадували птахів, що летіли при самій землі.

— Пане сотнику... У мене мабуть і синок уже є!

— Гей-гей! — гукнув одноокий запорожець, випустив повід і весело плеснув у долоні! — А я собі думаю, з якої б речі ото випити? Остапе, як не вдасться тут, так хоч у Туреччині вип'єм! У них там „рака” є, міцна-міцнюща... Бував я вже там... Не журись, бачиш — повернувся, і знову повернемось, дасть Бог, — в останній раз!

— Коли б то, Господи! — голосно сказав Остап і перехристився на коні, що йшов галопом. — Калино! Коли б то, Господи!..

З другого, неторканого бурдюка першого кухля піднесли хворому гетьманові. Мазея посміхнувся, покосив ще пильним оком, наказуючи передати кухля королеві. Поранений Карл XII стогнав у гарячці. Вода привернула його до свідомости, і завченим величним жестом він покликав до себе одного з генералів.

— Рушаймо негайно до води, напоїти людей і коней. Полювати на дичину.

Відпустивши генерала з дорученням, Карл XII, напівсидячи на ліжку в наметі, звернувся до козаків:

— Дайте їм барильце золота. Я дякую вам, козаки!

Гетьман переказав з латинської українською мовою.

— Ясновельможний пане гетьмане, я не... — почав Остап, виструнчившись і витягнувши руки вниз, уздовж полотняних фарбованих селянських штанів.

— Дозволь мені, пане гетьмане, — втрутився одноокий запорожець. — Ми вдвох воду шукали, вночі.

І вдвох просимо з Остапом, хай ясний король дасть нам по дукатові, щоб за здоров'я сінка Гармашевого випити...

— Ви маєте від його величності барильце золота, — посміхаючись, зауважив гетьман.

— Король уже подякував нам, ясновельможний пане гетьмане! Не знаю, чи пригадуєш мене: у Білій Русі бачилися... Сказав ти мені: „Добрий козак побаче, куди гетьман поскаче!” І ось, гетьмане, я з тобою.

Іван Мазепа щось сказав Орликові. Той відчинив ковану скриню і, витягнувши звідти дві, оздоблені самоцвітами, шаблі, подав їх козакам: сивому й молодому.

Остап Гармаш відчував, як у нього тряслися коліна, а сльози зворушення готові були бризнути з очей, хоч і як це не подобало!

— Ваша величносте, — звернувся Мазепа до короля. — Козаки дякують вам і прохають дати їм лиш по дукатові на пам'ять.

Козаки вийшли з намету володарів, під яким їх чекав цілий гурт запорожців. Полковник у блакитному жупані крутився на осідланому жеребці.

— Пізніш відсвяткуємо, хлопці! Тепер гайда, шлях до води показуйте, бо тут люди гинуть!

За хвилину весь табір був на ногах: готувалися до найважчого переходу в спеку, але вістка про благословенну воду додавала людям сили.

— Ах, як шкода, що так сталося! — думаючи знову про Полтаву, з гіркою в голосі сказав Карл XII. — Як шкода, як шкода, мій гетьмане... — повторював король, неначе б у нападі гарячки. — Ми могли б з такими багато зробити!..

Заграли сурми і вдарили барабани.

Рештки полків і сотень рушили далі на південь, до знайденої старим запорожцем води. Земля тріщала й рипіла, як висохлі ремені сідел. Попереду їхали на конях одноокій запорожець і його побратим Остап Гармаш, передягнений нарешті в козацьке. При боці в ко-

зака-красня переливалася самоцвітами перська шабля— подарунок від гетьмана України.

Барильце із золотом Карл XII передав Мазепі:

— Як прибудемо щасливо на той бік, хай ваша милість розділить між козаками.

МОСКВА В ПИСАРІВЦІ

...Драгуни прибули в Писарівку раннім-ранком, як окупаційний відділ від полку, розташованого в Ромні. Прибули не сами: в обозі на бричці сидів пан писар Іваненко-Деригуз із дружиною та вірним наймитом. На двох возах драгуни везли його добро.

Від нечуваної спеки текло зерно, і тому вся Писарівка давно гнулася в полі. Старе й мале працювало, аж піт градом котився: часи такі тривожні й непевні, не заробить селянин — гинь з голоду, бо влади ж немає! Працювала в полі й стара Гармашиха, підтинаючи серпом густу пшеницю, посіяну ще ними... І тільки згадувала про те, що по цій ниві ходили її муж і син, що вони вклали в оцю пшеницю частину своєї сили й любови... — сльози застиляли світ Марії, а вона не кидала праці. Мусять старенька сама якось тягти, селянська праця, що й веслярська: хочеш допливти — греби!

Заплаче Гармашиха за Олексою любим, зідхне за Остапом і молитву прокаже, щоб Мати Божа повернула його і від усякого лиха захистила: синок Остапів — таке любеньке, темнооке, а волоссячко, як той льонок! — чекає вже свого тата. І це єдина радість у житті Каліни й Марії на Гармашевому хуторі.

Все так змінилось довкола. Наче те саме сонце сяє, а сумно й похмуро стало, безвладдя наступило, грабіжників наплодилось... Не думали про гетьмана, а не стало — відразу відчули!

Несподівано жєнці побачили довгу колону, що зброєю здалеку поблискувала. Христилися люди, перекинулися словами — може пройдуть? — та й знову до праці.

Але дзвін ударив тривожно, скликав! Тут і там навпростець линами скакали драгуни, показували руками, щоб люди в село сходилися.

За годину на парні відбулася сходка. Високий офіцер московський стояв посередині, в колі народу. Біля нього похмурий Леонов, а далі військо з палашами, для страху. Сказав, що тепер влада гетьмана Івана Скоропадського, полковниками вибрана, та що вся Україна Росії „принадлежит по договору с Хмельницьким”, у Переяславі підписаному. Сказав ще, що цар всеросійський Петро Перший Великий гетьмана-поляка (і чого ж це поляка?!) Івана Мазепу та шведського короля під Полтавою розбив і знищив навіки... „Кто будет против этого — кричав старий офіцер у дивовижно-довгих чоботях і з пером на шапці — того повесім, как собаку!..”

— Та хто ж це собак вішає?! — гукнув хтось із гурту. Народ засміявся, але високий офіцер, підвищивши голос, заявив, що коли людям так смішно, то може повідомити, що родину Вовків армія повісила в Ромні за зраду государя і отечества.

— Ми государеві твоєму не присягали! — знову гукнув хтось із натовпу селян.

— Офіцер крикнув до солдатів, ті кинулися межі людей, і швидко всі коси й серпи женців лежали збоку накупі.

— Пане офіцере, людям треба поле жати... — висунувся був непомірної товщини чоловік у брилі.

— А ти хто?! — визвірився офіцер. — Я знаю, я кончіл! А вот ти мешаєш!

— Я голова села!

— К чортовой матері! Убірайся, пока цел! Об'являю: начальником села назначаю пана писаря Іваненка-Дерігуза!

Якби той москаль кинув раптом бомбу, то й вона не зробила б такого враження, як ця новина.

— Геть його! Не хочемо! Геть того зрадника! — заревів натовп, шукаючи очима писаря, готовий роздери донощика, про що знав уже кожний.

Офіцер, дарма, що був старий, швидко скочив у сідло й махнув рукою.

Гримнула сальва в повітря. Діти, які досі радісно

вешталися між старшими, закричали перелякано. Лес-нов скочив на коня і шиковав драгунів.

— Нікакiх „не хочемо“! — перекинув офіцер. — Р-р-расхадись!

Пів сотні драгунів розташувались у Писарівці на квартирах. Люди мусіли утримувати солдатів і коней. „Шведи платили, козаки хоч подякували, а ці ще й лаються...” — нарікали селяни. Гн'в накупав, але косами проти рушниць не ввоюєш, голіруч армії не візьмеш!

„Проспали Мазепу, майте Дерігуза!..” Ці слова, що облетіли все село, належали дідусеві мельникові, помічникові вдови Мелашки. Дідусь кпив. А вдова не знаходила собі місця ні в млині, ні вдома. Вона вже двічі відвідала Гармашів хутір. Для немовляти, Андрієм охрищеного, купила в Гершка кілька золотих монет і подарувала на щастя. Марія й Калина подякували, прийняли подарунок, та не стали близькими, відчувувались Мелашки, і це додавало їй ще більше жалю. І дитини не дали на руках потримати...

Почувши, що москалі поселили клятого писаря в хаті Вовків, Мелашка вирішила піти до Дерігуза й відверто запитати, про що саме в тому листі було написано? Так порадив їй священник на сповіді. Старенький бувалий отець помітив: Мелашка сивіти почала, велика журба їла її поїдом.

Та, йдучи, передумала. Вирішила тільки попросити пана писаря, щоб від драгунських нападів і допитів захистив Марію й Калину Гармашів. Адже розповідали люди, що якийсь драгун під час допиту про Остапа назвав маленького Андрія „мазепиням”, лайвся і плював... Хто ж їх там захистить, трьох безпомічних?

Думає Мелашка, повільно йде вулицями порожнього села, гордо відвертає голову, відчуваючи зальстниці погляди драгунів-кавалеристів.

Ходімо ж і ми за нею, за цією чесною жінкою, що розминулася в житті із щастям, але не розминулась із совістю.

Висока й гарна хата Вовків! На славу змайстрував

її колишній запорожець, хай йому царство небесне! Все в цьому подвір'ї міцне, з дебелого дерева, поставлене на століття: доки гуляв, так гуляв, а як осів на землі — так і вріс у неї.

Та чи добре почуває себе в цій хаті пан писар? Трохи муляють його оці високі стіни з випаленими на сволоках хрестами, ці високі вікна, крізь які дивилися колись інші люди... Трохи надокучає дружина — така вже стара, майже здитиніла, чи щось їй у голові помутилося: радить утікати звідси тоді, коли пан писар Іваненко-Деригуз начальником над усім селом став, а за погорілля влада російська йому чудову садибу дала!

Щоправда, не всю хату, а лише половину, з командою драгунів навпів, але часи ще непевні, з охороною навіть краще. Не йдуть люди до свого нового „голови”, зате Іваненко-Деригуз до них москалів при потребі посилає, а ті вже приведуть!

Треба звикати не лише народові, а й „голові”. Звикати до смороду горілки, змішаного з димом махорки, до брудної лайки, до п'яного реготу, до важких наказів... Не про все знають люди — і Деригузові легше на серці. Біда тільки, що дружина почала замикатися в своїй кімнатці-хижці, плаче та Богу молиться... Інколи доводиться Деригузові й обідати з драгунського котла, бо дружина не хоче варити. І хоч як парадно виглядає тепер колишній писар — у високій плюшевій шапці-ковпаку, в чорній камізелці до білої сорочки, завжди при золотому ланцюжку через животик; у вузькохолошних штанах і лякованих (аж із Німеччини!) черевиках, — старенька його дружина скручувалася бубличком у себе в комірчині і не хотіла й глянути на мужа!

Деригуз міг бути гострим, але не до своєї дружини, вибачав їй усе, а силу влади смакував на трьох тисячах підлеглих.

Та знайшовся драгун-денщик, який мав інший характер: йому набридло роздмухувати самовар, привезений на хутір разом із гарматними ядрами, аж із родини. Драгун-вусань галянтно постукав у двері комірчини і,

не дочекавшись відповіді, ввійшов туди. Він вивів стареньку за руку лагідно й обережно, підвів до порогу, де ніяк не хотів шуміти самовар:

— Мамаша, сделай нам чайку, — попрохав і ткнув господині чобота в руки. Та стояла, опустивши голову, прикриту чорною хусткою. Не розуміла, чого від неї хочуть. Драгун приладнав халяву брудного солдатського ботфорта до труби й показав старій, як треба „накачівать воздух”. І вона стоїть тепер при самоварі та, немов гармоніст гармошку, підіймає вниз і вгору чобіт, іскри сипляться з-під самовару, лунає писк і свист — хитромудра машина закипає, а драгун захоплено плеще в долоні: „Чайку, бабушка, папйом-та-а-а!” — тягне він.

Дрижить в руці Іваненка-Деригуза нове гусяче перо, літають переляканими птахами думки у клітці великої лисої голови, нижня губа відвисла й трясеться постаречому. Ходять чутки, що Іван Мазепа з королем шведським уже повертаються, що вони милостиво пообіцяли суху гілляку кожному, хто спілкуватиметься із загарбниками... Все міняється, та чи на краще?!

Ось лише заморський птах папуга не змінився, йому хоч би що! Птах цікавиться зеленим ковпаком на голові свого господаря, він єдиний, хто й далі захоплюється паном писарем, вибачте, паном „головою” Іваненком-Деригузом! А власна дружина — з чоботом при московському самоварі, що вже пирскає голосно й вибухає веселою парою! Драгун кличе у вікно свою компанію „на чойочік”... Хоч би вже скоріше закилів той чортів самовар, сором такий!

Розпарені спекою „господа” офіцери й підофіцери ввалились у світлицю, засіли за стіл, декотрі недбало розкинулись на лавах. Господиня з драгуном-денщиком наливає чай і руки в неї дрижать, аж чашки на блюдах танцюють.

— Я бил в Батуріне. Пожар і смерть... — обізвася один з офіцерів, відчіпляючи шаблю. — Мазепінское гнездо!

— Да-а-а, Батурін... — задумано сказав інший, в якому легко пізнати офіцера Леонова з молодого обличчя та сивих скронь.

І тут — несподівано для всіх ляскітливим голосом папуга заверещав з клітки: „Хочу в Батурин! Хочу в Батурин!..”

Іваненко-Деригуз глянув на жінку й прикипів до столу.

„Хочу в Батури-р-рин!” — горлав птах людською мовою, крутячись у позолоченій клітці. Чи він почув слово „Батурин” і згадав давні слова господаря, чи злякала птаха незнайома мова, — він бив зеленими крильми і, перебігаючи бічком по прутуку з кутка в куток клітки, кричав, як навіжений: „Батурин! Батурин!”

Руки господині прикипіли до гарячих ручок самовару. Деригуз підвівся й замахнувся гусячим пером на здурілого папугу, але господаря випередив підстаркуватий високий офіцер:

— Ах ти мерзавец! — ревнув підпилий офіцер. — Хочеш в Батурін?!

„Хочу в Батур-р-рин!” — знову залящав птах!

Офіцер схопив позолочену сухозлотицею клітку. Рвонув закривку й кинув у куток заморське диво із скрученою набік голівкою. Череп'яний дзьоб птаха так і лишився широко відкритим.

— Вот тебе Батурін, мерзавец! — вилаявся офіцер відсуваючи ботфортом тіло птаха під стіну.

В цю мить пан „голова” Писарівки Іваненко-Деригуз відчув, наче щось хруснуло в нього, як і в птаха, у шиї, біля самісінької голови.

— Ну, старуха, давай чай! — скомандував інший за столу. — А ти о Батуріне забудь, — звернувся він раптом різко до Іваненка-Деригуза. — Повесім, как собаку! Ти — старий полугай!..

Група драгунів засміялася з жарту, писар спробував посміхнутися й собі: він аж тепер збагнув, чому і коли люди кажуть „засмієшся на кутні”...

В цю хвилину відчинилися двері і драгун-черговий

впустив у хату Мелашку. Була вона в чорному, як вдягаються літні віком жінки.

— Закуска к чаю! — гукнув він, ошцірюючи зуби, але Леонов осадив: — Замалчі, ето по делу!

Мелашка стояла на порозі вражена, наче громовиця тут трахнула: дружина „голови” наливала чай солдатам, під стіною лежав папуга із скрученою головою, офіцер трощив ногою клітку, а пан писар сидів за своїм дубовим столом, схилив голову і не помічав гості.

Господиня покинула чашки, підійшла до Мелашки:

— Чого тобі тут, жінко?

— Я прийшла прохати, щоб за Гармашів заступилися... Дві жінки, синочок у Калини...

— Іди звідси... А я мужа попрохаю.

У широко розкритих, сповнених болю й терпіння, очах старенької Мелашка прочитала всю правду, всю трагедію, що спіткала цю родину, цей „корабель”, що замість великого плавання потрапив на смертельну мілину.

Та було вже запізно.

Є каяття — та немає вороття!

СПРАВЖНІЙ СОЮЗНИК

19 липня 1709 року король і гетьман переправлялися човнами на другий берег річки Бог, віддавши туркам за перевіз половину свого золотого запасу. Частина шведських вояків перепливали човнами, інші подалися на турецький берег, тримаючись за гриви коней, як нашвидку показували козаки. Кавалерія князя Волконського, кінні загони та легкі гармати бригадира Кропотова за наказом царя винищували все, що лише зустрічали в степах. Навіть шведів, хоча для них і визнали право полону, добивали сотнями, щоб не в'язати собі рук.

По цей бік, на українському березі Богу, поблизу криниці та височенних тополь і дубів, лежали сотні тіл, чулися прокльони, стогін і зойки конуючих; тут і там валялися короткоцівкові яничарки, пістолі, мушкети, нашвидку перебиті навіпіл шаблі; там шматок китайки, далі — купа недогорілих жупанів і шинель; кілька гармат лежали біля самої криниці, скинені з коліс із потрощеними осями. Москалі гасали на побережжі, умираючих дорубували алебардами, скидали накуп зброю; колона барабанщиків біла перемогу. Над головами живих і мертвих кружляли зграї воронів, стрімко спадали шуліки і кілька степових орлів високо-високо висіли в небі, навіть не похитуючи крилами — чекали.

Король і гетьман стали табором біля озера Адгіголь, не бажаючи йти до Очакова: паша виявився нелицарською людиною, послав замало човнів для переправи, і понад тисячу шведів та українців загинули від московських куль і шабель по той бік ріки, не маючи сили протистояти. Турецький султан, довідавшись про злочин очаківського паші, негайно звільнив негідника. Дарма, що Туреччина впродовж століть воювала з Україною, султан звелів вітати українського гетьмана і швед-

ського короля як володарів і союзників: Константинопіль і Бахчисарай зрозуміли небезпеку, що штормом ішла з Півночі. Тому так ласкаво були вислухані послы Карла XII та Івана Мазепи, а турецький султан вдруге не прийняв московського посла, який хотів підкупом здобути голову українського гетьмана-емігранта...

— *Biz türkler alıs veris etmesini severiz, amma is arkađasliga gelince o başka mesele,** — заявив султан і звелів випроводити геть посла-московита.

У блакитному наметі короля розпочалися політичні наради: союзники й не думали складати зброї. Шведський амбасадор Найгебавер та козацький старшина уже перебували в палаці султана, Клінковстрем і Стешенко з невеликим загonom помчали до кримського хана; Пилип Орлик під диктат недужого Мазепи писав листа до французького амбасадора в Порті...

Саме тоді на кілька десятків кілометрів вище від головної переправи біля „Турецької криниці”, підофіцер Ерік Люндквіст пішки наблизився до Богу. Високий і сухий, він нїс за поясом пістоль, а в руці тримав Біблію, що врятувала йому життя: куля застряла в шкїрянїй палїтурці. Швед не мав харчів, ішов другий день навмання, аби лише добитись до річки, як велїв останній королївський наказ, одержаний ар'єргардом.

Ерік Люндквіст нарешті побачив річку! Спрага гнала його вперед, але втома невидимим спрутом обплутувала ноги, і шведовї здавалося, що він, їдучи, стоїть на місці. По вогкому піску, за прибережними кущами, побїг і впав, торкаючись устами спасенної води.

Нїчого не залишилось, крім нужденного вогника життя, Біблії й пістоля. Навїть шапку згубив десь в останньому бої з драгунами, коли від невеликого загону шведів і козаків не залишилося живими мабуть нікого. Тепер перед Еріком Люндквістом синїла річка — останній рубїкон. Але вона, оця блакитно-зеленава, прохолодна, життедайна вода, що кілька хвилин тому здава-

* Ми, турки, любимо торгувати, але щодо дружби, — то це вже інша справа.

лася та й була порятунком, — нині вона стала страшним, непереможним ворогом: швед не вмів плавати.

Ерік Люндквіст умився, спостерігаючи, як бруд і порох з його голови темними смугами відпливали за водою.

Сили повертались до втікача. Раптом його проїняла думка, що десь там, аж на Батьківщині, його ж чекають! Чи він прийде як переможець, чи як подоланий — дружина й донька ждуть же свого мужа й батька! Ерік Люндквіст пішов у воду. Він брів аж до того місця, де вода почала доходити попід руки і мало не потягла його на глибінь.

Вояк вибрів з води і став на березі. Смерть чигала позаду й попереду, де в степах металась осатанілі від крові й перемоги московські війська. Чи вони беруть у полон? Чи можна з галузок кущів зробити пліт і перепливати? Чому той далекий берег такий порожній? Де поділися люди? Чому тут немає рибалок? Чим зловити рибу? — Можна б з'їсти й сиру... Де тепер король? Він ніколи не піде в полон: король і він, його вояк, підфіцер Ерік Люндквіст. Вони ніколи не підуть у полон. Шведські матері не народжують невірників! Жодна мати не народжує рабів: це люди поневолюють людей. Ерік Люндквіст не хотів поневолювати: король наказав обкраяти московську силу настільки, щоб вона не турбувала Швеції. Це все. Для цього король допомагав козакам.

Ерік Люндквіст помітив, що він стоїть навколішки й тримає Біблію, але не читає: думки не давали змоги йому зосередитись. Пістоль лежав на піску, готовий кинути смерть востаннє. Чому саме смерть? Чому люди не видумують такого пістоля, щоб, вистріливши — воскресав, вигоював хворих!..

Вояк перегорнув сторінку й прочитав: „І вийшов другий кінь, рудий; і вершникові дано взяти мир із землі, і щоб забивали один одного; і дано йому великого меча.”*

* Об'явлення, гл. 6, в. 4.

Почувся тріск галузок.

Швед швидко поклав Біблію. У руках він тримав пістоль. Продовгасте обличчя, бліде, аж сіре, напружилось; з русого мокрого волосся скапували краплини на запалу неголену щоку.

Стріляти: в нього чи в себе?!

Над кущами лозняка замиготіла чорна шапка з блакитним шличком. Фиркнув кінь, нечутно ступаючи по піску.

Козак!

Ерік Люндквіст кинувся бігти: — Пу-гу! — закричав він, навчений запорожцями.

Гарне задумане обличчя молодого козака в синьому кунтуші не виявило зворушення. Воно нагадувало маску. Остап Гармаш був смертельно перевтомлений утечею, поранена лівиця, засунена в кишеню, пекла й нила; коли б не оцей вірний, виплеканий на Гармашівці, татарський скакун — лишився б і Остап серед Дико-го Поля...

Козак спинився і важко зіскочив на пісок:

— Здоров, брате, здоров...

Чорні вуса й неголена борода відтіняли повні уста козака; ковнір був розірваний, і могутня бронзова шия вказувала на не абияку силу цієї людини. Темні великі очі, пригашені втомою, дивились на шведа спокійно, з симпатією:

— Шо ж ми, втікаем чи відступаем?

Ерік Люндквіст ніяково посміхнувся.

Вони не розуміли мови один одного, але долю мали спільну, оці двоє людей з Півночі й Півдня Європи.

Козак жадібно пив воду. Ерік Люндквіст старанно обмивав йому пораненого списом ліктя. Потім Остап простягнув шведові шматочок сала, на яке той жадібно накинувся, так уже докучив голод. Двічі Остап підводив кримчака до води, давав пити потроху, по-господарському: кінь пив, аж його тонкі чорні ноги дрижали.

— А тепер — будемо рятуватись, — обіззався Ос-

тап до шведа і показав рукою на той берег. Там король Каролус і гетьман Мазепа наш там, і військо, розумієш? Офіцір, офіцір там...

Ерік Люндквіст перейнявся спокоем цього чорнявого красня, посміхнувся, коли Остап говорив „офіцір”, підійшов до козака й обняв.

— Перепливем! — говорив Остап до шведа, допомагаючи знаками й жестами. — А потім повернемось усі. Тобі все одно дорога додому через Україну.

Ерік Люндквіст заперечливо похитав головою й показав на мигах, що він не вміє плавати.

— Jag kan ej simma...*

Поранена рука пухла. Надходив вечір, Остап не хотів баритися на цьому березі. Зрозумів знаки Люндквіста, підійшов до коня, що згризав тоненькі прутики верболозу. Кримчак потягнувся вогкими губами до господаря, гребнув копитом пісок.

— Рятуй, конику! Вже двічі вивіз, вивези і втретє, а я довіку не забуду. — Остап говорив до коня ласкаво, втомлено. Кримчак занепокоївся і потягнувся до води, чи хотів ще пити, чи й справді інстинктивно зрозумів слово господаря?

— Пливи. Отак тримайсь, — показував Остап шведові, як триматися за гриву, щоб перепливти річку.

— А ти? — показав на поранену руку Люндквіст.

— Як будеш на тому боці, кінь сам повернеться — і я перепливу, розумієш? Це — кримський коник, татарське золото!

Ерік Люндквіст подивився в очі рятівника, відкинув назад русе волосся, зняв з шиї бронзову іконку Божої Матері, потемнілу від часу, поцілував її й подав Остапові Гармашеві. Козак прийняв подарунок, поцілував і собі.

— А тепер — пливи, бо московіти й сюди заскочити можуть.

Ерік Люндквіст поклав Біблію за пазуху, заткнув

* — Я не вмію плавати...

за пояс пістоля, чоботи-недоноски кинув на глибоке і взяв повід коня. Гнідий тупцював, тварина нервувала, не розуміючи, що діється. Остап повів обох їх у воду. Поплескав по тугій шії кримчака:

— З Богом, хлопці! — сказав він до людини й тварини, як до рівних.

Швед плив невміло, притоплюючи коня: то пробував однією гребті, то знову хапавсь обома за гриву. Кримчак напружував сили, плив якимсь боком, немов не бажаючи втратити з виду господаря. Бозька вода, зовні спокійна й велична, понесла переправця швидко вниз, рвучися до Чорного моря.

Остап Гармаш поволі йшов уздовж берега вниз. Перев'язана побратимом-шведом рука пекла вогнем, розпухлий лікоть не вмещався в тугу стиснутій шматині. Остапа млоїло, часом починало шуміти в вухах. „А Калина? Вони ж усі чекають! І наша дитинка!”

Нахилився, зачерпнув води.

Швед уже був майже при тому березі!

— Слава Тобі, Царице Небесна! Пливи ж сюди, конику! Не піз니스ь, бо ми вже й так раз дуже спізнились!

Швед доплив. Було видко, як він повернув коня, потягнув за собою на глибше, показував сюди, на Остапа, махнув рукою. Але кримчак не розумів або злякався незвичайної мандрівки.

— Пускай його! — стривожено крикнув Остап, швидко скидаючи жупан. Кинув шаблю у воду поперед себе, перехрестивсь і побрів. Відчував, що пливати сам не зможе, не допливе на одній руці; ганив себе в думці, що в Сулі частіше рибалив, ніж плавав! А радив же Сидір — вчись плавати, як риба, бо пригодиться!

— Ех, Сидоре! — промовив уголос. Не нарікав, лише раптом затужив за товаришем, за рідними, за всім близьким. Забрів уже по груди. Свиснув, довго й тонко, як свистів на коней ще хлопчаком, щоб не відбивалися від гурту на пасовиську вночі...

Кримчак почув свист і відразу ж пішов уплав!

— Не журись, Калинко! Запізнився трохи, ще забарюся, але прийду!

Ерік Люндквіст, важко дихаючи, стояв по коліна у воді й шепотів молитву.

Остап подався назустріч гнідому. Вода була тепла й солодка. Плив, низько опускаючи голову; ліва рука безпомічно тяглась у воді. „Не журись, Калинко! Все одно побачимось!.. Не журись, синку!..”

Ерік Люндквіст не скінчив молитви: миттю, не пам'ятаючи себе, вихопив пістоля: над кущами на тому березі замаяли крила чорних бурок. В гаснучих променях сонця заблищали підняті шаблі! Дозорці князя Волконського, які нишпорили на березі Богу, почули свист або випадково помітили на річці щось непевне.

Козак не знав, що позаду нього кілька драгунів, сидючи на конях, цілилися йому в спину. Він уп'явся очима в блискучо-темну голову кримчака, що наближалася над хвилями, перемагаючи течію. Остап не бачив навіть шведа по той бік, так важко було пливати. Вода здавалась теплішою й теплішою, аж гарячою.

Кілька рушничних пострілів продунали в нескаламученій тиші літнього вечора гучніше від гарматного реву. Кулі заплюскали у воді. Остап Гармаш оглянувся й вразі ж пірнув, щоб схибити москалів з прицілу. Нова рушнична сальва, ще одна. Напружуючи сили, Остап виринув на мить, перехопив повітря й пірнув знову. Кримчак помітив, що господар зник і, наляканий пострілами, завернув набік і подався за течією посеред ріки. Коли Остап виринув, — його єдиний рятунок був уже далеко! Він ще встиг помітити, що на турецькому березі шведський вояк біг униз, завертаючи коня, аж раптом бризнула вода і червоним стовпом рвонула вгору!

Останнім ривком Остап ще подався вперед, але вогненим стовп, стрімголов падаючи вниз, ударив так боляче, що плавець утратив притомність.

— Гатов! Гатов! — закричали московські кавалеристи.

Ерік Люндквіст спинився. Стояв по коліна в воді, шукав очима свого рятівника, свого справжнього союзника: козака Остапа Гармаша вже не було між живими, води Богу понесли його тіло, пронизане кількома кулями, в Чорне море, як у вічність.

Московські кавалеристи почали стріляти по нерухомій постаті шведа. Кулі сичали в повітрі й безсило падали у воду поблизу Еріка Люндквіста. Швед люто відкинув промоклий пістоль, стояв на-струнко, віддаючи останню пошану незнайомому братові зброї.

Потім підофіцер Люндквіст круто повернувся й пішов уперед, випроставшись гордо, не зважаючи на неугавні постріли з того боку.

Спинився на мить, оглянувся на ріку: золотава блакить пливла спокійна й велична. Ані тіла козака, ані його коня не було видно.

Сонце западалося в землю.

Довгі тіні дерев сповзались докупи.

В гаю кричав самотній птах.

Підофіцер армії його королівської величності Ерік Люндквіст пішов чужою землею шукати своїх. Був без зброї. У руках міцно стискав Біблію. Не витирав сліз: вперше в житті дозволив собі виплакаться важкими сльозами мужчини й солдата.

З пагорба Ерік Люндквіст ще раз оглянувся: внизу темніла широка смуга річки, на тому березі хитався вогник...

„Я дав козакові свою іконку... Мати Божа, чому ж Ти його не врятувала?!”

З того боку п'ятьма розросталась, густішала, оберталася в попіл — попіл полтавського пожарища, що засипав Східню Європу.

ПОЖАРИЩЕ

...Гарнізонів ніби не вистачало реквізованого в селян хліба. Начальник гарнізону наказав Іваненкові-Деригузіві дістати двадцять лантухів крупчатки додатково — для потреб армії імператорського величества Петра Першого, государя Російського. Леонов попередив „голову”: цей наказ прийшов із Ромна, з штабу, тут уже не пробуї викручуватись!

Іваненко-Деригуз, лисий, із стягненим, пожовклим лицем з недом'ятого ременю, ходив по великій хаті Вовків, тер потилицю. Йому хотілося псом завити — не знав, що діяти, де ще брати хліб! Ця армія була, як бездонна бочка, вимагала й вимагала, і вже й сам офіцер Леонов часом співчував селянам, але що ж робити? — такі приходили накази.

З Писарівки нічого було брати, бодай з того, що люди не приховали.

Іваненко-Деригуз скерував драгунів на вітряки: до Мелашчиного і другого, здаваного Гершкові в оренду.

Млинар з орендованого вітряка скочив на коня й примчав у село до Гершка:

— Що діяти? Беруть людський хліб! Пане Гершку, люди в вас питатимуть, не в мене... На мене москаль „оружжя” наставляв!

— Їдь мерщій до голови!

— Пане Гершку, москалі сказали, що їх Деригуз прислав!

— Йой-йой!.. — застогнав старий, б'ючи по полах лапсердака. — Йой! Краще б і я помер із Сурою, то вже, прошу вас, не бачив би цього нещастя!

Тим часом у другому вітряку Мелашка боронила своє право: вона замкнулася з дідком і не впускала на-

пасників. Драгун підважував тесаком двері, але ті не подавались. У вітряку замкнулися і двоє селян, які привезли з дального хутора зерно.

Дарма, що день лише починався — земля була вже як обварена окропом. Група драгунів у важких уніформах і в ще важчих „сапогах” із кованими острогами не знала, що робити: двоє намагалися підважити двері вітряка, решта стояли внизу й кепкували з своїх товаришів:

— Не відкриєте — привяжем к крильям!.. — обіцяв один.

— Леонов нам всем всипет! — огризався той, що підважував двері.

— Бросьте, ребята! — гукали знизу. — Леонов не приказивал ломать!

І вони збиралися податись геть, в село. Дідусь у вітряку зашепотів радісно й схвильовано: „Бачиш, Мелашко, наша взяла — не піддалися і кінець, і вкуси себе за лікоть!..”

В цей час до млина підкотилось кілька хур, на які раніше ніхто не звернув уваги. З десяток дядьків у білих полотнянках і жовтих брилях, босоніж, зіскочили з возів. Один з них, казковий здоровило, мовчки поволі піднявся на східці вітряка:

— Ти чого двері підважуєш? Хліб приїхав красти?

Драгун оторопів чи не зрозумів мови, мовчки дивився на того билинного Микулу Селяниновича. Але другий, малий і задерикуватий, тицькаючи кінцем тесака в груди селянина, несподіваним басом скомандував:

— Бей дверь! Ми по хлеб для государя! — і ткнув у руки селянинові тесак.

Той схопив тесак, кинув його на поміст і заїхав у вухо драгунів.

Зчинилась бійка. Куций москвит, не охнувши, злетів з помосту на землю, проламавши тілом поруччя. Кілька драгунів кинулись по східцях на поміст. Селяни при возах, на мить завагавшись, подалися й собі боронити свого. Глухі удари кулаків, крик, стогін... Раптом—

постріл: селянин-велетень поточився й повільно зсунувся по східцях униз! Побачивши кров, люди озвіріли, двоє драгунів упали трупом від селянських сокир, повисмикуваних з возів; з пробитого кулею лантуха повільно текло на вигорілу траву золоте зерно. В цю мить котрийсь із напасників скомандував відступати до коней, але селяни оточили драгунів і в зловісній тиші, що настала, було відчутно: вони готові до самосуду.

— Банда! Вам государ покажет Мазепу! Саблями їх!..

Цього було досить, щоб селяни мовчки накинулися на групу роззброєних несподіваним ударом драгунів. Переламана сокирою шабля дзвінко хряснула, двері вітряка з скрипом відчинились і двоє селян вискочили звідти, щоб добити останнього напасника. В повітрі ще лунали стогони, прокльони й хрипіння, — однак усе вже було закінчене: семеро чужих вояків і троє селян лежали мертвими.

Люди опам'ятались, коли у дверях з'явилась обсипана борошном Мелашка. Глянувши вниз, вона лише скрикнула: „Боже” — і безсило похилилась до одвірка, підхоплена дідусем.

Іншого рятунку від страшної розправи не було, як негайно тікати.

— Їдьмо на Ромен, хлопці! — гукав дідусь. — Я там млинаря знаю, і Козуби в мене є, знайомі, там і кінці в воду!

Напівпритомну Мелашку поклали на воза, нашвидку з вітряка винесли кілька лантухів борошна й кинули на вози.

Коли від'їздили, Мелашка не плакала, тільки широко розкритими очима дивилась, як віддалювався вітряк, даленіли тополі Писарівки: жінка не знала, куди її везуть, для чого, хто везе? Дідусь, косячись на Мелашку, помітив її якийсь дивно-каламутний погляд і шепотів молитву.

Валка возів швидко подалася у вибалок, завернула на Вітрову Балку. Не доїхавши до неї, селяни скрути-

ли на іншу дорогу, в кущах поскидали сідла з драгунських коней...

Двоє, що забарилися біля вітряка, нагнали своїх аж у Ромні: вони примчали на змилених драгунських конях без сідел, наохляп.

— Усіх побитих втягли до вітряка, сліди землею й борошном засипали... Здалеку ми бачили, як вітряк розгорівся...

— А крила ще крутились! Господи, страхіття яке!.. — оповідав другий, змиваючи кров з рук. — Крила були, як огненне колесо!

— Чи військових помітили?.. Чи за вами?..

— А з села не бачили?..

— Ні! — відповідали ті, перебиваючи один одного. — Може й побачили, так пожежу, а не нас! Хай шукають вітра в полі...

Водяного млина у Ромні держав Козубів брат, якому допомагав тепер молодий Шведченко. Дідусь знав, до кого припровадити втікачів.

Драгунських коней селяни продали циганам і, обмоловшись, третього дня роз'їхались. Не питали один одного, хто де живе. Гроші, виручені за коней, залишили для Мелашки й дідуся.

Темні розкішні Мелашчині коси як припали борошном ще у вітряку, так уже й не змити їх ніякою водою — жінка посивіла. Вона відмовилася від грошей, передала дідусеві. Коли роз'їздилися вночі, до кожного підійшла і благословляла на дорогу, безнастанно шепочучи молитви.

— А тих трьох, поховайте ж їх, поховайте... — монотонно прохала Мелашка...

Через кілька днів лучник і мечник, чесний міщанин Козуб, брат мірошника, відвіз Мелашку — на її прохання — у Мгарський монастир. Звідти ченці перевезли жінку, в якій годі було пізнати веселу повновиду молодицю Мелашку, — у якийсь жіночий монастир, далеко від Писарівки...

Та ми й забули про Писарівку, помандрувавши аж

у Ромен! Можливо ми й не повернулися б туди, коли б не отой самотній розсідланий кінь, що мчить навпростець полями в напрямку далеких писарівських тополь!

Високі й горді колись були ті тополі, та почорніли вони від важкої спеки, не радують свіжою зеленню ока, худоребрі й сухі стали, аж смуток наганяють. Стоять вони чорним високим частоколом і поблизу того місця, де був Мелашчин вітряк. Там уже немає вітряка, не поскрипують трудолюбні крила, не погейкують на волів, не понокують на коней люди, — тільки сонце допалює — досушує те, що не згоріло під час таємничої пожежі.

Порожнє місце і сморід пожарища збивають кримчака, тварина спочатку не знає, куди потрапила. Але знайомі ще лошачкові лани заспокоюють тварину: кримчак, розсідланий, покритий порохом і реп'яхами, страшенно схудлий, обігнувши пожарище Мелашчиного вітряка — завертає на хутір, на свою Гармашівку, мчить з останніх сил між низенькими копичками витеклого збіжжя... Он там уже бовваніє високе коромисло журавля над Гармашівською криницею, ось на цих полях пас кримського скакуна Остап Гармаш...

— Мамо! Це Остап! — перелякано-радісним голосом закричала Калина, кидаючись до коліски. Молода жінка почула клекіт копит кримчака, який пізнала б і в найчорнішу ніч: це ж на цьому коникові прилітав її чорнобривий Остапчик до Деригузів, ще як служила...

Марія Гармашиха, збайдужіла до всього, крім свого внучати, напівглуха, цього разу почула крик Калини. Старенька кинулася й собі до коліски, гублячи чорний очіпок. Не знала, що сталось. Так вона й вибігла з хати за Калиною, і аж тоді зрозуміла: через ворота легко перелетів гнідий кримчак і, ржучи, підбіг до ганку.

Гнідий, пізнавши господарів, потягся пересохлими губами до Гармашихи.

Калина тримала на руках синочка. Темнооке, з білим волоссям на гарній голівці, воно безтурботно махало ручками й посміхалось.

Вони всі стали сиротами.

Кінь Остапа Гармаша привіз вістку, щоб козака більше не чекали з бою... Сотні кілометрів промчав невловний кримчак — від берегів закривавленого Богу аж на охоплену смутком Полтавщину...

Чув пісню вірності, і сам у ту пісню обернувся.

А з Писарівки долітали часті, тривожні удари церковного дзвону. Туди прибув сам начальник Роменського гарнізону і наказав пороти шпіцрутенами мешканців села. Розжалуваного за приховування події на вітряку і „снісходительное отношеніє” до селян офіцера Леонова повезли на розправу в Лебедин. Повезли закованого в кайдани.

— Мало радості з чужого лиха... Пришлють ще гіршого, — котилось селом.

МЛИНОВІ ЖОРНА

Та ніщо не могло спинити бігу невтомних жорен життя.

Перша зима у Писарівці минула в надії на повернення гетьмана. Говорили, що Іван Мазепа готує армію з десяти народів — і всі проти Москви. Інші ж твердили, що гетьман давно помер.

Старенький священник запевняв людей, що гетьман живий.

Дарма, що панотець вже ледве тримався на ногах, він, благословляючи з амвону хрестом людей, прилюдно відмовився кидати на гетьмана Мазепу анатему, як того вимагав Московський синод. Нова влада кудись перевезла, запроторила німечного тілом панотця і прислала десь із Харківщини чи Курщини нового, високого патланя. Він любив гроші й випивку, йому було легко і проклонати, і благословляти...

Калина Гармашиха, почувши раз отаке проклинання гетьмана Івана Мазепи, вийшла з церкви й зареклася туди ходити, доки не змінять священника. Вона не зрозуміла, що такий був наказ влади, а не вигадка п'яниці.

— Добре, мамо, що ви вже не почувете того блюзнірства... — шепотіла вдова над могилою Марії Гармашихи, над якою хрест не встигли ще почорнити сніги та весняні дощі. — Так вам краще, мамо, бо тут проклинають правдиве діло Остапове. Ну, мій синочку любий, — зверталася Калина до маленького, що вже починало бігати, смішно дрібочучи ніжками, — треба тепер нам удвох рости, а про тата ми ніколи не забудем.

Минув тиждень, другий — і затужила за церквою Калина. Треба було десь поради й розради шукати, а в Писарівці люди як не свої стали, вже й доноси почалися, за що Деригуз — поговорювали — навіть платив!

Треба ж було щось і з землею робити, бо поле лежало облогом, а весною один день прогавиш — рік жалкуватимеш, — як говорила покійна, царство їй небесне, Марія Гармашиха.

Рано-вранці в неділю запрягла Калина коней, Андрійка в кожух загорнула, бо весною „вдень хлющить, а вночі тріщить”, і поїхала в Ромен, де тоді збиралися великі базари.

По дорозі присіли до Калини дві жінки з великими кошиками — базарниці.

Від них Калина довідалась, що люди бачили Мелашку в якомусь монастирі... „Господи, дитинка ж у мене!..” — подумала, почувши про монастир. „Остапе, любий мій, невже ж не повернешся до нас? Хоча б Сидір прийшов, може той щось чув...”

— І про Вовченка нічого не чути, — вела далі під'їжджа молодиця. — Багато їх полягло під Полтавою...

Калина втирала сльози. Рожевошокий Андрійко спав у кожуху. Молодиця продовжувала:

— Може пані Калина чула, що вже дідок об'явився, отой, що Мелашці у вітряку допомагав. А де був, що з ним діялось? — ніхто не знає. Старий був, а тепер ще більше постарівся, уже, кажуть, дитиніти почав. Щось на тому вітряку було... Дідусь у Ромні тепер.

— У Ромні, кажете? — перепитала заплакана Гармашиха і звела блакитні очі, повні надії, на селянку.

— Атож, він і там у млині помічником, тільки у водяному, козубенківському.

Калина сама не знала, чого так хвилювалась. Про дідка колись лише чула від Остапа, а тепер так потягло з ним зустрітися, як збитого з шляху подорожнього тягне на вогник.

По торохкітливому дерев'яному мосту через мальновищу Сулу в'їхали крутою горою в місто.

Сонце стояло вже високо. Андрійко прокинувся, висунув голівку з кожуха і здивованими оченятами поглядав навколо. Найбільше його увагу привертали великі золочені бані кам'яного білостінного собору, що

маяли аж десь у легких весняних хмарах на тлі синього неба. Дитина намагалася щось сказати, радісно вимахувала рученятами, помітивши, що золоті блискучі бані наближаються. Калина поцілувала синка і якось полегшено зідхнула: було для кого жити.

Підвода в'їхала на ярмаркову площу над урвищем, на краї якого красувався білий собор.

Жінки допомогли Калині розпрягти коні і, показавши дорогу до млина, що його було видно з гори, подалися базарювати.

Калина хотіла продати кілька міток полотна. Але не задля заробітку приїхала вона в Ромен, не побоявшись неблизької дороги. Сховала полотно глибше під сіно, підсипала вівса коням і пішла з Андрійком на руках. Аж люди оглядалися, такий був гарненький її козачок у синьому кунтушику і в чобітках червоних!

Там, поставивши свічки, жінка довго молилася за спокій душ рідних, за відомих і невідомих їй однодумців Остапових. На колінах прохала Господа повернути їй коханого мужа, батька дитині.

Виходячи, побачила на сходах молодого сліпого кобзаря. Він сидів самотньо, задумався, схилив голову. Кобза лежала поруч, мабуть відпочивав кобзар. Був у синьому жупані, що так гарно пасував до світлої чуприни, у міцних чоботях.

— Це кобзар, синку, кобзар, — шепотіла Андрійкові, — святий чоловік...

Підійшла до кобзаря і поклала в шапку. Почувши біля себе людину, молодий кобзар підвів голову: він був сліпий.

Калина мало не скрикнула з несподіванки... Міцніш пригорнувши до грудей Андрійка, хутко подалась до воза.

Швидко спродалась і, щоб не стомлювати дитини (в Андрійка від безлічі вражень волошкові оченята аж горіли), поїхала вниз до Сули, до водяного млина.

— Так оце ти така, Калино? — тупцюючи, жартів-

ливо перепитував дідусь. — Де ж ти така гарна взялась? Так он ти яка!

— Та така... — вперше за час подорожі легко посміхнулась Гармашиха. Дарма, що була в темному, але з обличчя, як кажуть, хоч воду пий!

Дідусь не давав і слова мовити млинаруві Козубові. Він щиро зрадів зустрічі з землячкою, моргав вицвілими очима, крутився навколо.

— А оце наш малий Гармашенко такий?! — знайомився запитанням дідусь, цілковито забувши про своє млинарство. Козуб, господар млина, тільки посміхався: з дідка й так уже мало було допомоги; тримав при собі, щоб веселіш було, та й куди ж старенькому подітись?

Доки Калина й Андрійко полуднували з гостинним мірошником, дідусь устиг вистругати малу тупу шабельку, а потім узявся вчити хлопця орудувати нею:

— Отак, отак, синку! Отак, трах, бах, тарарах!

Малий розчервонівся від захоплення, підскакував біля діда, намагався смикнути його за довгого пшеничного вуса. Швидко ті дві людини, два життя — одно на порозі, а друге на краї, — стали найбільшими приятелями. Мале й старе, об'єднані підсвідомою любов'ю роду, підкорені єдиному закону продовження.

Але Калина попрохала вгамуватися старого й мало, розпочала з дідусем розмову і швидко збагнула, що йому нічого не відомо про Остапа. Дідусь плував шведів з москалями, почав навіть запевняти, що під Полтавою розбили царя, це тільки біля Писарівки ще вони тримаються... А потім погляд старого трудівника прояснішав, дідусь зосереджено зморщив чоло, немов щось пригадуючи:

— Дочко, а може Ярема?.. Тут кобзарик є такий, може він буде щось знати? Він же біля Полтави був і осліп там... Вони хоч сліпі, оті кобзарі, а якось усе знають!

Калина вже знала, що кобзаря Ярему вона побачить біля собору.

— Розпитаємо і його, дідусю, — сказала, сумно зідхнувши.

— Кого я боюся?! — несподівано настовбурчився дідок. — Кого, скажи?

— Та ні, діду, то ви не дочули, — голосно пояснив Козуб, ледве стримуючи посмішку.

— А... Оце в мене одна біда... І чого воно? — примирливо сказав дідок, обтрусив полу сіряка від борошна і, немов знову забувши про все, подався до свого маленького приятеля. Дідусь сплутав шаблю з рушницею і, показуючи, як орудувати шабелькою, захоплено вигукував, на превелику втіху Андрійка: „Трах, бах, тарах!..”

— Ви, пані Калино, почекайте, — поважно радив Козуб. — Дасть Бог, повернеться. Хоч багато козаків не повернулись, бо в Божих руках, — і широкоплечий мірошник повагом перехристився. — А не прийде — спродасте хутір, переїздить у Ромен. У мене брат тут є, гуртом допоможемо оселитись, чоловічі руки придадуться.

Жінка з вдячністю слухала ті слова, але сльози знову набігали їй на очі.

— Сльозами горю не допоможеш, о ні, пані Калино. Сльози хай на ворогів перейдуть... хай вони в Москві білим цвітом зійдуть, наші сльози...

Млин дрібно дрижав, стиснена вода пролітала під дошками, порипували колеса, дідусь нагорі засипав зерно. По-діловому, рівномірно крутилися жорна, день-у-день, ніч-у-ніч, неспрацьовані жорна життя. Андрійко в синьому кунтушику стояв біля дідуся, щасливими оченятами спостерігав за кожним рухом свого великого приятеля, потім узявся смикати його за полу, до гри, до розваги, бо життя було чудовим і безсмертним.

В цей час у млин зайшов ставний білявий парубок у міському чепурному одязі.

— А оце мій помічник, наш родич... — знайомив Калину Козуб. — Був далеким родичем, а став близьким...

— Це Остап Шведченко, — втрутився й собі дідусь, радіючи силою і вродою молодих людей. Та глянув на маленького Андрійка й споважнів: — Остапе, ця пані — дружина твого спільника, розумієш? Козак був. Тільки кінь його повернувся — кепський знак...

— Прошу не журитися, пані, — ласкаво промовив Шведченко, міцно стиснувши руку Калині. — Треба... треба, — підшукував він відповідні слова: — Чекати... Att vänta är en konst, * — промовив по-шведському. — Треба вміти чекати. Король і гетьман прийдуть.

Молодий шведський вояк, врятований Козубовим братом, уже непогано говорив по-українському, лише короткими уривчастими реченнями. Калина, почувши, що він — переховуваний шведський вояк, здивовано звела брови і аж подалась до нього, немов очікуючи підмоги. Та швидко опанувала себе і, згадавши чутий ще в Білій Церкві вислів, сказала:

— Дякую вам, пане, рада познайомитись.

Малий Андрійко, якому набридло стояти на місці, підбіг до Шведченка й почав хизуватися перед ним своєю шабелюю.

— Шабля... — похитуючи головою, сказав шведський вояк. В його глибоких блакитних очах промайнула тінь смутку чи болю.

— Ой, не треба вже, Андрійку, шаблі! — вигукнула мати і втерла очі, повні сліз.

— Треба, жінко, — повагом обізвався мірошник Козуб. — Бо не ми перші за шаблю взялися... Може пані Калина чула, як тепер по церквах нашого гетьмана ясновельможного величають?..

На стверджувальний знак Калини, мірошник додав:

— То усіх нас так величають — анатемою!.. От тому й треба шаблі, жінко.

Олаф-Остап Шведченко нагнувся й підхопив на руки Андрійка. Мати глянула вдячно.

* Вміти чекати — це мистецтво.

Старий Козуб посміхнувся в золоті вуса.

Під млином пролітала вода. Швидко крутилися
працьовиті, невтомні жорна.

Вечоріло. Надходила довга ніч.

І в сутінках млина, що дрібно двигтів, сяяли, як
свічі, повільні, розважливі слова мірошника Козуба:

— Тримаймося гурту — і ніхто нас не переможе.

К і н е ц ь

Париж — Нью-Йорк.

1957-1961

З М І С Т :

Гармашів хутір	7
Шабля гетьмана Мазепи	12
Гості	22
Жан Казімір Балюз	33
Остапова наука	41
Гетьманські кур'єри	52
Мелашка	65
Петро I у Києві	73
Осінь 1707	87
Зустріч володарів	99
Шведи в Писарівці	114
Кобзарі	127
Нічний гість	134
Царська печатка	144
Остап вирішив	150
Бій під Полтавою	159
Вітрова Балка	166
Три слова	172
Сповідь	176
Барильце з золотом	183
Москва у Писарівці	191
Справжній союзник	198
Пожарище	206
Млинові жорна	212

КНИЖКИ ТОГО Ж АВТОРА

- За мурами Берліну** — збірка поезій, Авгсбург,
Німеччина.
- Жовті каруселі** — збірка поезій, 1948, Новий Ульм,
Німеччина.
- Симон Петлюра** — альбом-біографія, 1951, вид.
„Громада”, Париж, Франція.
- Чого шумлять дуби** — п'еса для аматорського театру,
вид. „Українець”, 1951, Париж, Франція.
- Українські балади** — збірка поезій, вид. „Українець”,
1952, Париж-Мюнхен, Франція-Німеччина.
- Чи зійде завтра сонце** — пригодницька повість для
молоді, 1955, вид. „Дніпрова хвиля”,
Мюнхен, Німеччина.
- Подорожі і пригоди Миклухи Маклая** — нарис для
молоді, 1955, вид. „Дніпрова хвиля”,
Мюнхен, Німеччина.
- Енеїда модерна** — сатирична поема, 1955, „Українська
Видавнича Спілка”, Лондон, Англія.
- Мар'яна** — віршоваше лібретто опери, 1955, „Українська
Видавнича Спілка”, Лондон, Англія.
- Римські сонети** — збірка сонетів, 1958, вид. „Українські
вісті”, Новий Ульм, Німеччина.
- Нескінчений бій** — поема, 1959, вид. СУМ Канади,
Торонто, Канада.

ДЛЯ ДІТЕЙ

- Слон по Африці ходив** — поема, 1955, вид. СУБ,
Лондон, Англія.
- Жучок Щербачок** — поема, 1955, вид. СУБ, ОПДЛ,
Лондон, Англія.
- Л е б е д і** — збірка віршів, нагороджена на конкурсі
ОПДЛ, 1955, вид. СУБ, Лондон, Англія.

Лісова пригода — поема, 1958, вид. СУБ, Лондон,
Англія.

ГОТУЮТЬСЯ ДО ДРУКУ

З лісу зайчики ішли — для дітей дошкільного віку,
1961, вид. „Книгоспілка”, Нью-Йорк, США.

Малий індіанець — поема, 1961, вид. „Книгоспілка”,
Нью-Йорк, США.

В И Д А Н Н Я

„Книгоспілки” у Нью-Йорку

Грушевський М. — Історія України-Руси в 10-ти томах (11 книжках) разом 7469 сторінок.

Історія України-Руси є досі найбільшою джерельною науковою працею з історії України.

Всі одинадцять книжок великого формату. Гарна тверда оправа. Обкладинка і суперобкладинка роботи П.П. Холодного. Вид. „Книгоспілка”, Нью-Йорк 1954-58.

Ціна комплекту 82.50

Ціна окремого 10-го тому . . . 10.00

Грушевський М. — Історія Української Літератури том 1-5 (в 4-х книжках) великого формату разом на 2106 сторінок.

Всі чотири книжки мають гарну тверду оправа. Історія Української Літератури є джерельною науковою працею з історії української літератури від її початків до другої половини 17 століття й містить у собі багато літературних зразків означеного періоду. Вид. „Книгоспілка”, Нью-Йорк 1960.

Ціна комплекту 36.00

Франко І. — Двадцятитомова збірка художніх творів Великого Каменяра разом понад 8960 сторінок. Тверда полотняна оправа. Обкладинка й суперобкладинка роботи П.П. Холодного.

Вже вийшли дев'ятнадцять томів (1-19). Останній — 20-ий том вийде за півтора-два місяці.

Окремою брошурою видрукувано „Загальний покажчик” змісту всіх 20-ти томів. Вид. „Книгоспілка”

- ка". Нью-Йорк 1956-1961.
 Ціна комплекту 75.00
 Ціна комплекту з додатком покажчика
 ка 76.50
- Коцюбинський М.** — Збірка художніх творів у двох томах разом на 994 стор. Видання вперше ілюстроване. Фоторепродукції зроблено з оригіналів праць мистців — І. Їжакевича, В. Касіяна, Котляра, О. Кульчицької, Г. Пустовійта та П.П. Холодного. Обидва томи в твердій полотняній оправі. Вид. „Книгоспілка”. Нью-Йорк 1955.
 Ціна двотомника 9.00
- Гоголь М.** — Т о р и том 1-2 в одній книзі разом на 593 сторінки. Українська тематика в перекладі й за редакцією М. Зерова та А. Ніковського. Тверда оправа. Вид. „Книгоспілка”. Нью-Йорк 1955.
 Ціна 3.75
- Мелешко Ф.** — Три покоління. Повість том 2-ий. Читается, як окремих твір. Широкий художній з живістю й виразністю кінофільму нарис стану й відносин у дореволюційному селі безмежно широким степів Наддніпрянської України. Вид. „Книгоспілка”. Нью-Йорк 1959. Стор. 307. Брош. Ціна 3.50
- Керницький І.** — Герой передмістя. Гумористична повість із львівського життя. Літературна редакція В. Давиденка. Обкладинка й ілюстрації Л. Гуцалюка. Вид. „Книгоспілка”. Нью-Йорк 1958. Стор. 198. Брош. Ціна 2.25
- - - Сергій Литвиненко скульптор. Монографія про мистця-скульптора С. Литвиненка. Статті В.Січинського, М. Гоція та М. Островерхи. Загальна редакція С. Гординського. В альбомі подано 57 фото скульптур роботи С. Литвиненка. Тверда полотняна оправа. Вид. „Книгоспілка”. Нью-Йорк 1956.
 Ціна 4.00

ДЛЯ ДІТЕЙ І ЮНАЦТВА

- Леся Українка** — Біда навчить. Оповідання про життя й життєву науку маленького горобчика. Ілюстроване видання. Малюнки Г. Глікмана в переробці Ю. Матушевського. Вид. „Книгоспілка”. Нью-Йорк 1959. Стор. 28. Брош. Ціна . . . 0.40
- Васильченко Ст.** — С в е к о р. Гумористичне оповідання про хлопчика. Ілюстроване видання. Ілюстрації І. Філонова в переробці Ю. Матушевського. Вид. „Книгоспілка”. Нью-Йорк 1959. Стор. 14. Брош. Ціна . . . 0.25
- - - Війна грибів з жуками. Казочка для наймолодших. Ілюстроване видання великого формату. Ілюстрації-малюнки О. Судомори. Окремі малюнки для однокольорового друку скопіював Ю. Матушевський. Вид. „Книгоспілка”. Нью-Йорк 1959. Сторін. 8. Брош. Ціна . . . 0.50
- - - Як півник гарним став. Казочка для наймолодших. Багатокольорове ілюстроване видання великого формату. Ілюстрації В. Сутеева, опрацьовані для даного видання Ю. Матушевським. Вид. „Книгоспілка”. Нью-Йорк 1960. Ст. 8 Брош. Ціна . . . 0.80
- - - Українська кольорова абетка для наймолодших. Малюнки П.П. Холодного. Вид. „Книгоспілка”. Нью-Йорк 1954. Стор. 34. Брош. Ціна . . . 0.60